

❧ श्रीः ❧

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—४२२

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.*

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES.
A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

Nos. 355, 376, 379, 387, 400, 407, 409, 412 & 422.

THE
NYĀYA LĪLĀVATĪ

Ry

VALLABHĀCHĀRYA

With the Commentaries of Vardhamānopādhyāya,
S'āṅkara Mīśra and Bhagīratha Ṭhakkura.

Edited with notes, Introduction, & Index etc.,

By

(1) PANDIT HARIHARA S'ASTRI

Lecturer, Benares Hindu University, 1-5 Fas.

(2) NYĀYOPĀDHYĀYA PANDIT DHUNDHIRĀJA S'ĀSTRĪ

Principal, N. V. Vidyalaya Benares. 6-9 Fas.

BENARES.

JAI KRISHNADĀS HARIDĀS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office

1934.

[*Registered According to Act XXV of 1867.*
All Rights Reserved by the Publisher.]

PRINTED, BY
JAI KRISHNA DAS GUPTA
Vidya Vilas Press,
Benares City.

1934.

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला

(ग्रन्थ-संख्या ६४)

नं० ३५५, ३७६, ३७२, ३८७, ४००, ४०७, ४०९, ४१२, ४२२.

न्यायलीलावती

श्रीवल्लभाचार्यविरचिता ।

श्रीभगीरथठक्कुरकृतविवृतिसनाथेन श्रीवर्धमानोपाध्यायनिर्मित-
न्यायलीलावतीप्रकाशेन श्रीशङ्करमिश्रविरचितकण्ठाभरणेन च

समुद्भासिता ।

पण्डित हरिहरशास्त्रिणा-न्यायोपाध्याय पण्डितदुण्डिराजशास्त्रिणा
च विस्तृतविषयसूचीटिप्पण्यादिभिः संपादिता ।

(खण्डाः १-९)

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज़ आफिस,

बनारस सिटी ।

१९९१.

राजकीयनियमानुसारेणास्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः-

ॐ श्रीः ॐ

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

भूमिका ।

(न्यायलीलावतीप्रकाशनोपक्रमः ।)

‘अतिसंक्षिप्तचिरन्तनोक्तिभिः’ इति सिद्धान्तमुक्तावलीकारिकास्थस्य अतिसंक्षिप्तपदस्य व्यावृत्तिमभिधत्ता महादेवभट्टेन दिनकर्था ‘ननु लीलावत्यादिप्राचीननिबन्धाध्ययनेनैव कारिकावलीप्रतिपादितोऽर्थो बोद्धव्य इति किमनेन भवत्कृतविशदनिबन्धनेनेत्यत आह अतिसंक्षिप्तेति’ इत्युक्तम् । अध्ययनकाल एव तदवलोक्य कोऽसौ लीलावतीग्रन्थः, कश्च लीलावतीकारः ? इत्युत्कलिकाकुलेन मया कालान्तरे मोहमयीस्थनिर्णयसंग्रहयन्त्रालयात्प्रकाशितं श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितं न्यायलीलावतीनिबन्धं दृष्ट्वा सैवेयं लीलावतीति गुरुमुखादवधारितम्, किन्तु प्रशस्तपादभाष्यस्य निखिलटीकाविबन्धेभ्योऽस्या दुरुद्धरचनावत्त्वान्मुद्रितस्य पुस्तकस्य निष्टीकत्वात्प्रायशोऽशुद्धतया च पदार्थोद्देशविभागपरीक्षाप्रकरण एव कुण्ठितमतिना मया प्रातःस्मरणीयास्तातकल्पा गुरुवर्धं म० म० पं० अम्बादासशास्त्रिणो भूयोभूयस्तदध्यापनार्थं प्रार्थिता अपि नार्थं ग्रन्थो टीकासाहाय्यं विना यथावदध्यापयितुमर्हं इति श्रुत्वा निर्विण्णेन तूष्णीं बभूवे । अनन्तरमत्समसौ भारयेन काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयमुख्याध्यक्षैः दार्शनिकप्रवरैः पण्डित गोपीनाथ कविराज एम, ए महोदयैः प्रोत्साहिता हिन्दूविश्वविद्यालये उपदेशकपदसंलुक्वन्तस्तत्रभवन्तो हरिहरशास्त्रिणो वाराणसेयचौखम्बासंस्कृतसीरीजपुस्तकमालाध्यक्षश्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयानामादेशेनेमां श्रीशङ्करमिश्रकृतलीलावतीकण्ठाभरणेन, भगीरथठक्कुरविरचितविवृतिसमुद्भासित—वर्धमानोपाध्यायविनिर्मित—न्यायलीलावतीप्रकाशेन च समेतां न्यायलीलावतीं संस्कृत्य प्रकाशयितुमारेभिरे । व्यासिपरीक्षाप्रकरणपर्यन्तं प्रकाशितायामस्यामस्माकं विद्वज्जनसमाजस्य च दुर्दैववशतोऽकाण्ड एवोक्तविद्वद्भ्यं दिवं गते तत्कृत्ये प्रकाशकमहोदयैरहं नियोजितोऽभूवम् । एतत्संशोधनसाहाय्यकारिणामादर्शमूलपुस्तकादीनामुपलब्ध्यादिविषयः प्रथमखण्डीयनिवेदन एव प्रथमसंशोधकमहोदयैर्न्यवेद्यतस्तत्पिष्टपेषणमयुक्तं मत्वा तत्प्रतिज्ञातं टीकाप्रणेतृवृन्दसहितानां मूलकृतां कालादिनिरूपणमधिकृत्य यथोपलब्धमधुना विचारयामः ।

(वल्लभाचार्यसमयसंस्तवादिनिरूपणम्)

तत्र तावद्वैशेषिकराद्धान्तोक्तपदार्थपरीक्षणमूलनिबन्धरूपोऽयं वल्लभाचार्यनिबद्धो(१) न्यायलीलावतीग्रन्थः प्रशस्तदेवाचार्यकृतभाष्यवृत्त्यष्टकेष्वन्यतमो तद-

(१) टीकाकर्तृसमयपरिचयादिकमन्यत्र किरणावलीभूमिकादावनेकैरितिहासमर्मज्ञैर्निरूपितमित्युपेक्षितमस्माभिः ।

न्यो वेत्यनिर्धार्यैवास्माभिर्व्यासवतीसुक्तिसेतुव्याख्यानत्रयसमलङ्कृतस्य काशीस्थ-
चौखम्बासंस्कृतपुस्तकमालायां प्रकाशितस्य प्रशस्तपादभाष्यस्य भूमिकायां लीला-
वत्यपि मुद्रितेति अतथ्यमेव प्रलपितम्, यतो कन्दलीव्याख्यातृभी राजशेखरजै-
नाचार्यैः पञ्जिकाख्यायां न्यायकन्दलीव्याख्यायां वक्ष्यमाणप्रकारेण भाष्यटीकाका-
राणां क्रमोऽवधारितः—

‘इह किल पूर्वमजिह्वब्रह्माभ्यासदूरीकृतप्रमादाय मुनये कणादाय
स्वयमोश्वर उल्लङ्करूपधारी प्रत्यक्षीभूय द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेष-
समवायलक्षणं पदार्थषट्कमुपादिदेश, तदनु स महर्षिलोकानुकम्पया
षट्पदार्थरहस्यप्रपञ्चनपराणि सूत्राणि रचयाञ्चकार । तेषु सूत्रेषु
प्रशस्तदेवकरो भाष्यं सकृद्गुणनमात्रेण महोप्रदष्टकविषापहारदृष्ट-
लोकोत्तरवैभवं चकार । तत्र चतस्रो वृत्तयो निर्वृत्ताः । एकां व्योम-
वतीनाम्नीं वृत्तिं व्योमशिवाचार्यो जुगुम्फ, द्वितीयां तु न्यायकन्द-
ल्यभिधानां श्रीधराचार्यः सन्दर्भ, तृतीयां किरणावलीनाम्नीमुदयना-
चार्यस्ततान, चतुर्थीं तु लीलावतीतिख्यातां श्रीवत्साचार्यो बबन्ध ।
चतस्रोऽपि गम्भीरार्थास्तत्रेमां न्यायकन्दलीं प्रारभमाणः श्रीधरदेव
इत्यादिना । एतेन श्रीवत्सकृता लीलावती वल्लभाचार्यविरचितन्यायलीलावतीतो
भिन्नाऽद्यथावत् केनाप्यनुपलब्धापि अवश्यं दार्शनिकसृष्टौ वर्तत इत्यवधार्यते ।
एवञ्चायं प्रकृतनिबन्धो न भाष्यव्याख्यारूपः कृत्वाचार्यवधैर्वल्लभैः स्वप्रतिभया
स्वातन्त्र्येण वैशेषिकराद्धान्तसिद्धपदार्थपरीक्षणार्थं स्वमताविष्करणार्थञ्चान्यवैशे-
षिकनिबन्धेभ्यो विलक्षणो नूतनशैल्या निबद्ध इति विद्वांसस्तत्पठनेन स्वयं निर्धा-
रयिष्यन्ति । वयमपि यथामति तद्विषयमवलम्ब्यानुपदमेव विवेचयिष्यामः ।

एष च मिथिलादेशजातो विद्वद्वरेण्यः लीलावत्यां किरणावलीकर्तुर्महा-
नैयायिकस्य श्रीमदुदयनाचार्यस्य नामोल्लेखात् दशमशताब्द्यां वर्तमानात् ततोऽर्वा-
चीनः, द्वादशशताब्द्यारम्भे कृतस्थितिना वर्धमानोपाध्यायेन व्याख्यातत्वाच्च ततः
प्राचीनो लीटीय ९८४ तथा ११७८ वर्षयोर्मध्य आसीत् । उदयनाचार्यादीनां
मैथिलेयानां नैयायिकानां मिथिलोज्ज्वलत्वेन तत्र न्यायशास्त्रस्य बाहुल्येन प्रचा-
राच्च कदाचिद्वल्लभाचार्यस्यापि मैथिलत्वं सम्भाव्येत । वर्धमानोपाध्यायकृतो न्या०
ली० प्रकाशः (१) रघुनाथशिरोमणिप्रणीतो न्या० ली० दीधितिः (२) शंकरमि-
श्रविरचितं कण्ठाभरणं (३) चेति टीकात्रयमेवास्या न्यायलीलावत्या इति मोहम-
य्यां मुद्रिते मूलमात्रन्यायलीलावतीनिबन्धप्रस्तावे मङ्गेशरामकृष्णतैलङ्गप्रवरा आहुः ।
तन्मन्दम् । उदयनाचार्यादवाचीनत्वस्य वर्धमानोपाध्यायात्प्राचीनत्वस्य चा-
पाततोऽवधारयितुं शक्यत्वेऽपि निर्दिष्ट एव समये प्रचालप्रमाणाभावात् मैथिलेयत्वे
प्रमाणसङ्गावात्तत्र टीकासप्तकसत्त्वेन चायुक्तत्वादिति श्रूयः ।

केचित्तु गङ्गेशोपाध्यायकृतात् तत्त्वचिन्तामणेः परं विधवायकृतसिद्धान्तमुक्ता-
वल्याः पूर्वं चाध्ययनाध्यापनादौ न्यायलीलावतीनिबन्ध एव न्यायद्वैशेषिकप्रक-
रणग्रन्थेषु प्रचलित आसीदिति पूर्वप्रदर्शितदिनकर्तृकैश्चित्खोकारकृतवल्लभमतख-
ण्डादर्शनाद्यावगम्यतेतत्स्त्रयोदशशताब्दी चतुर्दशशताब्दी वा न्यायलीलावतीकर्तुः
समय इति वदन्ति ।

तदतीवान्ध्याय्यम्, यतः सप्तपदार्थीनिबन्धप्रणेतुः शिवादित्यस्योल्लेखात् दैशे-
षिकदर्शनावलम्बिनो रत्नकोशाख्यमहानिबन्धदत्ततस्योद्भूनाद्देस्वीयपञ्चशताधि-
कैकादशशतवत्सरादूर्ध्वं श्रीहर्षसमकालिकतया वा द्वादशशताब्द्या अन्तिमे
भागे वर्तमानस्य गङ्गेशोपाध्यायस्य तनूजन्मना (1250 A. D.) त्रयोदश-
शताब्द्यां वसता वर्धमानोपाध्यायेन प्रकाशाख्यव्याख्यया समलंकृतं न्यायलीला-
वतीत्यत्र न केवाञ्छिदपि दैमत्यम् ।

वस्तुतस्तुकरीत्योदयनवर्धमानयोर्मध्यकाल एव सम्भवत्स्थितिकस्य चल्ल-
भाचार्यस्यान्तरालकनिर्देशार्हसमयावधारणहेतोरभावेऽपि

उदयनबलभद्राभ्यां सप्तशतीशिष्यसोदराभ्यां मे ।

द्यौरिव रविचन्द्राभ्यां प्रकाशिता निर्मलीकृत्य ॥

इति शृङ्गारसप्तशत्यां गोवर्धनाचार्योक्त्या बलभद्राख्यस्तच्छिष्य एव वल्लभाचा-
र्य इति नाम्ना विख्यातोऽभूदित्यनुमीयते । गोवर्धनाचार्याश्च

ख्यातो गोवर्धनाचार्यो उमापतिधरस्तथा ।

शरणो जयदेवश्च धोयो कविनृपः क्रमात् ।

राज्ञा लक्ष्मणसेनस्य पञ्चरत्नानि संसदि ॥

इति पञ्चरत्नोक्त्या लक्ष्मणसेनस्य राज्ञः सभापण्डिता आसन्निति निष्पद्यते ।
लक्ष्मणसेनसमयस्तु न्यायवार्तिकभूमिकायां म० म० विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिभिः
१०२९ शाकाब्दोऽवधारितः, तथाच तत्समकालस्य बलभद्रापरनाम्नो वल्लभाचार्य-
स्यापि एकादशशताब्दोऽवधारितः इति सङ्गच्छते । एवं चाचार्यवल्लभाः गंगेशोपाध्याय-
समकालीनास्तत्पूर्वकालीना एव वेति वक्ष्यामः । अत्र च गोवर्धनाचार्यस्य
आतोदयनाचार्य एव लक्षणावस्थादिनिबन्धप्रणेता इति न अमित्यम्, 'तर्का-
म्बराङ्कप्रमितेस्त्वि'त्यादिलक्षणावलीनिर्दिष्टसमस्यास्य च समयस्य महदन्तरस-
त्वात् । यतश्च न्यायलीलावतीकर्तृवल्लभस्य केवलमाचार्य इति गुरुसम्प्रदायाधिगता
बिरुदावली सर्वपुस्तकेषु लभ्यते नैयायिकतया कुशाग्रबुद्धित्वात् रविणोपमितश्च श्री-
मता गोवर्धनाचार्येणास्तांऽपि न बलभद्रस्य वल्लभत्वसम्भावनायां काचित्क्षतिरिति ।
एदंसति न्यायलीलावतीग्रन्थकर्ता वल्लभाचार्य एकादशशताब्द्यामेव मिथिलादेशे
अभूवेति आधुनिकानां मैथिलविदुषां राक्षान्त एव निरवधः प्रतिभाति ।

(ग्रन्थरचनाशैली विषयसमालोचनाच)

‘त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य दृष्टिः’ इति समानतन्त्राचार्यप्रवरवा-
त्प्रायनमहर्षुक्ति प्रमाणयता वल्लभाचार्यण वैशेषिकसिद्धान्तसिद्धपदार्थानामुद्दे-
शाख्यां लक्षणाख्यां च प्रवृत्ति प्रसस्तपादभाष्यलक्षणावल्यादिनिबन्धैर्गतायां
मन्यमानेन परीक्षाख्यैव तार्तीया प्रवृत्तिः प्राधान्येनावलम्बिताऽत्र न्यायलीला-
वतीनिबन्धे । तत्र च प्रथमे विभागपरिच्छेदे ‘एडेव पार्थाः’ (पृ० १० पं० १)
इत्याद्युपक्रमेण पदार्थोद्देशविभागपरीक्षां दिदृशताऽऽचार्येणा(१)भाव(२)तमा-
(३)क्षणिः(४)शक्तिः(५)ज्ञातता(६)ऽऽधाराभेदाः(७)सादृश्यस्याख्यानां सप्तपदा-
र्थानामतिरिक्तत्वमाशङ्क्य यथा पदार्थान्तरत्वखण्डनं प्राचीनशैल्या विहितन्तथा
नान्यत्र सूत्रनिबन्धग्रंथेषूपलभ्यत इति स्वयमेव ज्ञास्यन्ति पाठकाः । एवमेवाग्रे
‘पृथिव्यादीनां द्रव्यत्वाद् गुणवत्त्वाद्वा भेद’ (पृ० ८८ पं० १) इत्याद्युक्त्या
पदार्थानां न्यूनत्वमपि संभवतीत्यभिप्रायेण पदार्थोद्देशविभागाक्षेपतत्समा-
धानपरिपाटयपि वल्लभाचार्याणामेव नान्येषामद्ययावदुपलब्धानां वैशेषिक-
दर्शननिबन्धकाराणामित्यपि सूच्यतम् । तथा द्रव्यविभागपरीक्षायामपि
केवलं पृथिव्यादिपरीक्षाक्रम एव न्यायलीलावतीकारेणावलम्बितो न लक्ष-
णोद्देशवर्णनक्रम इत्यपि नूतनमेवान्यनिबन्धेभ्यः । तत्राप्यवयवविपरीक्षायां परमा
गुणुज्जवादिबौद्धमतखण्डनप्रकारो व्यासत इहैव यादृगुपलभ्यते नान्यत्र तथा ।
बहिरिन्द्रियशरीरविषयाणां द्रव्यान्तरत्वाक्षेपामिप्रायेण द्रव्यविभागपरीक्षा सृष्टि-
संहारविधिस्थप्रलयपरीक्षा परमाणूनां द्रव्यान्तरत्वाक्षेपसमाधानपरलीलावती-
स्थपरीक्षाप्रकरणं चातीवदृढयुक्तं नैयायिकसचेतसाम् । एवं भूषणमतखण्डनपूर्वकं
प्राचीनार्वाचीनप्रणाल्या कालदिशोः परीक्षायां क्षणिकविज्ञानसन्ततिपक्षनिरासद्वा-
राऽऽत्मन इतरभेदसाधने, मनस इतरभेदसाधने च वल्लभाचार्यपरिगृहीता शैली
नवीनैव ।

गुणविभागपरीक्षायामपि द्वित्रिवादिसंख्यास्थापने भासर्वज्ञमतखण्डनं दीर्घत्व-
परिमाणविशेषस्यास्वीकारो द्विपरत्वप्रतिबन्दीनिरासद्वारा द्विपृथक्त्वव्यवस्था-
पनमवयववतिना संयोगाभावेनावयविनि संयोगस्य सादृश्यव्यपदेशविषय-
त्वमात्रस्यैवाव्याप्यवृत्तित्वव्यवहारनिबन्धनत्वात्संयोगस्यापि वस्तुतो व्याप्य-
वृत्तित्वमिति च सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां वल्लभाचार्याणां स्वतंत्रं स्वमतमेव । एवं
परत्वापरत्वयोः परीक्षायां किरणावलीकारमतनिर्भूतसं भूषणकारमतस्य कण-
भक्षपक्षाक्षमामात्रविजृम्भितत्वप्रदर्शनं चातीव चमत्कारकारि । प्रत्ययमात्रेषु
यथार्थत्वं मन्यमानानां गुरुमततत्त्ववेदिनां मतस्य निरासोऽन्यथाख्यातिस्थापनं च
विपर्ययपरीक्षायां, भूषणमतखण्डनपूर्वकमनव्यवसायस्थापना, स्वप्नाख्याविद्यास्था-
पनपूर्वकं बाह्यार्थभङ्गवादमतखण्डनं, प्रत्यक्षपरीक्षायां सर्वज्ञप्रत्यक्षावधारणप्रक्रिया

चान्यत्रादृष्टचरी विशेषतो विदुषां रुचिकराति वदामः । तथा चार्वाकमतखण्डन-
द्वाराऽनुमानप्रामाण्यव्यवस्थापने संक्षेपत उदनाचार्योक्तानुपाधित्वरूपव्याप्तेः पूर्वपक्षी-
यैकमात्रव्याप्तेश्च निरासपूर्वकं कात्स्न्येन साधनस्य साध्यसंबन्धरूपव्याप्तिस्वरूपस्य
निरूपणे तज्ज्ञापकानुपाधिकत्वकथनेऽप्यतिप्राचीना प्रौढयाध्या च निबन्धनशैली गंगे-
शोपाध्यायकृतमतिविस्तृतां व्याप्तिनिरूपणरीतिमप्यतिशेतेऽतो गङ्गेशोपाध्यायाद्वल्ल-
भाचार्याः पूर्वकालीना इत्युक्तौ न किञ्चिदप्यसमञ्जसं स्यात् । तत्र तावल्लीलावती-
निबद्धस्य 'नापि साध्याभावविरोध' (पृ० १०० पं० १) इत्येकपूर्वपक्षि-
व्याप्तिनिरूपणस्यैव कृत्स्नः पूर्वपक्षिव्याप्तिसमुदायो गंगेशोपाध्यायेन स्वमतिवै-
भवेन प्रसारितोऽन्ते चानौपाधिकत्वरूपव्याप्तिस्थापनं टीकाकृद्भिमतोक्तविधिव्याप्ति-
निरासश्चोभयत्रापि समान इति च न्यायलीलावतीं निभृतमवलम्ब्यैवांशोऽयमेतावतीं
दुरुहतां नदयशैल्या प्रापित इति प्रतिभाति । यतस्तत्पुत्रेण वर्धमानोपाध्यायेन
न्यायलीलावतोकारप्रदर्शितस्य 'का पुनर्याप्तिः ? साधनस्य साहित्यं का-
त्स्न्येन' (पृ० ४९६ पं० १) इति ग्रन्थस्य व्याख्यानं विदधता 'नन्वेकव्य-
क्तिकव्याप्तौ न कात्स्न्यार्थः, अनेकव्यक्तिकेऽपि सः लघूमसम्बन्धस्य
प्रत्येकं वह्नावभावः, अत एव न कृत्स्नेन साध्येन साधनस्य सम्बन्धो
व्याप्तिः, विषमव्याप्ते तदसम्भवाच्चे' (पृ० ४९६ पं० १७) त्याद्यारभ्य सिद्धा-
न्त्यभिमततदर्थप्रदर्शनपर्यन्तं, तत्त्वचिन्तामणौ धृतस्य 'नापि कात्स्न्येन सम्बन्धो
व्याप्तिः एकव्यक्तिके तदभावात्, नानाव्यक्तिकेऽपि सकलधूमसम्ब-
न्धस्य प्रत्येकवह्नावभावात्, अत एव न कात्स्न्येन साध्येन सम्बन्धो
व्याप्तिः विषमव्याप्ते तदभावाच्चे' (क० मु० पु० पृ० ३ पं० २३)-
त्यादिपाठस्यैव 'अत्रोच्यते' इत्यादिग्रन्थपर्यन्तं प्रायश आनुपूर्व्यबोल्लेखः कृतः ।
एवं सिद्धान्तलक्षणीये—'यत्संबन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य तस्य सा
व्याप्तिः, तथाहि धूमस्य वह्निसम्बन्धित्वे धूमत्वमवच्छेदकं धूममा-
त्रस्य वह्निसम्बन्धित्वात्, वह्नेस्तु धूमसम्बन्धे न वह्नित्वमवच्छेदकं
धूमासम्बन्धिनि गतत्वात्, न ह्यनिप्रसक्तमवच्छेदकं संयोगादौ तथा-
त्वादर्शनात्, किंत्वादन्धनप्रभववह्नित्वं धूमसंबन्धितावच्छेदकं, ता-
दृशं च व्याप्यमेव । यद्वा यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगि
यद्वन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यम्' (पृ० ४९८ पं० ८)
इत्यादिग्रन्थेन न्यायलीलावतीप्रकाशे प्रदर्शिते व्याप्ती अपि तत्त्वचिन्तामणिस्थ
(क० मु० पु० पृ० १-६) सिद्धान्तव्याप्तिलक्षणद्वयादानुपूर्व्याक्रमं समुद्धृते ।
व्याप्तितर्कविषयः सिद्धान्तोऽपि न्यायलीलावतीनिबद्धो चिन्तामणिसम्वादीति
सुक्ष्मदृष्ट्या विचार्यमाणेऽवश्यं बुद्धिमारोहोतीति कृतमप्रासंगिकविचारेण ।

एवमग्रेऽप वैशेषिकमतसिद्धप्रमाणद्वयस्थापनाय शब्दादिमानान्तरभङ्गनिरूपणे

किरणीवलीकारमतखण्डनम्, अनुपलब्धिनिरासे .मीमांसकमतखण्डनप्रौढोप्रदर्शन-
पूर्वकमभावतद्विभागपरीक्षाक्रमश्च वल्लभाचार्याणामाचार्यत्वमन्वर्थयतीत्यञ्ज-
न कश्चित्सन्देहः । अपवर्गपरीक्षायामप्यभावप्रसङ्गसङ्गतायां वेदान्तित्रिदण्डभट्टा-
द्यभिमतमुक्त्यापदार्थनिरसनपूर्वकं दुःखप्रागभावरूपापवर्गस्य पुरुषार्थत्वसाधनं,
द्वयवयववादिजैनमतखण्डनपूर्वकं पंचावयवस्थापनं, हेत्वाभासपरीक्षणान्ते स्मृते-
मानान्तरत्वनिरासपूर्वकं युक्ताऽतीन्द्रियस्यापि गुरुत्वस्येन्द्रियप्रवृत्तिविषयत्वसा-
धनं चाचार्यवल्लभस्यालौकिकमेवान्यत्रानुपलंभात् । तथाऽग्रे प्रोक्षणादिजन्यसंस्कार-
खण्डनपूर्वकन्तत्रैविध्यस्थापनं शब्दे द्रव्यत्वसाधकानुमाननिरासपूर्वकं गुणत्वस्था-
पनं, स्फोटवादिवैयर्थ्याकरणमतखण्डने च यद्यप्यन्यत्रोपलभ्यते, तथापि रुच्यादिचतुर्वि-
ज्ञात्यतिरिक्तगुणाक्षेपसमाधानपूर्विका गुणनियमनशैली नान्यत्र कुत्रचिद्विशो भा-
ष्यादिप्राचीननिबन्धेषूपलभ्यत इत्ययमपि विशेषो गुणपरीक्षायामतीव हृदयङ्गमः ।

कर्मविभागपरीक्षान्तेऽतद्व्यावृत्तिरेव जातिर्नान्या वस्तुभूतेति बौद्धमतखण्डनरी-
तिः, परापरातिरिक्तसामान्याक्षेपसमाधानप्रकारश्च, प्राचीनवैशेषिकरहस्योद्धाटनपरो-
स्तीव्रपौढपाण्डित्यप्रकाशको न्यायलीलावतीकाराणाम् । एवमेव समवायपरीक्षायां
विशेषणताविशेष्यतयोः स्थलविशेषान्तर्भावेण स्वरूपभेदकथनपूर्वकं समवायस्य
वैशेषिकमतेऽप्रत्यक्षत्वेऽपि समानतन्त्रशोडषपदार्थमतमाश्रित्य महताऽऽडम्बरेण प्रत्य-
क्षत्वव्यवस्थापनं च विभागपरिच्छेदेऽत्यन्तमुपादेयो न्यायलीलावत्याः गौडग्य-
विधायको भागविशेषः । व्यतिरेकिरूपवैधर्म्यज्ञानाधीनस्य व्यावृत्तिव्यवहारो वा लक्ष-
णस्य प्रयोजनम् इत्यभिपुक्तोक्तं विवेचनद्वारा सकलपदार्थानां प्रातिस्विकलक्षणवर्ण-
नस्यान्ते संशयस्य महर्षिवात्स्यायनोद्योतकराभिमतपंचविधत्वत्रैविध्यखण्डनपूर्वकं
परमन्यायाचार्यवाचस्पतिमिश्रमतखण्डनं भूषणमतनिरासपूर्वकं प्रमाणसामान्यल-
क्षणं च वैधर्म्यपरिच्छेदे वल्लभाचार्येण स्वमतिप्रागल्भ्यादेवोद्भूतम् ।

साधर्म्यस्यान्वयहेतुत्वेनात्मतत्त्वावबोधकत्वात्तत्परिच्छेदेऽस्तित्वादिसाधर्म्य-
परीक्षणान्ते हेतुफलभावानङ्गीकारे आत्मादितत्त्वाव्यवस्थितौ न निःश्रेयसप्राप्ति-
रिति सङ्गत्या द्वय्यादिप्रक्रियापरिच्छेदे सिद्धावलोकनन्यायेन द्व्यणुकमिद्वयाक्षेपसमा-
धानयुक्तीनां पिठरापाकमापक्षितां पीलुपाकयुक्तीनां च प्रदर्शनद्वारा पाकजप्र-
क्रियावर्णनम्, अन्ते द्वित्वाद्युत्पत्तिप्रक्रियाक्षेपसमाधानाय संख्याप्रक्रियाप्रदर्शनम्,
'साधकाभावात् द्व्यणुकपरिमाणमेव असरेणुपरिमाणजनकमस्त्वित्याक्षेपस्य 'बांतु-
विधमपि जन्यपरिमाणं संख्यापरिमाणप्रचयजन्यमिति' आध्याक्षेपस्य च समा-
धानार्थं परिमाणप्रक्रियाप्रदर्शनम्, द्विपृथक्त्वसाधनाय पुनः पृथक्त्वप्रक्रियाया
संयोगविभागादिपरीक्षणाय च संयोगादिसंस्कारान्तप्रक्रियायाश्चान्ते प्रदर्शनमित्येव-

मेकविधस्यापि पदार्थस्य स्थलान्तरे वर्णनात्मिका सूत्रकारशैली वल्लभाचार्येण किमिति समवलम्बितेति स एव जानात्यस्य प्रयोजनम् ।

(न्यायलीलावत्या भाष्यातिशयिविषयत्वम्) ।

एवञ्चोक्तरीत्याऽभावादिनिरूपणं प्रगाढपाण्डित्येन विवेचयता वल्लभाचार्येण न्यायलीलावतीनिबन्धः प्रशस्तपादीयधर्मसंग्रहापरपर्यायभाष्यनिबन्धविषयातिशायित्वाद्वाङ्मनिकसृष्टौ प्रख्यातिं नीतस्तत्त्वचिन्तामण्यादिमहानिबन्धाद्ययनाद्यप्य-
चात्पूर्वकालमारभ्य मिथिलायां बहुदेशे च पठनपाठनादावत्यन्तप्रचलितो बभूवेति श्रूयतेऽवधार्यते च तदुपरिलिखिताभिस्तद्देशीयप्रसिद्धनैयायिकैर्व्याख्यानपरम्पराभि-
र्यतोत्राद्यथावत्

- (१) न्यायलीलावतीविवेकः (पञ्चधरमिश्रकृतः) (1275) A. D
- (२) न्या० ली० रहस्यम् (मथुरानाथतर्क० कृतम्) (1570) A.D.
- (३) न्या० ली० विभूतिः (रघुनाथशि० कृता) (1477-1547) A. D
- (४) न्या० ली० प्रकाशः (रामकृष्णभट्टाचार्यकृतः)
- (५) न्या० ली० वर्धमानेन्दुः (वाचस्पतिमिश्र) (1450) A. D
- (६) न्या० ली० कण्ठाभरणम् (शङ्करमिश्रकृतम्) (1450) A. D
- (७) न्या० ली० प्रकाशः (वर्धमानापाध्यायकृतः) (1250)

इति सप्तटीकाः पुरातन्य उपलभ्यन्ते । प्रकाशव्याख्यानस्यापि मथु-
रानाथतर्कवागीशकृतं रहस्यं (१) रघुनाथशिरैर्मणिकृता दीधितिः (२)
भगीरथकुरकृता विवृतिः (३) श्रेति तिस्रो व्याख्या विहिताः ।

(उपसंहारः ।)

एवमुक्तविशेषैरत्युत्कृष्टस्याऽस्य न्यायलीलावतीनिबन्धस्य दुर्घटे संशोधनका-
यन्मदीयमिश्रवरैः व्याकरणाचार्यैः प्रणितप्रवरहाराचन्द्रशास्त्रिमिश्रिमल्लालाक्षरसंयो-
जनव्याख्यादिना सम्यगनुगृहीतोऽस्मि, तथा काशीस्थराजकीयस्कृतपाठशालाध्य-
क्षपण्डितगोपीनाथकविराजमहोदयैश्च वल्लभाचार्याणामैतिह्यविषये यत्प्रबोधितोऽ-
भूवन्तेनैतयोरुपकृतिं शिरसा वहन् यदत्र प्रमादादिजन्यं दोषजातं दृश्येत तत्तद्दम्यैः
सन्निः क्षन्तव्यम् इति प्रार्थयते—

वसन्तोत्सवः ।

१९९०

विदुषाममनुचरः ।

दुण्ढिराजशास्त्री ।

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृतन्यायलीलावतीनिबद्ध-

प्रकरणानां सूचीपत्रम् ।

(१) विभागपरिच्छेदे —

	पृष्ठात्	पृष्ठान्तम्
१ पदार्थोद्देशपरीक्षाप्रकरणम् ।	१०	१०३
२ (द्रव्यविभागपरीक्षायां) पृथिवीपरीक्षाप्रकरणम् ।	१०७	१२०
३ " अवयवपरीक्षाप्रकरणम् (प्रासङ्गिकम्)	१२०	१३०
४ " जलपरीक्षाप्रकरणम् ।	१३१	१४८
५ " तेजःपरीक्षाप्रकरणम् ।	१४९	१५७
६ " वायुपरीक्षाप्रकरणम् ।	१६६	१७९
७ " इन्द्रियपरीक्षाप्रकरणम् ।	१८१	२०२
८ " शरीरपरीक्षाप्रकरणम् ।	२०२	२१५
९ " विदथपरीक्षाप्रकरणम् ।	२१८	२३१
१० " सृष्टिसंसारविधौ (प्रलयपरीक्षाप्रकरणम्) ।	२३०	२४३
११ " " ईश्वरपरीक्षाप्रकरणम् ।	२३९	२५२
१२ " " परमाणुपरीक्षाप्रकरणम् ।	२६२	२७३
१३ " आकाशपरीक्षाप्रकरणम् ।	२७४	२७९
१४ " कालपरीक्षाप्रकरणम् ।	२७९	२९३
१५ " दिग्परीक्षाप्रकरणम् ।	२९४	३१३
१६ " जीवात्मपरीक्षाप्रकरणम् ।	३१४	३२३
१७ " मनःपरीक्षाप्रकरणम् ।	३२३	३४२
१८ (गुणविभागपरीक्षायां) संख्यापरीक्षाप्रकरणम् ।	३४३	३५८
१९ " परिमाणपरीक्षाप्रकरणम् ।	३५८	३६८
२० " पृथक्त्वपरीक्षाप्रकरणम् ।	३६८	३७२
२१ " द्विपृथक्त्वपरीक्षाप्रकरणम् (प्रासङ्गिकम्)	३७२	३७४
२२ " संप्रयोगपरीक्षाप्रकरणम् ।	३७५	४८०
२३ " संयोगाव्याप्यवृत्तित्वपरीक्षाप्रकरणम् (प्रासङ्गिकम्)	३८०	३९४
२४ " विभागपरीक्षाप्रकरणम् ।	३९४	३९६
२५ " परत्वापरत्वपरीक्षाप्रकरणम् ।	३९७	४०६
२६ " बुद्धिप्रकरणे संशयपरीक्षाप्रकरणम् ।	४०८	४१६

		पृष्ठात्	पृष्ठान्तम्
२७ (गुणविभागपरीक्षयां)	विपर्ययपरीक्षाप्रकरणम् ।	४१७	४५०
२८	” ” अनध्यवसायपरीक्षाप्रकरणम् ।	४५१	४५३
२९	” ” स्वप्नपरीक्षाप्रकरणम् ।	४५४	४७०
३०	” ” प्रत्यक्षे योगिप्रत्यक्षपरीक्षाप्रकरणम्	४७०	४८०
३१	” ” ” निर्विकल्पकपरीक्षाप्रकरणम् ।	४८१	४७५
३२	” ” ” सविकल्पकपरीक्षाप्रकरणम् ।	४८५	४८८
३३	” ” अनुमानपरीक्षाप्रकरणम् ।	४८९	४९५
३४	” ” व्याप्तिपरीक्षाप्रकरणम् ।	४९६	५१३
३५	” ” तर्कपरीक्षाप्रकरणम् ।	४९४	५२२
३६	” ” परामर्शपरीक्षाप्रकरणम् ।	५२३	५२५
३७	” ” शब्दभङ्गप्रकरणम् ।	५२६	५३०
३८	” ” उपमानभङ्गप्रकरणम् ।	५३१	५३८
३९	” ” अर्थापत्तिभङ्गप्रकरणम् ।	५३९	५४२
४०	” ” संभवभङ्गप्रकरणम् ।	५४२	५४३
४१	” ” ऐतिह्यभङ्गप्रकरणम् ।	५४३	५४४
४२	” ” अभावपरीक्षाप्रकरणम् ।	५४४	५७९
४३	” ” अपवर्गपरीक्षाप्रकरणम् ।	५८०	५९८
४४	” ” न्यायपरीक्षाप्रकरणम् ।	५९९	६०५
४५	” ” हेत्वाभासपरीक्षाप्रकरणम् ।	६०६	६२०
४६	” ” स्मृतिविद्यापरीक्षाप्रकरणम् ।	६२०	६२८
४७	” ” आर्षविद्यापरीक्षाप्रकरणम् ।	६२८	६३१
४८	” ” गुरुत्वपरीक्षाप्रकरणम् ।	६३१	३३९
४९	” ” द्रवत्वपरीक्षाप्रकरणम् ।	६४०	६४३
५०	” ” स्नेहपरीक्षाप्रकरणम् ।	६४४	६४५
५१	” ” संस्कारपरीक्षाप्रकरणम् ।	६४६	३५८
५२	” ” धर्माधर्मपरीक्षाप्रकरणम् ।	६५९	६६४
५३	” ” शब्दपरीक्षाप्रकरणम् ।	६६५	६७३
५४	” ” गुणविभागनियमपरीक्षाप्रकरणम् ।	६७३	६७७
५५	कर्मविभागपरीक्षाप्रकरणम् ।	६७८	६८४
५६	सामान्यतद्विभागपरीक्षाप्रकरणम् ।	६८५	६९८
५७	विशेषपरीक्षाप्रकरणम् ।	६९८	७०३
५८	समवायपरीक्षाप्रकरणम् ।	७०४	७१३

पृष्ठात् पृष्ठान्तम्

(२) वैधर्म्यपरिच्छेदे—

५९	व्यतिरेकिपरिक्षाप्रकरणम् ।	७३२	७४५
६०	व्यतिरेकिविशेषपरीक्षाप्रकरणम् ।	७४६	७५२
६१	पदार्थलक्षणप्रकरणम् ।	७५२	७५६
६२	द्रव्यलक्षणप्रकरणम् ।	७५७	७५८
६३	गुणलक्षणप्रकरणम् ।	७५९	७७७

(३) साधर्म्यपरिच्छेदे—

६४	षड्पदार्थसाधर्म्योपेक्षप्रकरणम् ।	७७८	७९४
६५	पदार्थसाधर्म्यसमाधानप्रकरणम् ।	७९४	८२१

(४) प्रक्रियापरिच्छेदे—

६६	द्रव्यप्रक्रियायां दृवणुकसिद्धिप्रकरणम् ।	८२२	८२९
६७	पाकजप्रक्रियाप्रकरणम् ।	८२९	८३६
६८	द्वित्वादिसंख्योत्पत्तिप्रक्रियाप्रकरणम् ।	८३७	८४२
६९	परिमाणप्रक्रियाप्रकरणम् ।	८४२	८४७
७०	द्विपृथक्त्वप्रक्रियाप्रकरणम् ।	८४७	८४८
७१	संयोगप्रक्रियाप्रकरणम् ।	८४८	८४९
७२	विभाप्रक्रियाप्रकरणम् ।	८४९	८५७
७३	परत्वापरत्वप्रक्रियाप्रकरणम् ।	८५८	८५९
७४	(प्रासङ्गिकं) ज्ञातताप्रक्रियाप्रकरणम् ।	८६०	८६१
७५	<u>संस्कारप्रक्रियाप्रकरणम् ।</u>	८६२	८६३
७५	प्रकरणानि ।		

सटीकन्यायलीलावत्या विषयानुक्रमिका ।

(१) पदार्थोद्देशपरीक्षाप्रकरणे—

विषयः ।	पृ०	पं०
मूलकर्तुर्मङ्गलम् ।	१	१
टीकाकृतां समङ्गलाचरणं मूलस्थमङ्गलाचरणव्याख्यानम् ।,		३
पुरुषोत्तमपदे समासविवेचनम् । (टी०)	२	५
प्रेक्षात्रयप्रवृत्त्यङ्गभिधायकः श्लोकः ।	५	१
उक्तश्लोकस्य ग्रन्थकर्तृस्त्रीग्रन्थोभयपक्षेण व्याख्यानम् । टी०,		६
षडेय पदार्था इति पदार्थ नियमाक्षेपपरमूले एवकारार्थ- विवेचनम् । टी०	७	१०
अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतिद्वरज्ञानस्यापोच्छाव त्सङ्केतत्वाभिधानम् । (टी०)	९	१
अवधारणफलकपदार्थविभागाक्षेपः ।	१०	१
व्यवच्छेदमात्रे एवकारस्य शक्तिरिति रु०मिश्राशयव र्णनम् । टी०	११	२१
अभावस्य षट्पदार्थातिरिक्तव्यवस्थापने युक्तिः ।	१६	३
भावरूपतमसोऽतिरिक्तपदार्थस्याङ्गीकारे युक्तिः ।	१८	१
क्षणिकस्यतिरिक्तपदार्थत्वस्थापनम् ।	२१	१
मीमांसकमिमत्तशक्तेः पदार्थान्तरत्वाभिप्रायेणाक्षेपः ।	२२	३
माट्टाभिमतज्ञाततथाः समवायवद्वैशिष्ट्याख्यसम्बन्धस्य च पदार्थान्तरत्वस्थापने युक्तिः ।	२२	३
आधाराधेयभावस्य मेयान्तरत्वव्यवस्थापनम् ।	२६	१
सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वे युक्त्यभिधानम् ।	२७	३
उक्तपदार्थविभागाक्षेपसमाधानस्यारम्भः ।	२९	४
अयोगान्धयोगव्यवच्छेदयोर्विभागार्थत्वम् ।	३४	१
तमसो भावान्तरत्वखण्डनम् ।	३६	३
क्षणावच्छेदकोपाधेरन्त्यशब्दत्वाच्च क्षणिकस्य पदार्थान्तर- त्वमिति एकदेशिमतेन निरासः ।	३७	३
अन्त्यशब्दाप्रतिसन्धानेऽपि क्षणव्यवहारादेकदेशिमत्तं न युक्तमिति खण्डनम् ।	३८	४

विषयः ।	पृ०	पं०
सूर्यपरिस्पन्दस्य क्षणावच्छेदकोपाधित्वप्रदर्शकं मतान्तरम् ।	६९	३
विभागाभावादिरूपोपाधिचतुष्कान्यतमस्य क्षणोपाधित्वमिति मतान्तरप्रदर्शनम् ।	७०	४
तत्र किरणावलीकारसम्मतिः ।	७१	६
उक्तमतद्वयखण्डनम् ।	७०	१
सूर्यसंयोगविभागयोः क्षणोपाधित्वमिति मतान्तरवर्णनम् ।	७१	२
तत्खण्डनम् ।	७१	३
सिद्धान्तिमतेन क्षणखण्डनम् ।	७२	१
क्षणिकत्वपरिष्कारस्तत्र विवृतौ र० मिश्रमतखण्डनम् । टी० ४३	७३	१३
क्षणसाधकप्रत्यक्षानुमानयोः खण्डनम् ।	७४	१
स्वमतेन क्षणव्यपदेशबीजतद्विषयोपाधिवर्णनम्	७५	३
विजातीयज्ञानस्य सार्वलौकिकक्षणव्यवहारहेतुत्वम् । टी० ७६	७६	२५
सूर्यस्पन्दे क्षणव्यवहारस्यौपचारिकत्वकथनम् । टी०	७७	१४
क्षणज्ञानस्य विशिष्टव्यवहारसमर्पकत्वम् ।	५०	१
विवृतौ परिष्कृतक्षणलक्षणम् । टी०	५३	२१
शक्तेः पदार्थान्तरत्वनिरासः ।	५४	१
शक्तिसाधकानुमानं तत्खण्डनं च ।	५८	२
शक्तिबाधकानुमानवर्णनम् ।	६२	१
विवृतौ मुरारिमिश्रमतानुसारिणो बल्लभस्य मण्यादिप्रयोगजन्यमदृष्टं प्रतिबन्धकमिति मतस्य खण्डनम् । टी०	७७	१३
दाहं प्रति प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वे पूर्वपक्षस्तत्समाधानं च ।	६४	३
ज्ञाततायाः पदार्थान्तरत्वनिरासः ।	६८	१
वैशिष्ट्यस्यातिरिक्तपदार्थान्तरत्वखण्डनम् ।	६७	१
वैशिष्ट्यस्य ज्ञानरूपत्वव्यवस्थापनम् ।	७१	१
वैशिष्ट्यस्यातिरिक्तत्वे ब्रह्मसनाशापत्तिरिति मिश्रमतखण्डनम् । वि०	७२	२०
नव्याभिमतस्याभावाधिकरणताप्रयोजनस्य निरासः । वि० ७३	७३	२२
गुरुत्वप्रतिबन्धकत्वादिरूपत्वेनैव निर्वाहे नाधारत्वस्य पदार्थान्तरत्वमिति व्यवस्थापनम् ।	७३	१

विषयः ।	पृ०	पं०
सादृश्यस्य सामान्येऽन्तर्भावान्नातिरिक्तपदार्थान्तरत्वमिति वल्लभमतम् ।	७६	१
स्वत्वस्य पदार्थान्तरत्वाक्षेपः । (कं०)	७२	८
स्वत्वस्य पदार्थान्तरत्वसाधकानुमानम् । कं०	”	१७
उक्ताक्षेपसमाधानम् । कं०	८१	१४
स्वत्वसाधकशब्दप्रमाणकथनम् । प्र०		
मुरारिमिश्राद्युक्तं परिष्कृतस्वत्वलक्षणम् । (वि०)	८५	५
द्रव्यादित्रिके मिथो व्यावर्तकधर्माभावात् षडेव पदार्था इति विभागस्य न्यूनत्वाक्षेपः ।	८८	१
द्रव्यत्वजातावाक्षेपः ।	८९	१
गुणत्वजातावाक्षेपः ।	९३	४
नवद्रव्यावच्छेदकद्रव्यत्वजातिसाधनम् ।	९४	४
द्रव्यत्वजातिसाधकानुमाने विभुत्वोपाधिखण्डनम् । टी० ९५		१२
कर्मत्वसिद्धिनिराकरणम् ।	९७	३
अनुगतबुद्ध्यैव द्रव्यत्वजातिसिद्धिरिति मुरारिमिश्र मतखण्डनम् ।	९८	२२
द्रव्यत्वसाधकानुमाने विपक्षबाधककथनम् ।	९९	३
गुणत्वजातिसाधकानुमानवर्णनम् ।	१००	४
द्रव्यत्वादिजातीनामुपदेशव्यंग्यत्वकथनम् । (प्र०)	”	७
द्रव्यादित्रिके अर्थत्वजातिनिरासः ।	१०२	१
न्यूनत्वाक्षेपोपसंहारेणोद्देशप्रकरणसमाप्तिः ।	१०३	३

(२) पृथिवीपरीक्षाप्रकरणे—

नवैव द्रव्याणीतिविभागाक्षेपाभिप्रायेण पृथिवीत्वजातावा- क्षेपः ।	१०७	१
अवैलक्षण्यात् पृथिव्यां पाकजस्पर्श आक्षेपः ।	१०९	३
पृथिव्यामितरभेदसाधकपृथिवीत्वजातिसाधनम् ।	११३	४
सुखसमवायिकारणत्वेन संसार्यात्मनिष्ठात्मत्वजातिस्वी- कारः । (प्र०)	११५	५
पृथिवीस्पर्शस्य पाकजत्वार्थं वैलक्षण्यसाधनम् ।	११७	३
पृथिवीस्पर्शं पाकजत्वसाधकामनुमानम् । (टी०)	११८	११

(३) अवयविपरीक्षाप्रकरणे—

उपोद्घातसङ्गत्या सङ्घातातिरिक्तावयविसाधनम् ।	१२०	३
--	-----	---

विषयः ।	पृ०	पं०
अणुसमुदायेऽपरोक्षत्वाभावसाधकमनुमानम् ।	१२१	२
स्थूलशब्दार्थः । (प्र०)	"	११
उक्तानुमाने विशिष्टोत्पादरूपोपाधिखण्डनम् ।	१२२	१
परमाणुमात्रस्यातीन्द्रियत्वे स्वरूपविशेषस्यानुपाधित्वक- थनम् ।	१२३	४
अवयविनि विरुद्धधर्माध्यासाद्याशङ्कासमाधानानि ।	१२५	१

(४) जलपरीक्षाप्रकरणे--

अपां शुक्लमेव रूपं लक्षणमिति भाष्याक्षेपः ।	१३१	२
नियामकामावादपां मधुर एव रस इति भाष्यस्याक्षेपः ।	१३२	४
शीत एवापां स्पर्श इत्यस्याक्षेपः ।	१३४	५
अपां स्वाभाविकद्रव्यत्ववत्त्वे आक्षेपः ।	१३५	५
घृतेऽतिव्याप्त्या स्नेहवत्स्वरूपजललक्षणाक्षेपः ।	१३६	६
जलत्वजातिसाधकानुमानखण्डनम् । (टी०)	१३७	१२
शुक्लरूपादिरूपजललक्षणसाधनपूर्वकं जलत्वजातिस्थाप- नम् ।	१३८	२
जले माधुर्यस्य स्वाभाविकत्वेऽनुभवप्रमाणकथनम् ।	१४४	१
जले माधुर्यस्य वैलक्षण्यसाधनम् ।	"	३
घृतस्नेहे पार्थिवत्वसाधकानुमानखण्डनम् ।	१४७	३

(५) तेजःपरीक्षाप्रकरणे--

तेजस्त्वजात्याक्षेपाभिप्रायेण भास्वरशुक्लमेव रूपं तेजस इत्यस्याक्षेपः ।	१४९	१
उष्ण एव तेजसः स्पर्श इत्यस्याक्षेपः ।	१५०	३
उक्ताक्षेपसमाधानपूर्वकं तेजस्त्वसाधनम् ।	१५१	१
सुवर्णस्य तैजसत्वसाधकानुमानदूषणपूर्वकं सुवर्णस्य तैज- सत्वे आक्षेपः ।	१५३	३
उक्ताक्षेपसमाधानपूर्वकमनुच्छिन्नद्रवत्वांशस्य सुवर्णस्य तै- जसत्वसाधनम् ।	१५४	१
पीतिमगुरुत्वाश्रये पार्थिवत्ववर्णनम् । (टी०)	"	२३
सकृदुच्चरितासुवर्णपदादुभयबोधः ।	"	१
सुवर्णपदं पार्थिवे शक्तं तैजसे लाक्षणिकमिति विवृतिका- रमतम् ।	"	२३

विषयः ।	पृ०	पं०
अभौमगुह्यत्वक्षेपस्तत्त्वसाधनं च ।	१५६	१
सुवर्णस्य तैजसत्वसाधकानुमाने उद्भाविनदूषणोद्धारपू-		
र्वकं तत्साधकनिष्कृष्टानुमानद्वयम् । (क०)	१५७	९
अत्यन्ताग्निसंयोगानुच्छेद्यद्रवत्वासिद्ध्याक्षेपपूर्वकन्तैजस-		
त्वसाधकानुमानाक्षेपाणां प्रदर्शनम् । प्र०	"	२०
उक्ताक्षेपसमाधानपूर्वकं सुवर्णे तैजसत्वसाधकनिष्कृष्टा-		
नुमानप्रदर्शनम् । (प्र०)	१६४	१
उदयनाचार्योक्तं प्रतिबन्धकविधया सुवर्णस्य तैजसत्वसा-		
धकानुमानम् । (प्र०)	१६६	८
नीरूपस्पर्शाश्रयवायुसद्भावाक्षेपः ।	"	१

(६) वायुपरीक्षाप्रकरणे—

वायुसद्भावसाधकप्रत्यक्षादिमानखण्डनम् । (प्र०)	१६७	७
वायुसाधकस्पर्शादिचतुष्कलिकस्यान्यथसिद्धत्वप्रदर्श-		
नम् ।	१७०	१
त्वग्निन्द्रियप्रकृतित्वेनेतरबाधात्परिशेषानुमानतो वायुसि-		
द्धिकथनम् ।	१७३	१
वायुबुद्भूतस्पर्शसाधकानुमानप्रयोगः ।	१७४	२
व्यञ्जनस्पर्शं वायव्यत्वसाधकानुमानम् ।	१७६	३
वायौ स्पर्शादिचतुष्कवत्त्वसाधकानुमानानि । (प्र०)	१७९	२१

(७) इन्द्रियपरीक्षाप्रकरणे—

वायोः प्रत्यक्षत्वाभावे युक्तिः । (क०)	"	८
नवैव द्रव्याणीति विभागव्याघातार्थमिन्द्रियेष्वितरभेदसा-		
धकानुमानप्रदर्शनम् ।	१८१	१
प्राणस्यापार्थिवत्वे युक्तिः ।	१८२	१
प्राणस्य पार्थिवत्वसाधकानुमाने व्यामिचारप्रदर्शनम् ।	१८३	३
चक्षुषस्तैलप्रत्वाभावे युक्तिः ।	१८५	१
त्वचो वायव्यत्वत्वे व्याक्षेपः ।	"	४
रसनस्थानाद्यत्वसाधकानुमानम् ।	१८६	१
श्रोत्रस्य नभोमिश्रत्ववर्णनम् ।	"	१
इन्द्रियत्वावच्छेदेनाभौतिकत्वसाधकानुमानं सांख्यम-		
तेन ।	१८७	१

विषयः ।	पृ०	पं०
चक्षुरादिभिन्नतामसेन्द्रियसाधकानुमानम् ।	१८८	२
तामसेन्द्रियाभावे इन्द्रियनानात्वापलापकथनम् ।	१८९	१
इन्द्रियेष्वितरेभेदसाधकानुमाने दोषप्रदर्शनपूर्वकान्तेषां भूतत्वसाधनम् ।	१९०	१
इन्द्रियेषु द्रव्यत्वसाधनम् । (प्र०)	१९१	१
घ्राणे पार्थिवत्वयुक्तिखण्डनम् ।	१९२	२
अतैजसत्वसाधकयुक्तिखण्डनपूर्वकं चक्षुषस्तैजसत्वसाधकानुमानप्रदर्शनम् ।	१९३	२
उक्तानुमाने प्रदीपे दृष्टान्तासिद्धिवारणम् । (वि०)	१९४	१९
रसनेन्द्रियस्याप्यत्वसाधनातिदेशः ।	१९५	१
श्रोत्रस्य परिशेषादाकाशत्वसाधनम् ।	"	२
तामसेन्द्रियनिराकरणम् ।	१९६	१
बौद्धमतेन गोलकस्येन्द्रियत्वसाधकपूर्वपक्षः ।	१९७	२
त्वचोऽपि देहद्रव्याप्युद्भूतस्पर्शपवनरूपत्वमित्याक्षेपः ।	१९८	४
उक्ताक्षेपसमाधानपूर्वकमतीन्द्रियगोलकभिन्नेन्द्रियसाधनम् ।	"	५
त्वचोऽपि प्रसिद्धपवनातिरिक्तपवनयित्वसाधनम् ।	२००	३
इन्द्रियसामान्यलक्षणम् ।	"	१०

(८) शरीरपरीक्षाप्रकरणे—

द्रव्याणि नवैवेति विभागाक्षेपायानुमानेन शरीरस्य द्रव्यान्तरत्वसाधकपूर्वपक्षः ।	२०२	३
उक्ताक्षेपसमाधानाय शरीरे भूतचतुष्कप्रकृतिकत्वखण्डनम् ।	२०५	५
चित्ररूपकार्यवैलक्षणसम्भवेऽपि भूतचतुष्कारब्धकार्यस्य वैलक्षण्यानुपपात्तिः ।	२०७	४
मानुषशरीरे पृथिवीसमवायिकारणकत्वसिद्धिः । (प्र०)	२०८	१२
शरीरत्वजातिनिरासः ।	"	१३
मानुषयोनिजशरीराक्षेपस्तत्समाधानं च ।	"	२
नृसिंहशरीरे बाह्यादिभिन्नदेहवृत्तिजातिमादाय लक्षणसङ्गमनम् । (वि०)	२०९	१५
जलीयशरीरसाधनम् ।	२१०	१
आप्यशरीरस्य भूमण्डलस्थत्वे बाधककथनम् ।	२१२	१

विषयः ।	पृ०	पं०
मानुषशरीरस्य भूतान्तरप्रकृतित्वे बाधकवर्णनम् ।	२१३	१
अयोनिजशरीरसाधकमतान्तरप्रदर्शनम् ।	"	४
स्वर्णिशरीरे योनिजत्वनिरासः ।	२१४	१
भाष्योक्तभुजगादिशरीराक्षेपस्तत्समाधानं च ।	२१५	२

(९) विषयपरीक्षाप्रकरणे—

विषये द्रव्यान्तरत्वसाधकानुमानप्रदर्शनम् ।	२१६	१
उक्तानुमाने इयमिचारप्रदर्शनपूर्वकं विषयाणां नवद्रव्यब- द्धिर्भावाभावसाधनम् ।	"	३
हीस्कादीनां पृथिव्यादिभेदाक्षेपसमाधिः ।	२१८	१

(१०) (सृष्टि०) प्रलयपरीक्षाप्रकरणे—

भाष्योक्तसंहारविधेराक्षेपः ।	२२०	१
संहारसाधकानुमानेषु आश्रयासिद्ध्यादिदूषणोद्भावनम् । २२१		१
उक्तानुमानायसन्तानशब्दार्थः । (प्र०)	"	६
निर्दुष्टानुमानद्वारा प्रलयसाधनम् ।	२२८	३
अवान्तरप्रलये महाप्रलये च पूर्वपक्ष्यनुमानयोर्दूषणोद्भाव- नपूर्वकं सिद्धान्त्यनुमानप्रदर्शनम् । (प्र०)	"	२२
तत्र मुरारिमिश्रमतविवरणम् । (वि०)	२२९	२४
उपाधिलक्षणमुपाधिगवेषणाविचारश्च । (वि०)	२३१	६
अनुमानान्तराभ्यां प्रलयसाधनम् ।	२३३	१
सत्प्रतिपक्षानुमानखण्डनम् ।	२३७	१
सम्प्रदायिकमतेन प्रलयसाधकानुमानम् । (प्र०)	२३६	१९
साम्प्रदायिकमतेऽस्त्वरसप्रदर्शनम् । (वि०)	"	२१
प्रलयसाधकानुमानद्वयं तदनन्तरं सर्गसिद्ध्यर्थमनुमानं च । कं० २३८		८

(११) ईश्वरपरीक्षाप्रकरणे—

प्रमाणाभावादीश्वरो न द्रव्यान्तरमिति मतविशेषखण्डन-

पूर्वकमनुमानेन तत्साधनम् ।	२३९	१
उक्तानुमाने पक्षपक्षतावच्छेदकयोर्विचारः । (प्र० वि०)	"	१५
सकर्तृकत्वरूपसाध्यशब्दार्थविवेकः ।	२४१	१
अस्मदादिना सिद्धसाधनधारणायोपादानगोचरशब्दा- र्थनिरूपणम् । (प्र०)	"	१४

विषयः ।	पृ०	पं०
ज्ञानेच्छाकृतिषु प्रत्येकं साध्यताऽऽर्थस्तु समाज इति प्रका-		
शकारमतखण्डनम् (वि०)	२४५	२३
शरीरान्तर्भावेण कर्तृत्वखण्डनम् ।	"	७
ईश्वरानुमाने बाधदोषोद्भावनम् तत्खण्डनं च ।	"	१
" विरोधोद्भावननिरासः ।	२४६	२
" विशेषविरोधखण्डनम् ।	२४८	५
" हेतुसाध्यव्याप्तिग्रहाक्षेपस्तत्समाधानं च ।	२४९	५
ईश्वरसाधकानुमाने उपाधिनिरासः ।	२५३	८
तत्र शरीरजन्यत्वे सकर्तृकत्वव्यापकत्वनिरासः । (प्र०)	२५६	३
हृदयाहृदयसाधारणव्याप्तिस्वीकारे दोषः ।	२५७	२
अदृष्टाधीनजगद्वैचित्र्यस्वीकारे दोषप्रदर्शनम् ।	"	५
ईश्वरानुमाने सत्प्रतिपक्षदोषोद्भावनं तन्निरासश्च ।	२५८	१
सकर्तृकत्वस्य शरीरेण सह व्याप्तौ दोषप्रदर्शनम् ।	२५९	५
तर्काशुद्धिशब्दार्थविकल्पद्वारा तत्खण्डनम् ।	२६०	४

(१२) परमाणुपरीक्षाप्रकरणे—

पुनर्विभागाक्षेपाभिप्रायेणाऽणोर्द्रव्यान्तरत्वपूर्वपक्षः ।	२६२	१
परिमाणतारतम्यानुमाने आश्रयासिद्धिकथनम् ।	२६३	१
उक्तानुमाने पक्षसाध्यहेतुपदार्थविचारः ।	"	८
प्रकारान्तरेणोक्तानुमाने पक्षकथनम् ।	२६५	१
अणुद्रव्यसाधकानुमानान्तराणि तत्खण्डनं च ।	२६६	२
पूर्वपक्षमतेन असरेणोर्नित्यत्वसाधनम् ।	२६७	३
परमाणुसाधकानुमानान्तरेषु दोषोद्भावनम् । (टी०)	२६८	१९
अवयवो हृश्य एवेतिव्याप्तिखण्डनाभिप्रायेण पूर्वपक्षखण्डनम्	२६९	१
असरेणोस्तनमहत्त्वस्य चानुमानेन नित्यत्वनिरासः ।	"	२
अनुमानेन परमाणुसाधनोपसंहारः ।	२७०	३
परमाणुष्वणुकखण्डनप्रकारः । (टि०)	२७१	१७
परमाणुसङ्गावेऽपि तेषां पृथिव्याद्यनात्मकत्वेन पुनर्विभागा-		
क्षेपः ।	"	२
यद्यज्जातीयकार्यजनकं तच्चज्जातीयमिति व्याप्तिभङ्गदर्शनम्	"	३
पृथिवीत्वादेर्हृदयसन्तानव्यङ्ग्यत्वासिद्धिप्रदर्शनपूर्वकमुक्ता-		
क्षेपसमाधानम् ।	२७२	३

(१३) आकाशपरीक्षाप्रकरणे--

विषयः ।	पृ०	पं०
आकाशसाधनाय शब्दे गुणत्वसाधकानुमानम् ।	२७४	१
शब्दद्रव्यत्ववादिशङ्कासमाधानम् ।	२७५	१
शब्दे स्पर्शवद्विशेषगुणत्वाभावसाधकानुमानम् ।	२७७	१
अत्र स्वरूपासिद्ध्यादिशङ्का तत्समाधानं च	"	२
शब्दे दिक्कालात्ममनोगुणत्वनिरासानुमानम् ।	२७८	४
आकाशगुणत्वसाधकपरिशेषानुमानम् ।	२७९	१

(१४) कालपरीक्षाप्रकरणे--

कालसद्भावे प्रमाणक्षेपः ।	"	३
परापरादिषट्कलिङ्गखण्डनम् ।	२८०	१
परत्वापरत्वयोरप्यसिद्धिरिति भूषणपूर्वपक्षः ।	२८३	१
विशिष्टबुद्धिघटकसम्बन्धघटकत्वेनानुमानद्वारा कालसाधनम् ।	"	७
तत्र च स्वरूपसम्बन्धखण्डनम् ।	२८४	२
विशेषणतासम्बन्धेन सिद्धसाधनाशङ्कानिरासः । (प्र०)	२८७	७
आकाशस्योक्तसम्बन्धघटकत्वनिषेधः ।	२८९	४
दिशोऽप्युक्तसम्बन्धघटकत्वाभावकथनम् ।	२९३	१
कालस्य नित्यसम्बन्धत्वेनैव निर्वाहे किमतिरिक्तकालकल्पनयेति शङ्कासमाधिः (क०)	२९४	६

(१५) दिग्परीक्षाप्रकरणे--

दिग्सिद्धौ प्रमाणसद्भावाक्षेपः ।	२९४	१
पूर्वापरादिदशप्रत्ययलिङ्गानां निरासः ।	"	२
कालस्यैव सूर्यादियाद्युपाध्यवच्छेदकसम्बन्धघटकत्वेन निर्वाहे दिशोऽनावश्यकत्वमिति पूर्वपक्षोपसंहारः ।	२९५	४
कालस्य क्रियामात्रोपनायकत्वात्संयोगोपनायकत्वेन दिशः सिद्धिरिति समाधानम् ।	२९६	१
क्रियामात्रोपनायकत्वशब्दार्थः । (प्र०)	"	३
संयोगोपनायकत्वशब्दार्थः, काले उभयोपनायकत्वखण्डनं च । प्र० ।	"	५
कालदिशोरुपाधिभेदकथनम् ।	२९७	१
दिगङ्गीकारेऽपि कालस्यावश्यकत्वप्रदर्शनम् ।	२९८	२

विषयः ।	पृ०	पं०
दिशीतरभेदसाधकानुमानकथनम् ।	२९९	१
संयोगोपनायकत्वे दिश एकत्वापत्तिनिराकरणम् ।	३०१	१
आत्मादिवृत्तिपरममहत्परिमाणसाधकानुमानम् ।	३०२	१
दिग्नेकत्वे मानान्तरशङ्का ।	३०३	१
उक्तशङ्कानिरासार्थमनुमानान्तरेण दिग्साधनम् ।	३०६	७
उक्तानुमाने व्यभिचारादिदोषनिरासः ।	३०७	३
पूर्वानुमानेन दिग्नेकत्वसाधनात्तत्रापरितोषप्रदर्शनम् (वि०) „		१९
इहेदानीं घट इति प्रत्यक्षविषयतया दिशः प्रत्यक्षत्वाक्षेपस- माधानम् ।	३०९	१
इहेति प्रतीतिकारणतया दिशः साधनम् । (प्र०)	„	११
प्रमाणान्तरेणान्यथासिद्धिनिरासपूर्वकं कालसाधनम् ।	३१०	४
अनुमानोपनीतः काल प्रत्यक्षे भासत इत्यभिप्रायेण काल- साधकानुमानप्रदर्शनम् ।	३१३	१
उक्तानुमाने सिद्धसाधनात्तदाकारान्तरकथनम् । (प्र०)	३१४	१०

(१६) जीवात्मपरीक्षाप्रकरणे —

सुखादिसमवायितयाऽऽत्मसिद्धिः ।	„	१
भूतचैतन्यवादे देहप्रवाहो बुद्धिचैतन्यवादे बुद्धिप्रवाह एवा- त्मेत्यभिप्रायेणाक्षेपः ।	३१६	४
बुद्धिचैतनिकं प्रत्युत्तरम् ।	„	५
प्रासङ्गिकं क्षणभङ्गावतारणम् ।	३१७	२
क्षणभङ्गे विप्रतिपत्तिप्रदर्शनम् । (टी०)	„	७
क्षणभङ्गसाधकानुमानवर्णनम् ।	३१८	१
प्रसङ्गविपर्ययाभ्यां दृष्टान्तप्रदर्शनद्वारा मिथो विरुद्धधर्म- संसर्गित्वसाधनम् ।	३१९	१
व्यैर्यपक्षे सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरोधरूपबाधककथनम्	३२०	१
विरोधोद्भावनद्वारा क्षणभङ्गखण्डनम् ।	३२१	२
क्षणभङ्गे सत्त्वासत्त्वरूपविरोधान्तरौद्भावनम् ।	३२२	६

(१७) मनःपरीक्षाप्रकरणे—

अनुमानद्वारा द्रव्यत्वसिद्ध्यर्थं मनस इन्द्रियत्वेन साधनम्	३२३	३
उक्तानुमाने त्वचो ज्ञानमात्रहेतुतया सिद्धसाधनवाणाय प्र- कारान्तरेणानुमानम् । (टी०)	३२४	१

विषयः ।	पृ०	पं०
त्वचो ज्ञानसामान्यहेतुत्वसाधनम् । (वि०)	३२४	२२
सुखस्य ज्ञानाद्भेदसाधनम् ।	३२६	१
मनःसाधकानुमाने सन्दिग्धव्यभिचारखण्डनम् ।	३२८	५
मनस्त्वजातौ प्रमाणाभावात्मनस इतरभेदसत्त्वाक्षेपः ।	"	३
ध्याणवन्मनसः पार्थिवत्वसाधनम् ।	"	४
मनसो मूर्तत्वनिरासः ।	३३०	६
मूर्तत्वसाधकानुमाने दोषप्रदर्शनम् । (प्र०)	३३१	१२
मनसो मूर्तचतुष्टयव्यावृत्तिपूर्वकमुक्ताक्षेपसाधनम् ।	"	१
मनसोऽमूर्ताकाशादिभेदसाधनम् ।	३३३	२
भट्टमतेन मनसोऽणुत्वे आपत्तिप्रदर्शनम् ।	"	५
विभुत्वपक्षे ज्ञानायौगपद्योपपादनम् ।	३३४	१
मनसो विभुत्वे सुखादीनां नियतदेशत्वोपपत्तिः ।	३३५	१
मनसो विभुत्वे युक्त्यन्तरम् ।	"	२
सुषुप्तिव्यासङ्गानुपपत्त्या मनसो विभुत्वासम्भवाभिप्रायेणो- क्ताक्षेपखण्डनम् ।	३३६	१
प्रत्यक्षस्य सुषुप्तिसाधकत्वासम्भवेन सुषुप्तिसाधकानुमान- प्रदर्शनम् । (टी०)	"	५
व्यासङ्गानुपपत्त्या मनःपञ्चकत्वतत्सङ्कोचविकाशित्वयो- निरासः । (प्र०)	३३७	३
बुभुत्साविशेषेण मनसो विभुत्वेऽपि व्यासङ्गसम्भवादोषा- न्तरप्रदर्शनम् । (वि०)	३३९	२४
व्यासङ्गसुप्त्वापोपपादकदेशकालाद्युपाधीनां खण्डनम् ।	३४०	१
अजसंयोगखण्डनम् ।	३४१	१

(१८) संख्यापरीक्षाप्रकरणे--

एकादिव्यवहारहेतुत्वेन संख्याया इतरभेदसाधने आ- क्षेपः ।	३४३	१
मनोनिरूपणान्ते संख्यानिरूपणे सङ्कतिप्रदर्शनम् ।	"	६
संख्यायाः पदार्थान्तरत्ववादिनां मतस्य निरासः । (प्र०)	"	१३
गणनासाधारणकारणत्वेनापतिरभेदसाधननिरासः ।	३४५	२
संख्यात्वजातिसाधकानुमानेषु दोषोद्भावनम् ।	३४७	१
द्वित्वादीनां जातिरूपत्वसाधनम् ।	"	२
द्वित्वादीनां जातिरूपत्वनिरासपूर्वकमुक्ताक्षेपसमानम् ।	३४८	५

विषयः ।	पृ०	पं०
द्वित्वादीनां जातित्वनिराससाधकमनुमानप्रदर्शनम् । क० ३४९		१
वल्लभोक्तानुमाने विशेषप्रदर्शनम् ।	"	१२
अतिदेशेनैकत्वजातिनिरासपूर्वकं गुणत्वस्थापनम् । ३५१		१
सत्तायां गुणत्वनिरासः ।	"	३
संख्यात्वजातिसाधनम् ।	३५२	१
एकत्वस्य स्वरूपामेद्वरूपत्वनिरासः ।	"	२
द्वित्वादीनामेकत्वसमुच्चयादिरूपत्वखण्डनम् । ३५३		३
द्वित्वादिव्यवहारस्य अपेक्षाबुद्धिस्वभावनिवन्धनत्ववादि-		
भासर्वज्ञभूषणकारमतयोर्निरासः । ३५६		१
निमित्तमेवाद्वित्वादेर्भेद इति प्रभाकरोपाध्यायमतम् । प्र० ३५५		११
तत्रास्वरसप्रदर्शनम् । (वि०)		

(१९) परिमाणापरीक्षाप्रकरणे—

परिमाणसाधकमानव्यवहारानुपपत्त्याऽऽक्षेपः । ३५८		४
महद्व्यवहारे एव परिमितव्यवहारत्वकथनम् । ३५९		१
अणुत्वसाधकानुमानायाः खण्डनम् । ३६०		१
उक्ताक्षेपसमाधानपूर्वकमनुमानेन परिमाणस्य गुणत्वसा-		
धनम् ।	"	९
साम्प्रदायिकमतेन तत्रानुमानान्तरम् । (प्र०) ३६१		१९
परिमितव्यवहारस्य गुरुत्वेनार्थान्तरत्वपरिहारः । ३६२		२
परिमाणस्य गुरुत्ववृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वे बाधकम् ।		
(प्र०) ३६३		१७
महत्परिमाणे आक्षेपः ।	"	२
विकल्पानुपपत्त्योक्ताक्षेपसमाधानम् । ३६४		१
महत्त्वसाधकानुमानप्रदर्शनम् । ३६५		३
वल्लभमते दीर्घत्वस्य परिमाणत्वनिरासः । ३६७		१
अन्योन्याभावेनैव निर्वाहे पृथक्त्वस्य गुणान्तरत्वे किं मा-		
नन्मित्याक्षेपः । ३६८		३

(२०) पृथक्त्वपरीक्षाप्रकरणे—

अवधिनिरूप्यत्वस्य पृथक्त्वाङ्गीकारे साधकत्वमित्यभिप्रा-		
येणोक्ताक्षेपसमाधिः ।	"	७
अवधित्वस्य पृथक्त्वनिरूपकत्वेऽन्योन्याश्रयदोषस्तद्वारणं		
च । (प्र०) ३७०		१३

विषयः ।	पृ०	पं०
पृथक्त्वस्य द्वित्वाविधित्वेनाभेदातिरिक्तत्वसिद्धिरिति मु- रारिमिश्रमतम् । (वि०)	२१	२२
पृथक्त्वस्य भावरूपत्वे प्रमाणकथनम् ।	३७२	१

(२१) (प्रासं०) द्विपृथक्त्वपरीक्षाप्रकरणे—

द्विपृथक्त्वसत्त्वे प्रमाणाक्षेपः ।	२१	४
प्रमाणसद्भावकथनद्वारा उक्ताक्षेपसमाधिः ।	२१	५
द्विपृथक्त्वसाधकानुमानम् । (प्र०)	३७४	४
द्विपरत्वप्रतिबन्दीनिरासः ।	२१	

(२२) संयोगपरीक्षाप्रकरणे—

विभागाभावविषयतयाऽन्यथासिद्धत्वात्संयोगो न गुण इत्याक्षेपः ।	३७५	१
उक्ताक्षेपसमाधिः ।	२१	२
विभागध्वंसस्य संयोगत्वनिरासः ।	३७६	२
संयोगस्य भावरूपत्वे प्रमाणम् ।	२१	३
संयोगव्याप्यवृत्तिर्वादिबौद्धमतखण्डनम् ।	३७८	३

(२३) (प्रासं०) संयोगाव्याप्यवृत्तित्वपरीक्षाप्रकरणे—

बौद्धमतेन संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वे आपत्तिः ।	३८०	२
उक्तापत्तिसमाधानम् ।	३८१	२
संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वे पटस्य रकारकस्वभावता स्या- दित्याद्यभिप्रायेण पुनर्बौद्धाक्षेपः ।	३८४	२
अवयवावच्छेदकोपाधिवशाद्घटे उभयस्वभावतेति उक्ता- क्षेपसमाधानम् ।	२१	३
संयोगभावाभावयोः समानदेशकालत्वे भावाभावव्यवहार- विषयत्वानुपपत्तिरिति शङ्का ।	३८५	६
उक्तव्यवहारस्य निर्मात्तान्तरनिबन्धानत्वात्संयोगस्य स्व- भाववैचिन्ध्येण स्वाभावाविरुद्धत्वमित्यभिप्रायेणाशङ्का- माधिः ।	३८६	२
समानदेशकालत्वे संयोगस्य भेदत्वापात्तिवारणम् ।	३८७	१
देशादिभेदेनोपलम्भानुपलम्भयोरसम्भवात्तद्रूपाव्याप्यवृ- त्तित्वं संयोगे न सम्भवति इति पूर्वपक्षः	३८८	१

विषयः ।	पृ०	पं०
भवच्छेदकभेदेनोपलभानुपलभयोरेकत्र सम्भवादित्यभि- प्रायेण समाधानम् ।	३८९	३
अवयववर्तिसंयोगाभावेनावयविनि संयोगस्य सादृश्य- पदेशविषयत्वमेवाव्याप्यवृत्तित्वमित्युपसंहारव्याजेना- व्याप्यवृत्तित्वस्य परिभाषान्तरप्रदर्शनम् ।	३९२	१
उक्ताव्याप्यवृत्तित्वपरिभाषया संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वाद्दे- शान्तरीयशब्दाग्रहणापत्तिवारणम् ।	"	३

(२४) विभागपरीक्षाप्रकरणे—

संयोगध्वंस एव विभाग इत्याक्षेपस्तत्त्वमाधानं च ।	३९४	३
विभागलक्षणन्तत्र प्रमाणं च । (क०)	"	७
विभागाङ्गीकारे हेतुकथनम् । (क०)	३९५	२

(२५) परत्वापरत्वपरीक्षाप्रकरणे—

संयुक्तसंयोगालपीयस्त्वादिनैव निर्वाहे किं परत्वापरत्वा- भ्यामित्यभिप्रायेण दिक्कृतपरत्वापरत्वयोराक्षेपः ।	३९७	१
कालिकपरत्वापरत्वादिदृष्टान्तेन दिक्कृतयोस्साधकानुमा- नस्य खण्डनम् ।	"	२
संयुक्तसंयोगालपीयस्त्वादिनैव दिक्कृतपरत्वादिव्यवहारा- ङ्गीकारे भिन्नदिगवस्थितयोरपि स स्यादित्याशङ्का सि- द्धान्तमतेन ।	३९८	३
आर्जवावस्थानस्याप्यपेक्षणान्नोक्तदोष इत्यभिप्रायेण पूर्व- पक्षिसमाधानम् ।	३९९	३
परत्वापरत्वसाधककिरणावलीकारमतप्रदर्शनम् ।	"	४
किरणावलीकारमतखण्डनम् ।	४००	२
स्वमतेन संयोगभूयस्त्वालपत्वनिराकरणपूर्वकं परत्वापर- त्वयोर्गुणयोर्व्यवस्थापनम् ।	४०१	१
संख्यया परापरव्यवहार इति शङ्का तत्समाधानं च ।	४०१	३
पराचीनापराचीनापेक्षाबुद्धिजन्ये परत्वापरत्वे इति मतस्य निरासः ।	४०३	१
पूर्वेत्पन्नत्वं परत्वं पश्चादुत्पन्नत्वमपरत्वमिति भासर्वज्ञमत- स्य खण्डनम् ।	४०६	१

विषयः ।

पृ०

पं०

(२६) संशयपरीक्षाप्रकरणे—

विशेषाग्रहविशिष्टसमानधर्मदर्शनस्य संशयहेतुत्वव्यव-

स्थापनम् ।

४१४

१

संशयविरोधस्य वाकाराधत्वम् ।

४१६

१

संशयलक्षणकथनम् ।

”

२

(२७) विपर्ययपरीक्षाप्रकरणे—

सोदाहरणं विपर्ययलक्षणम् ।

४१७

१

अमस्थलेऽपि असंसर्गाग्रहस्येष्टभेदाग्रहस्य च प्रवृत्तिहेतु-
त्वेनैव प्रवृत्तिसम्भवात्सर्वं ज्ञानं यथायामिति मन्वानानां
गुरुणां मतेनाक्षेपः ।

”

२

सकलप्रत्ययानां यथार्थत्वसाधकानुमानप्रदर्शनम् ।

४२१

१

सर्वव्यवहारानामुपलंभाधीनत्वात् रजनसंसर्गाग्रहे च शु-
कौ निवृत्तिव्यवहारः स्यादन्तःस्थयाख्यातिरवश्यं स्वी-
कार्येत्यभिप्रायेणात्ताक्षेपसमाधानम् ।

”

३

प्रवृत्तिमात्रे भेदाग्रहां न कारणमिति गंगेशोपाध्यायमत-
स्य प्रदर्शनम् ।

४२२

१३

व्यवहारमात्रस्योपलम्भाधीनत्वसाधकमनुमानम् ।

४२३

२

प्रत्यक्षप्रमावदनुमितिप्रमाया अन्यथाख्यातित्वोपपादनम् ।

”

३

भेदाग्रहस्य प्रवृत्तजनकत्वे युगत्प्रवृत्तिनिवृत्त्याद्यापत्तिप्रद-
र्शनम् (प्र०) ।

”

१९

असंसर्गाग्रहमात्रात्प्रवृत्तिस्वीकारे शब्दानुमानयोरप्रामा-
ण्यापत्तिदानम् ।

४२४

३

लिङ्गादीनां संसर्गव्यवहारजनकत्वात्प्रामाण्यमित्याशङ्का
तत्समाधानं च ।

४२५

१

संसर्गाग्रहस्य विसम्वादिप्रवृत्तिहेतुत्वे दोषप्रदर्शनम् ।

४२७

१

असंसर्गाग्रहपक्षे शब्दानुमानसाधकानुमानप्रदर्शनम् ।

”

४

उक्तानुमानखण्डनन्तदाभासशब्दाथविकल्पद्वारा ।

”

७

शब्दप्रामाण्यसिद्धौ तदाभासस्यान्यथाख्यातस्वभावसि-
द्धिप्रदर्शनम् ।

४२९

१

अमस्यान्यथाख्यातिरूपत्वानङ्गीकारे आपत्तिः ।

”

३

विषयः ।	पृ०	पं०
सन्निकर्षाभावाद्दिशिष्टज्ञानरूपान्यथाख्यातिरनुपपन्नेत्यभि- प्रायेणाशङ्का तत्तन्माधानं च ।	४३१	१
दोषाणामयथार्थजनकत्वे दृष्टान्तप्रदर्शनम् ।	४३२	२
प्रासङ्गिकं मीमांसकाभिमतशक्तखण्डनम् ।	"	४
अन्यथाख्यातौ निष्कम्पप्रवृत्त्यनुपपात्तरूपदोषान्तरप्रदर्श- नम् ।	४३३	२
ज्ञानस्य स्वाभाविकसम्वादिव्यवहारजनकत्वे लौकिकवा- क्यानामप्रामाण्यानुपपत्तिदोषः ।	४३४	१
पुरोवर्तिरजततादात्म्यस्य विषयत्वसम्भवादन्वयाख्यात्य- नुपपत्तिरित्याशङ्का ।	"	२
इच्छाप्रयत्नजनकत्वाद्वज्रतस्यैव तत्र विषयतेति समाधा- नम् ।	४३५	४
भ्रमस्थलेऽसतो रजनस्थाप्रकाशत्वसाधकानुमानस्य दृष्टा- न्ते साध्यविकलतया पक्षताद्व्याघातन च निरासः ।	४३७	१
प्रत्ययमात्रे यथार्थत्वसाधकहेतोरुपाधिदानेन दूषणम् ।	४३९	३
सर्वत्रारोपे सारूप्यग्रहः कारणामति मतस्य खण्डनम् ।	४४१	१
सादृश्यानपेक्ष एव शर्वरं नील तम इत्यादिभ्रम इति वर्ण- नम् ।	४४२	१
तमसो भावत्वात्सारूप्यहेतुको भ्रम इति मतेन तमसो भावत्वसाधकानुमानप्रदर्शनम् ।	४४३	१
उक्तानुमाननिरासपूर्वकन्तमसोऽभावत्वस्थापनम् ।	४४४	२
तमसो भावत्वाभावे उदयनसम्मातिस्तस्य विधिमुखत्वा- भिमाने प्रयोजककथनं च ।	४४५	३
नीलारोपात्तमःप्रत्यये दोषाणामालोकानपेक्षत्वे दृष्टा- न्तः ।	४४७	१
यावत्तेजोऽभावस्य तमस्त्वाद्विवा नीलारोपाभाव इति क- थनम् ।	"	५
आरोपितं नीलं रूप तम इति कन्दलीकारमतनिरासः ।	४५०	१
(२८) अनध्यवसायपरीक्षाप्रकरणे—		
वैशेषिकाभिमतानध्यवसायाख्याविद्याविषयस्याभावात्तद- सत्त्वाक्षेपः ।	४५१	१
अनध्यवसायविषयप्रदर्शनपूर्वकमुक्ताक्षेपखण्डनम् ।	४५२	४

विषयः ।	पृ०	पं०
संशयस्यानध्यवसायहेतुत्वनिरासोऽविद्यात्वस्थापनं चान- ध्यवसाये ।	४५३	२
संशयानध्यवसाययोर्विशेषः । (प्र०)	४५४	१४

(२९) स्वप्नपरीक्षाप्रकरणे—

स्वप्नज्ञानस्य विद्यात्वात्कथमविद्याचातुर्विध्यमित्या- क्षेपः ।	"	१
जाग्रद्वत् स्वप्नज्ञानतद्विषययोर्बाधाभावाच्च मिथ्यात्वमिति वर्णनम् ।	"	३
सम्वादभूयस्त्वालपीयस्त्वाभ्यां जाग्रत्स्वप्नज्ञानयोर्विशेषा- शङ्कासमाधानम् ।	४५५	३
अर्थक्रियासम्वादविलंबादाभ्यामभ्युक्तविशेषानुपपत्तिस्त- योरिति वर्णनम् ।	४५६	१
बहिरिन्द्रियानवच्छिन्नमनोजन्यत्वतदजन्यत्वाभ्यां द्वयोर्वि- शेष इत्यस्य सिद्धान्तमतस्य खण्डनम् ।	४५७	१
सजातीयावस्थाप्रबन्धसम्वादविसम्वादयोजगिरस्वप्नभे- दकत्वस्य खण्डनम् ।	"	६
भेदकाभावाच्चयोर्न भेद इति पूर्वपक्षिमतोपसंहारः ।	४५८	५
प्रमाणत्वेनाप्रमाणत्वेनोक्त स्वप्नजागरत्वाभ्यां द्वयोरविशेष इति विकल्पनिरासपूर्वकमुक्ताक्षेपसमाधानम् ।	"	६
लक्षणं विनापि सुखदुःखवत् अनुभवसिद्धत्वात्स्वप्नजाग्र- द्वोर्धयोर्भेदव्यवहृतिरिति वर्णनम् ।	४५९	७
जल्पवितण्डाभ्यां वादिनिरासे सिद्धोपलुतान्तःकरणज- प्रत्ययप्रवाह एव स्वप्न इति तल्लक्षणव्यवस्थापनम् ।	४६०	३
स्वप्नप्रत्ययवज्जाग्रत्प्रत्ययस्यापि निरालम्बनत्वाद्विद्याविद्या- विभागानुपपत्तिरिति पूर्वपक्षः ।	४६१	१
विकल्पद्वारोक्तपूर्वपक्षसमाधानम् ।	"	३
ज्ञानस्य बाह्यालम्बनत्वमनङ्गीकुर्वतां योगाचारबौद्धानां मतेन बाह्यविषयेष्वाक्षेपप्रदर्शनम् ।	"	८
ज्ञानाद्विषयभेदे प्रकाशमानत्वस्यासम्भव इति कथनम् ।	४६२	१
अनीलव्यावृत्तिर्नीलतद्वियोः सादृश्यामिति नैयायिकाश- ङ्काया विकल्पद्वारा खण्डनम् ।	४६३	५

विषयः ।	पृ०	पं०
विषयस्य प्रकाशेन सार्धं विषयविषयिभावसम्बन्धस्य खण्डनम् ।	४६४	३
असम्बद्धस्य सम्बद्धव्यवहारजनकत्वानिरासः ।	"	७
तन्निरूपणाधीननिरूपणत्वतद्व्यपदिश्यमानत्वादिरूपविषयत्वपदार्थखण्डनम् ।	"	९
विषयित्वं ज्ञानस्वरूपं विषयत्वं च नीलादिरिति नैयायिकमतनिरासः ।	४६५	९
यत्प्रकाशते तद्विज्ञानमिति बौद्धानुमाने साध्याविशिष्टत्वशङ्का तन्निरासश्च ।	"	१४
ज्ञानस्य बाह्याभेदपक्षे प्रकाशस्य नीलगोचरत्वं किमिति विकल्पद्वारा बौद्धमतखण्डनम् ।	४६६	७
प्रकाशविशेषरूपत्वं प्रकाशे नीलगोचरत्वमिति बौद्धाक्षेपस्य विकल्पपूर्वकं समाधिः ।	४६७	४
नीलरूपसम्बन्धे तस्य प्रकाश इति व्यवहारः कथमिति बौद्धाक्षेपखण्डनम् ।	४६८	१
ज्ञानरूपं नीलविषयत्वं चेज्ज्ञानस्यापि नीलवत्सर्वसाधारण्यापत्तिरिति साधारण्यशब्दार्थविवेकपूर्वकं वर्णनम् ।	"	६
प्रकाशमानत्वहेतोर्व्याप्यत्वासिद्धत्वादिदोषापादनम् ।	४६९	३
सहोपलम्भनियमाज्ज्ञानविषययोरभेद इति आक्षेपस्य खण्डनम् ।	४७०	३

(३०) योगिप्रत्यक्षपरीक्षाप्रकरणे—

अध्यक्षादिभेदेन विद्याविभागः ।	"	७
सर्वज्ञेश्वरयोग्यादिसिद्धावाक्षेपः ।	४७१	१
सर्वज्ञसाधकस्य परमाणवः कस्यचित्प्रत्यक्षा इत्यनुमानस्य प्रतिक्षेपः ।	४७२	१
वेदनतारतम्यं कंचिद्विश्रान्तमित्यनुमाने दूषणप्रदर्शनम् ।	४७३	२
उक्ताक्षेपसमाधानार्थं परमाणूनां प्रत्यक्षत्वसाधनम् ।	४७५	३
परमाणवः कस्यचित्प्रत्यक्षा इत्यनुमाने रूपवत्त्वमहत्वादेरुपाधित्वखण्डनम् ।	४७६	१
परमाणुप्रत्यक्षतायां प्रत्यक्षसामर्थ्यधीनत्वस्योपाधित्वनिरासः ।	४७८	१

विषयः ।	पृ०	पं०
परमाणुचाक्षुषत्वे रसे चाक्षुषत्वप्रसङ्गनिवारणम् ।	४७९	१
करितुरगादावापादितसर्वज्ञापत्तिनिरासः ।	"	४
योगी न सर्वज्ञः प्राणित्वादहमिवेत्यनुमानस्य कीर्तिबौद्धो न बौद्धमतज्ञः प्राणित्वादिति दृष्टान्तपराहतत्ववर्णनम् ।	४८०	२
योगिसिद्ध्युपसंहारः ।	"	६
लौकिकाध्यक्षविभागः ।	४८१	१

(२१) निर्विकल्पकपरीक्षाप्रकरणे—

निर्विकल्पकाध्यक्षलक्षणम् ।	"	१
वाच्यवाचकतादात्म्याभिर्विकल्पकसिद्धावाक्षेपः ।	"	२
अयं पुरोवर्ती घटशब्द इत्यननुभवादुक्ताक्षेपसमाधानपूर्वकं निर्विकल्पकसाधनम् ।	४८२	८
उपनीतः शब्दोऽध्यक्षे भासत इत्याचार्यबौद्धमतखण्डनम् ।	४८३	१
शब्दसंसर्गस्य प्रत्यक्षगोचरत्वानिरासपूर्वकं तत्र शब्दस्मर- णमात्रमिति कथनम् ।	४८४	१

(३२) सविकल्पकपरीक्षाप्रकरणे —

सविकल्पकाध्यक्षलक्षणकथनम् ।	४८५	५
सविकल्पकस्याध्यक्षत्वे बौद्धविप्रतिपत्तिनिरासः ।	४८६	१
सविकल्पकस्याध्यक्षत्वेऽभिलापसंसर्गयोग्यताया वा- चकत्वमिति तन्मतखण्डनम् ।	"	३
विरुद्धधर्माध्यासात्प्रत्यभिज्ञानस्यैवास्यासिद्धिरिति सौ- गतोक्तेः खण्डनम् ।	४८७	१

(३३) अनुमानपरीक्षाप्रकरणे—

अध्यक्षभिन्नानुमानस्यासिद्धेर्नानुमानं विद्येत्याक्षेपश्चा- र्वाकाणाम् ।	४८८	१
जातिव्यक्त्यन्तर्भावेण प्रतिबन्धासिद्धेरनुमानासिद्धौ	"	२
हेतुत्वकथनम् ।	"	२
सहचरितधूमसम्बेदनादग्निस्मरणमात्रेण तत्र बन्धुवार्थि- प्रवृत्तिरिति चार्वाकमतोपसंहारः ।	४९१	१
चार्वाकोक्तार्थस्याप्रत्यक्षत्वात्सांशयिकत्वाभावाच्चानुमा- नं विना सिद्ध्यसम्भवादनुमानासिद्धिरिति अभिप्रा- येण पूर्वपक्षखण्डनम् ।	"	५

विषयः ।	पृ०	पं०
वादिप्रतिवादिसाधनयोश्च प्रत्यक्षेण सम्वादानुपलब्ध्या तत्त्वनिर्णयविजयव्यवस्थापकत्वादनुमानासाद्धः ।	४९२	२
व्यक्तिसहितजातिनिर्भासः प्रतिबन्धवेदनसाधनम् ।	"	६
व्याप्तधूमादिग्रहणे चक्षुषः सामर्थ्यप्रदर्शनम् ।	४९५	१

(३४) व्याप्तिपरीक्षाप्रकरणे—

साधनस्य कात्स्न्येन साध्यसाहित्यरूपव्याप्तिपदार्थे आक्षेपः ।	४९६	१
सम्बन्धमात्ररूपव्याप्तिनिरासः । (प्र०)	४९७	८
केवलान्वयिनि केवलान्वयसम्बन्धो व्यतिरेकिणि च साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्याप्तिरित्यस्य खण्डनम् । (ग०)	"	१२
साध्यासामानाधिकरण्यानाधिकरणत्वसाध्यवैयधिकर- णानाधिकरणत्वादिरूपव्याप्तिनिरासपूर्वकं स्वमतेन सिद्धान्तव्याप्तिस्वरूपवर्णनम् । (प्र०)	४९८	५
अनैकान्तिके सोपाधित्वाद्भावनापत्तिरूपस्यानौपाधि- कसम्बन्धरूपव्याप्तौ बलुमाचार्यदत्तदोषस्य समालो- चना (प्र०)	४९९	७
अन्वयिनि प्रतिबन्धासिद्धिप्रसङ्गापादनेन साध्याभाव- विरोधरूपव्याप्तिखण्डनम् ।	५००	१
कात्स्न्येन सम्बन्धादिरूपव्याप्तिपदार्थखण्डनपूर्वकं सा- धनसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामा- नाधिरण्यादिरूपसिद्धान्तव्याप्तेः स्थापनम् । (क०)	५०१	३
व्याप्तिज्ञापकप्रदनपूर्वकमनुपाधित्वस्य तज्ज्ञापकत्व- कथनम् ।	"	१
अनुपाधिशब्दस्य परिष्कृतोऽर्थः । (ह्री०)	"	२१
उपाधिलक्षणम् ।	५०२	१
साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वरूपोपाधिल- क्षणेऽव्याप्त्यतिव्याप्तिनिराकरणम् । (प्र०)	"	८
उपाधेर्दूषकताविचारः । (प्र०)	५०३	११
उपाधेर्ब्यभिचारोन्नायकत्वेनैव दूषकनेति सिद्धान्तः (प्र.)	५०५	६
विषमव्याप्ततया पक्षेतरत्वस्योपाधित्वहानिशङ्का त- त्समाधानं च । (प्र०)	"	१५

विषयः ।	पृ०	पं०
पक्षधर्मसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिसाधारणोपा-		
धिपदार्थखण्डनम् । (प्र०)	५०६	१२
प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् विषमव्याप्तस्योपाधित्वव्यवहारो		
गौण इति वर्णनम् । (प्र०)	५०७	४
गङ्गेशोपाध्यायमतेनोपाधिस्वरूपकथनम् । (प्र०)	५०८	४
सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयैवोपाधेर्दूषकत्वमित्यभिप्रायेण सा-		
म्प्रदायिकमते उपाधिस्वरूपकथनम् । (प्र०)	५०९	९
सामान्योपाधिलक्षणे दोषप्रदर्शनपूर्वकम् परिष्कृतनि-		
र्दुष्टोपाधिलक्षणप्रतिपादनम् । (क०)	५१०	५
सोदाहरणं निश्चितोभयादिरूपेण उपाधिविभागकथनम्	५११	१
अनिश्चितोभयरूपस्यानिरूपितरूपस्य देशकालसाध्ये-		
तरवृत्तित्वमनुमानमात्रविच्छेदकत्वान्नोपाधिः ।	५१२	२
सोदाहरणोपाध्युन्नायकवर्णनम् ।	५१३	१

(३४) तर्कपरीक्षाप्रकरणे —

प्रसङ्गसङ्गत्या तर्कस्वरूपकथनम् ।	५१४	१
एकधर्माभ्युपगमे द्वितीयस्य नियतप्राप्तिरूपतर्कलक्षण-		
स्यासदर्थानुमितावतिव्याप्त्या निष्कृष्टतल्लक्षणम् । (प्र०),,		१२
विपक्षजिज्ञासानिवृत्त्यादिफलासम्भवार्तिकं तर्केणेत्यभि-		
प्रायेणाक्षेपः ।	५१५	१
अनुमानस्य करणत्वेन व्यापारतयापि तर्कापेक्षा न स-		
म्भवतीति पूर्वपक्षिमतम् ।	५१७	४
व्यभिचारशङ्काविरहसहकृतसहचारदर्शनस्य व्याप्तिग्रा-		
हकत्वात् शङ्कानिवृत्त्यर्थमनुमाने तर्कापेक्षेत्याशयेन		
क्षेपसमाधानम् ।	५१८	२
असदर्थानुमितावतिव्याप्तिपरिहारपूर्वकन्तर्कस्याविद्या-		
त्वव्युत्पादनम् ।	,,	३
तर्कमूलव्याप्तिज्ञाने तर्कापेक्षाऽस्ति नवेत्याद्याक्षेपसमा-		
धिः । (प्र०)	,,	६
सकृद्दर्शनेनैव व्याप्तिग्रहसम्भवे किं भूयोदर्शनेनेति शङ्का॥५२०		१
व्याप्तिसंशयानुपपत्त्या भूयोदर्शनस्योपयोग इत्याशयेन		
शङ्कासमाधानम् ।	५२१	१

विषयः ।

पृ०

पं०

(३६) परामर्शपरीक्षाप्रकरणे—

व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामेवानुमिते निष्पत्तिसम्भवे

किं तृतीयलिङ्गपरामर्शेनेति मीमांसकाशङ्का । ५२३ १

व्यभिचारशङ्काया अनुमितिप्रतिबन्धकत्वात्तन्निरासाय

तृतीयलिङ्गपरामर्शावश्यकतेत्याशयेन समाधानम् । ५२५ १

(३७) शब्दभङ्गप्रकरणे—

स्मारितार्थसंसर्गविज्ञप्तिपूर्वकाणि पदानीत्यनुमानेनैव

शब्दसाध्यपदार्थसंसर्गसिद्धिसम्भवाच्छब्दस्य न मान्तरत्वमिति प्रतिपादनम् । ५२६ १

निराकाङ्क्षवाक्ये व्यभिचारनिरासः । ५२८ १

संसृष्टार्थपरत्वज्ञानस्य ज्ञाततात्पर्यस्यार्थप्रतीतिकारण-

त्वाङ्गीकारः । ५३० १

संसृष्टार्थपरत्वावधारणहेतुकथनम् । ५३१ २

(३८) उपमानभङ्गप्रकरणे—

यो यत्रासति वृत्त्यन्तरे प्रयुज्यते इति व्याख्याऽनुमाने-

नैव पराभिमतस्य गवयत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन गवयप-

दवाच्योऽयमिति उपमानफलस्य सम्भवान्नोपमानं

प्रमाणान्तरमिति व्यवस्थापनम् । ५३१ १

अनुमानप्रयोगः । ५३२ ८

उक्तानुमानेऽसिद्धिनिरासः । ५३२ २

उपमानप्रतिक्षेपे वाचस्पतिमिश्रमतसम्वादकथनम् । ५३३ २

अतिदेशवाक्यस्याप्तत्वेन सादृश्याप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे नि-

श्चिते गवयपदस्य च सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे स्थिते ल-

क्षणया गोसदृशपदेन गवयत्वोपस्थितिरिति शब्दादेव

गवयशब्दवाच्यत्वज्ञानसम्भवे किमुपमानेनेत्युदयना-

चार्यमतप्रदर्शनम् । ५३३ ३

अन्वयानुपपत्तिरूपलक्षणाबीजासम्भवान्न लक्षणेत्या-

शयेन उदयनाचार्यमतखण्डनम् । ५३४ ८

तात्पर्यानुपपत्तिरूपलक्षणाबीजाभावादपि न लक्षणेति

कथनम् । (प्र०) ५३७ १

तात्पर्यानुपपत्तेर्लक्षणाबीजत्वखण्डनम् । (प्र०) ५३८ १८

विषयः ।	पृ०	पं०
शाब्द (शाबर) उपमानस्यानुमानेऽन्तर्भाववर्णनम् । ५३०	५३०	१
(३९) अर्थापत्तिभङ्गप्रकरणे—		
मीमांसकाभिमतार्थापत्तिप्रमाणस्यानुमानेऽन्तर्भावः । ५३२	५३२	१
गृहासत्त्वं बहिःसत्त्वमन्तरेण विरुद्धमिति विरोधेऽर्थाप- त्तिरनुमाने तु न तथेत्याशङ्का, तत्समाधानं च । ५४१	५४१	१
(४०) संभवभङ्गप्रकरणे—		
प्रचुरसाहचर्यसम्वेदनादबाधितबुद्धिरूपसम्भवस्यानु- मानेऽन्तर्भाववर्णनम् । ५४२	५४२	३
(४१) ऐतिह्यभङ्गप्रकरणे—		
सन्दिग्धातोक्तत्वप्रवादपरम्परारूपस्यैतिह्यस्य शब्देऽ- न्तर्भावप्रतिपादनम् । ५४३	५४३	३
(४२) अभावपरीक्षाप्रकरणे—		
अनुपलम्भानपेक्षस्य नयनस्याभावाग्राहकत्वात् भट्ट मतेनाभावस्य मानान्तरत्ववर्णनम् । ५४४	५४४	३
एकत्रोभयनिषेधान्नयनस्य तत्राकरणत्वकथनम् । ५४६	५४६	१
शुक्लौ रजतभ्रमानुरोधादनुपलम्भस्य कारणत्वं भट्ट- वाच्यम्, रजतत्वाभावानुपलम्भश्च शुक्तित्वानुपल- म्भवहोषमहिम्नैवेति नाभावोपलब्धावनुपलब्धिः का- रणमतो न प्रमाणमित्याशयेन भट्टमतखण्डनम् । ५४७	५४७	१
अनुपलब्धेर्मानान्तरत्वानङ्गीकारेऽप्यभावभ्रमोपपत्तिः । (प्र०) ५४८	५४८	३
अभावग्रहेऽपि भावग्रहवदिन्द्रियस्य सामर्थ्यादिद्रियेणैव तज्ज्ञानसम्भवान्नोपलब्धेः प्रमाणानान्तरत्वमित्युक्तिः । ५४९	५४९	१
नास्तीतिबुद्धेराश्रयस्वरूपभेदालम्बनत्वादभावः प्रमेय- एव नेति प्राभाकराक्षेपः । ५५०	५५०	२
उक्ताक्षेपपरिहारपूर्वकमभावस्य प्रमेयान्तरत्वव्यवस्था । ५५२	५५२	६
अभावाङ्गीकारे कीदृश्यभावः समवैतीति प्रश्नास- ङ्गत्यापि तत्साधनम् । ५५३	५५३	४
उक्तप्रश्नस्यान्तरालकालालम्बनत्वे सत्कार्यवादापत्तिः । ५५५	५५५	१
सघटभूतलान्यबुद्धेरभावव्यवहारहेतुत्वमित्याक्षेपस्त- समाधानञ्च । ५५७	५५७	३

विषयः ।	पृ०	पं०
स्वरूपभेदस्यापि व्यावर्तकधर्माधीनत्वादभावासिद्धिः । ५५८		३
व्यवहारवैलक्षण्यादप्यभावसिद्धावनुमानप्रयोगः । ५५९		१
सघटभूतलविलक्षणप्रमेयानङ्गीकारेऽनुपपत्तिः ।	"	३
घटे रूपसमवाय इत्यत्र स्वरूपमिव प्रागभावध्वंसयो-		
रन्योन्यसंसर्गितानिषेधेपीत्यस्य समाधानम् ।	"	६
नञर्थविचारः । ५६१		२
भावविरोधित्वादेरन्योन्याभावेऽसत्त्वात्तस्य नञर्थत्वात्स-		
म्भवाक्षेपः । ५६२		१
सत्तासम्बन्धबोधविधुरसत्ताविरहस्याभावप्रत्ययहेतुत्वा-		
त्तस्यैव नञर्थत्वमित्याशयेनाक्षेपसमाधिः । ५६३		१
सामग्रीविरहस्यातीन्द्रियतयाऽभावत्वस्याप्रत्यक्षत्वं स्या-		
दित्यापत्तिस्तत्समाधानं च । (प्र०) ५६४		१०
आत्माश्रयदोषग्रस्तत्वादुक्ताभावस्य भावबुद्ध्यविषयत्व-		
मभावत्वमिति कल्पान्तरानुसरणम् । ५६५		१
उभयविधाभावत्वसङ्गाहकपद्यप्रदर्शनम् ।	"	२
अभावविभागप्रदर्शनम् । ५६७		२
प्रागभावलक्षणम् ।	"	३
ध्वंसलक्षणम् ।	"	"
उत्तरत्वघटितप्रागभावलक्षणे दोषाद्धोटनपूर्वकं तन्नि-		
ष्ठलक्षणकथनम् । (टी०)	"	९
प्रागेकावधिरभावो ध्वंस इति लक्षणे घटोन्मज्जनापत्तिः,		
ध्वंसस्यापि प्रागभावविरोधित्वात्तद्वारणं च । ५६८		१
एवंसति भावाभावनिवृत्योभयात्मकत्वं प्रागभावस्य		
स्यादित्यापत्तेर्वारणम् ।	"	२
घटतदभावयोरिव तद्ध्वंसप्रागभावयोर्मिथोविरहरूप-		
त्वाभावेऽपि परस्परभावात्मकताव्यवहारनिबन्धनोक्तिः । ५७२		१
ध्वंसस्योत्पत्तिमत्त्वे प्रागभावस्य नाशित्वे च तयोर्ना-		
शोत्पादौ स्यातामित्यापत्तिस्तन्निरासश्च । ५७२		५
अत्यन्ताभावलक्षणकथनम् । ५७३		१
गवात्मनाऽद्वाभावस्याप्यत्यन्ताभावत्वात्तल्लक्षणे संसर्ग-		
प्रतियोगित्वं व्यर्थमित्याशङ्कासमाधानम् । ५७४		१
संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वात्तदभावः पञ्चमः स्वीकार्य-		
इत्याशङ्का, तत्समाधानं च । ५७५		१

विषयः ।	पृ०	पं०
अन्योन्याभावलक्षणप्रदर्शनम् ।	५७६	४
भिन्नबुद्धेः स्वरूपालम्बनत्वादन्योन्याभावे मानाभाव इत्याक्षेपः, तत्समाधानञ्च ।	५७७	१

(४३) अपवर्गपरीक्षाप्रकरणे—

अभावेषु दुःखात्यन्ताभावरूपापवर्गस्य निरूपणम् ।	५८०	१
अद्वैतानन्दसाक्षात्कारो मुक्तिरिति एकदण्डमतम् ।	„	१
उक्तमुक्तौ मानाभावाच्च तन्मतं युक्तमिति तन्मतखण्डनम् ।	„	३
अद्वैतसाधकश्रुतीनामुपचरितार्थत्वकथनम् ।	५८१	६
भेदानुभवस्याद्वैतानुभवविरोधित्वरूपाविद्यात्वे द्वैतानु- भवविरोधित्वेन श्रुतिजाद्वैतानुभवस्यैवाविद्यात्वं कु- तो नेत्यादिप्रतिबन्दिप्रदर्शनम् ।	५८२	१
त्रिदण्डभास्करमतेन समस्तोपाधिनाशे चिदानन्दप्र- ह्लास्वरूपत्वापत्तिर्मुक्तिरिति प्रतिपादनम् ।	५८३	१
दुःखादिवज्ज्ञानात्सुखाच्च भेदप्रतीतेर्नोक्तरीत्या सुख- रूपत्वमात्मन इत्याशयेन त्रिदण्डमतखण्डनम् ।	„	२
नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति भट्टमतेन तत्स्वरूपम् ।	५८४	१
वात्स्यायनोक्तरीत्योक्तमतखण्डनप्रदर्शनम् ।	„	२
आनन्दं ब्रह्मणो रूपमित्यादिश्रुतेर्योगजधर्माविर्भूतकल्प- कोटिशतानुभवेनीयासंख्यसुखप्रतिपादनपरत्वाच्च नि- त्यसुखाभिव्यक्तौ प्रमाणाभावप्रतिपादनम् ।	५८५	१
दुःखप्रागभावस्यानादित्वेनासाध्यत्वात्तद्रूपदुःखाभावोऽपि कथं नैयायिकैरपवर्ग उच्यत इत्याक्षेपः ।	„	४
दुःखध्वंसस्य स्वतःसिद्धत्वात्कथं तद्रूपाभावस्वाप्यप- वर्गतेति चाक्षेपः ।	„	६
अनागतदुःखानुत्पादस्यापि स्वतः सिद्धतया न पुरुषा- र्थत्वमिति च पूर्वपक्षमतम् ।	५८६	४
इदानीं सत्त्वे सिद्धस्य साध्यताविरोधादसत्त्वे साध्य- त्वादत्यन्ताभावत्वव्याकोपाच्च दुःखात्यन्ताभावस्या- प्यपवर्गत्वाभावत्वकथनम् ।	„	१०
यावदनागतदुःखप्रागभावानुवृत्तिरपवर्ग इत्यस्याक्षेपः	५८७	७

विषयः ।	पृ०	पं०
उक्ताक्षेपोणां समाधानायानेकदुःखानुत्पादावस्थाया जीवन्मुक्तिवप्रदर्शनार्थं संसारितो वैलक्षण्यप्रतिपाद- नाय संसारकथनम् ।	५८२	१
मुक्तिस्वरूपतत्क्रमप्रदर्शनपूर्वकं दुःखत्वावच्छिन्नात्यन्ता- भावस्य स्वतोऽसिद्धस्यापि मुक्तिवकथनम् ।	५८२	१
दुःखध्वंसरूपस्योक्तात्यन्ताभावरूपापवर्गसम्बन्धस्य नि- वृत्तावपि पुनः संसारापत्तिवारणाय विनाशित्वोक्तिः	५९०	३
दुःखात्यन्ताभावमुक्तिपक्षोक्तदूषणानामुद्धारः ।	५९१	७
दुःखप्रागभावरूपमुक्तिपक्षस्य समर्थनम् ।	५९१	७
प्रागभावपक्षे मुमुक्षुप्रवृत्त्युपपत्तिकथनम् ।	५९२	१
॥ नित्यानित्यविकल्पोक्तदोषपरिहारः ।	५९३	१
प्रागभावानुवृत्तेः प्रायश्चित्तस्थले मीमांसकनैयायिकसं- वादप्रदर्शनम् ।	५९४	१
दुःखप्रागभावरूपमुक्तेः पुरुषार्थत्वसाधनम् ।	५९५	२६
जीवन्मुक्त्याक्षेपस्तत्समाधानञ्च ।	५९५	६
कर्मणां युगपदुपभोगे विरोधाभावकथनम् ।	५९६	१
श्रुतिसिद्धेऽप्यपवर्गेऽनुमानप्रमाणवर्णनम् ।	५९७	२
चल्लभमते सर्वमुक्त्यसिद्धिः ।	५९८	१

(४४) न्यायपरीक्षाप्रकरणे —

भोक्षसाधकन्यायस्य प्रतिज्ञादिपञ्चावयवात्मकत्वम् ।	५९९	१
प्रतिज्ञादीनामसाधनाङ्गत्वनिराकरणम् ।	६००	१
उपनयनिगमनाभ्यां पञ्चरूपाधिगतिसम्भवे किं प्रति- ज्ञादिनेत्याशङ्कासमाधानम् ।	६०१	१
लक्षणादिना हेत्वभिधानेनैव प्रतिज्ञार्थोपपत्तौ किं तये- त्याक्षेपस्तत्समाधानं च ।	६०२	२
प्रतिज्ञानन्तरं हेत्वाद्यवयवप्रयोगस्यावश्यकत्वकथनम्	६०३	१
न्यायसामान्यलक्षणम् । (टी०)	६०३	१७
प्रतिज्ञानि०कष्टलक्षणम् । (टी०)	६०२	७
हेतुनि०लक्षणम् । (टी०)	६०३	५
उपनयनि०लक्षणम् । (टी०)	६०४	९
निगमनलक्षणम् । ॥	६०५	३

विषयः ।

पृ०

पं०

(४५) हेत्वाभासपरीक्षाप्रकरणे—

असिद्धादिभेदेन चतुर्विधहेत्वाभासकथनम् ।	६०६	१
बाधप्रतिरोधयोर्हेत्वाभासान्तरत्वशङ्का तत्समाधानं च ।	”	२
हेत्वाभाससामान्यलक्षणम् । (टी०)	”	६
व्याप्तिपक्षधर्मतः प्रामित्यभावोपजीव्यत्वात् बाधप्रतिरोध- योराभासान्तरत्वे सिद्धसाधनस्यापि तथात्वापत्तिः ।	६०७	१
परापेक्षित्वात्सिद्धसाधनस्य नाभासान्तरत्वं बाधप्रति- रोधयोस्तु नैवमित्याशङ्कासमाधी ।	”	”
बाधस्य व्यभिचारेऽन्तर्भावः ।	६०८	१
प्रतिरोधस्थले प्रत्यक्षबाधसत्त्वाच्च प्रतिरोधापेक्षेत्युक्तिः ।	”	२
असिद्धहेत्वाभाससामान्यलक्षणम् ।	६११	४
उक्तलक्षणेऽव्याप्तिशङ्कया निरुद्धतल्लक्षणकथनम् । (प्र०)	”	२२
व्याप्यत्वासिद्ध्यादेर्व्यभिचारानुपजीवकत्वादसिद्धमात्र- स्य न हेत्वाभासत्वमिति प्रतिपादनम् ।	६१२	१
असिद्धेर्व्यभिचारोपजीवकत्वाभावशङ्कासमाधानम् ।	६१३	१
स्वार्थानुमितिदूषणानामुपजीव्योपजीवकभावविचारस्या- नावश्यकत्वकथनम् ।	६१४	३
परार्थानुमाने व्यभिचारिणि नासिद्धिरतो व्यभिचारा- द्यावश्यकतेति कथनम् ।	६१५	१
विरुद्धस्याप्युपजीव्यत्वेनासिद्धेर्भेदवर्णनम् ।	६१७	१
उपाधौ पृथग्दूषकत्वानङ्गीकारः ।	६१६	१
असिद्धेर्दोषत्वव्यवस्थापनम् ।	६१८	१
अनध्यवसितहेत्वाभासलक्षणम् ।	”	३
अनध्यवसितस्य व्याप्यत्वासिद्धव्यभिचारादिष्वनन्तर्भावः ।	६१९	१

(४६) स्मृतिपरीक्षाप्रकरणे—

अर्थनिश्चयहेतुत्वात्स्मृतेर्मानान्तरत्वस्थापनम् ।	६२०	२
स्मृतेस्तत्तावच्छेदेनार्थाकलनहेतुत्वान्मानन्तरत्ववर्णनम् ।	६२१	५
ज्ञाततापूर्वकालविशिष्टतादिरूपतत्ताखण्डनद्वारा स्मृते- र्विलक्षणविषयतत्ताविषयत्वान्मानान्तरत्वसमर्थनम् ।	६२२	३
प्रमाव्यवहाराभावात्स्मृतेरप्रमात्वमित्याक्षेपसमाधानम् ।	६२३	३
स्मृतौ सत्यत्वस्थापनम् ।	”	७

विषयः ।	पृ०	पं०
स्मृतिकरणस्य तृतीयस्य सत्वात्कथं द्वे एव प्रमाणे ?		
इत्याक्षेपस्य समाधानम् ।	६२४	४
स्मृतेरप्रमात्वे युक्त्यन्तरम् ।	६२५	१
स्मृतेरप्रमात्वसाधकानुमानप्रयोगः । (प्र०)	„	१७
स्मृतेः पूर्वानुभवापेक्षविषयप्रतिनियमेऽज्ञानत्वापत्तिनिरासः । „		२
स्मृतेः सर्वत्र तत्तांशानपेक्षाकथनम् ।	६२६	५

(४७) आर्षविद्यापरीक्षाप्रकरणे—

आर्षाख्यचतुर्थविद्यायाः सोदाहरणस्वरूपवर्णनम् ।	६२८	३
तस्या अध्यक्षादावनन्तर्भावप्रतिपादनम् ।	„	४
आर्षज्ञानस्यापरोक्षत्वेऽध्यक्षत्वमन्यथाऽनुमानत्वं कुतो नेत्याक्षेपस्य समाधानम् ।	६२९	८
आर्षस्यापरोक्षत्वेऽप्यनिन्द्रियकरणकत्वान्न प्रत्यक्षत्वमि- त्युक्त्या तस्याऽपरोक्ष एवान्तर्भावसूचनम् ।	६३०	२
लिङ्गाद्यजन्यत्वेनैवार्षस्य प्रत्यक्षत्वं कुतो नेत्याक्षेपसमाधिः । ६३१		१
प्रमाणावधारणस्य लौकिकापेक्षत्वाद्दर्शकथनेपि न तद्- व्याघात इति प्रतिपादनम् ।	„	३

(४८) गुरुत्वपरीक्षाप्रकरणे—

प्रत्यक्षादिप्रमाणाभावाद्गुरुत्वं नास्तीत्याक्षेपः ।	„	५
अदृष्टवदात्मसंयोगेनैव पतनोपपत्तौ पतनानुमेयन्तदि- त्युक्तमिति प्रतिपादनम् ।	६३२	५
पतनस्यादृष्टहेतुकत्वाभावे उदगमनहेतुलघुत्वस्यापि गु- णान्तरत्वं स्यादित्युक्तिः ।	„	७
अदृष्टेतरकारणजन्या कर्मविशेषोत्पत्तिरिति गुरुत्वसाध- कानुमानप्रतिबन्धिः ।	६३४	१
गुरुत्वस्या रसवन्मात्रवृत्तिवाद्रसरूपत्वमिति पूर्वपक्षस्य समाधानम् ।	„	३
रसे पतनासमवायिकारणत्वाभावसाधकानुमानप्रयोगः । „		६
पतनस्यादृष्टहेतुकत्वे न जले पतनं पङ्कादौ पतनमिति वैषम्यं कथमित्याशङ्कासमाधानसमाधिः ।	६३५	१
उक्ताक्षेपसमाधानार्थमनुमानेन गुरुत्वसाधनम् ।	„	६

विषयः ।	पृ०	पं०
उक्तानुमाने व्यभिचारवारणाय पतनस्यार्थान्तरम् ।	६३६	४
बलुभमते प्रत्यक्षेणापि गुरुत्वस्य साधनम् ।	"	५
गुरुत्वस्यातीन्द्रियत्वेऽपि तत्रेन्द्रियप्रवृत्तौ दृष्टान्तः ।	६३७	१
गुरुत्वस्याप्रत्यक्षत्वेऽनुपपत्तिः ।	"	३
गुरुत्वस्य केवलेन्द्रियाद्यप्राप्त्यत्वेऽपि योगीन्द्रियवददृष्ट- हायेन्द्रियप्राप्त्यत्वात्प्रत्यक्षत्वसमर्थनम् ।	६३८	१
लघुत्वप्रतिबन्धिसमाधानम् ।	"	२
गुरुत्वस्य कारणगुणपूर्वकत्वे आक्षेपस्तत्समाधानञ्च ।	"	५

(४९) द्रवत्वपरीक्षाप्रकरणे—

सांसिद्धिकनैमित्तिकभेदेन द्विविधद्रवत्वतदाश्रययोः क० ।	६४०	१
सुवर्णद्रवत्वस्य तैजसत्वसाधकानुमानप्रयोगः ।	"	४
सुवर्णे क्षित्यन्यत्वसाधकानुमानम् ।	६४१	३
सुवर्णबहुत्वमप्यभौममुक्तहेतुनैव स्यादित्याक्षेपे आपत्तिः ।	६४२	१
नैमित्तिकद्रवत्ववस्त्वं क्षितितैजसोरित्यत्राक्षेपसमाधानम् ।	६४३	४

(५०) स्नेहपरीक्षाप्रकरणे—

स्नेहो जातिप्रभेद एवेति पूर्वपक्षसमाधानपूर्वकन्तस्य गुणत्वस्थापनम् ।	६४४	१
स्नेहोऽम्भस्येवेति भाष्याक्षेपस्तत्समाधानं च ।	६४५	३

(५१) संस्कारपरीक्षाप्रकरणे—

प्रोक्षणादावमिमन्त्रणजन्यातीन्द्रियसंस्कारस्याप्यतिरि- क्तस्य सत्त्वाकथं त्रिविध इति तद्विभागाक्षेपः ।	६४६	१
देवतासन्निध्यस्याशक्यत्वात्तदङ्गीरेपि न निर्वाह इति अतीन्द्रियप्रोक्षणादिजन्यसंस्कारस्यावश्यकत्वम् ।	६४६	५
देवताकल्पने दोषकथनम् ।	६४७	३
मन्त्रजन्यशक्यङ्गीकारे महाव्रतसंवादप्रदर्शनम् ।	"	६
बीजपूरादौ लाक्षावसेकजारुण्यार्थमप्यतिशयस्वीकारः ।	६४८	१
बीजपूरकुसुमेषु पाकरक्ततोत्पत्ताववसेकस्य निमित्तमात्रः त्वमित्याशङ्कासमाधानम् ।	"	१
सेकमात्रेण कार्यं विशेषाङ्गीकारेऽनुपपत्तिः ।	६४९	४
सेकस्य परम्परयाग्राह्यसम्पादकत्वाभावोक्तिः ।	"	५

विषयः ।	पृ०	पं०
प्रोक्षणादिजन्यपुरुषनिष्ठसंस्कारेणैव कर्मत्वोपपत्तौ किं		
ब्रीह्यादिनिष्ठातिशयेनेत्याशयेनोक्ताक्षेपसमाधिः ।	६५०	१
पुरुषनिष्ठादृष्टेन ब्रीहीणां साक्षात्सम्बन्धाभावकथनम् ।	६५१	१
संयोगफलाश्रयत्वेनापि ब्रीहिमिति द्वितीयाश्रुत्युपपत्तिः ।	॥	२
अभिमन्त्रितपयःपल्लवादावपि पुरुषनिष्ठसंस्कारेण निर्वाहः ।	॥	६
वेगासिद्ध्या पुनर्नैविध्याक्षेपः ।	६५२	६
संयोगविभागप्रबन्धेनैव रयेण भ्रमति अलातचक्र		
मिति प्रतीत्युपपत्तौ किं वेगेनेति पूर्वपक्षः ।	६५३	२
कर्मसन्तानजनकतया वेगानुमानमिति सिद्ध्यात्याक्षेपः ।	६५५	१
वेगशब्दवाच्यत्वेनापि न वेगासिद्धिरिति कथनम् ।	६५६	२
उक्तप्रतीतौ भ्रमणैक्यप्रत्ययानुरोधाद्वेगासिद्धिरित्याश-		
येन समाधानम् ।	॥	५
शरीरे वेगं विना कर्मसन्तानदर्शनात्कर्मैव कर्मजनकं		
स्यादित्याक्षेपसमाधानम् ।	६५८	१

(५२) धर्माधर्मपरीक्षाप्रकरणे—

यागस्थले देवताप्रीत्यादिनैव फललाभसम्भवे किमपू-		
र्वेनेत्याशयेन पूर्वपक्षः ।	६५९	१
स्वर्गस्य देवताप्रीतिजन्यत्वसाधकानुमानप्रयोगः ।	॥	२
अदृष्टसाधकानुमानप्रयोगोल्लेखपूर्वकमुक्ताक्षेपसमाधिः ।	॥	४
नित्यत्वाददृष्टस्य कथं यागादिव्यापारतेति शंकासमाधये		
कार्यत्वसाधकानुमानप्रदर्शनपूर्वकं यागभिन्नकारणक-		
ल्पने गौरवात्तन्निरासः ।	६६१	१
अदृष्टसाधकानुमाने साध्यविचारपूर्वकं ध्वंसस्य व्या-		
पारत्वखण्डनम् । (प्र०)	६६२	१२
अभ्युपगमवादेन देवताप्रीतेः फलजनकत्वेपि मानाभावः । (प्र०)	६६३	१४
धर्मापूर्ववद्धर्मापूर्वसाधनातिदेशः ।	॥	२
यत्सुखन्तदभिलाषोपनीतत्वशून्यमित्यादितर्कसम्भवे-		
नागमान्न परलोकसिद्धिरित्याक्षेपः ।	॥	२
उक्ततर्काणामाभासत्वाच्चैवमित्याशयेन उत्तरम् ।	६६४	४
स्वर्गवन्नरकसाधनातिदेशपूर्वकम्प्रेतादिशरीरसाधनम् ।	॥	७
अनुमानेन शब्दे द्रव्यत्वसाधनद्वारा तस्य गुणत्वे आक्षेपः ।	६६५	१

विषयः ।

पृ०

पं०

(५३) शब्दपरीक्षाप्रकरणे —

शब्दस्य स्पर्शवत्त्वे त्वगिन्द्रियवेद्यत्वापत्त्याऽस्पर्शवत्त्वे		
च्वातीन्द्रियवत्त्वापत्त्या परिशेषादद्रव्यत्वसिद्धौ द्रव्यत्व-		
साधकहेतौ बाध इत्याशयेनाक्षेपसमाधानम् ।	६६७	४
धोत्रे द्रव्यग्राहकत्वमेवेति पूर्वपक्षयुक्तानुमाने दूषणम् ।	६६८	३
शब्दनिस्त्यक्तासाधकवाद्युक्तानुमानखण्डनम् ।	६६९	१
तथापि एकं पदमिति धीसिद्धः स्फोटोत्पत्त्या शब्दो ना-		
ऽऽकाशगुण इत्याक्षेपस्तत्समाधानं च ।	६७०	३
क्रमवद्गणसंहतैरेवार्थबोध इति नैयायिकमते क्रमानुप-		
पत्त्यभिप्रायेणाशङ्का ।	६७२	१
पूर्वपूर्ववर्णध्वंससाहचर्यस्य पौर्वापर्यस्य वा क्रमत्वस-		
म्भवान्न तदनुपपत्तिरिति समाधानम् ।	„	५

(५४) गुणविभागपरीक्षाप्रकरणे —

न्यूनाधिकत्वाभ्यां गुणविभागे आक्षेपः ।	६७३	३
रुचिद्विरुद्धेरधिकस्य गुणस्य सम्भवकथनम् ।	„	४
दुःखस्य द्वेषेऽन्तर्भावसम्भवान्न्यूनताप्रदर्शनम् ।	„	६
यत्नवदालस्यं गुरुत्ववल्लघुत्वं द्रवत्ववत्काठिन्यमिति		
गुणान्तरसम्भवेनाप्याधिक्यसम्भवे कथं चतुर्विंशति-		
त्वं गुणानामिति आक्षेपोपसंहारः ।	६७४	२
रुचि-आलस्य-लघुत्व-काठिन्य-रैक्ष्यादीनामधिकानां		
गुणानामन्तर्भावकथनेनाक्षेपसमाधानम् ।	६७५	४
गुरुत्वादिप्रतिबन्दीग्रहनिरासः ।	६७७	४

(५५) कर्मविभागपरीक्षाप्रकरणे —

कर्मणां पञ्चत्वविभाग आक्षेपः ।	६७८	१
भ्रमणत्वादीनां साङ्कर्येण जातित्वासम्भवात्कर्मत्वसा-		
क्षाद्याप्यजातयः पञ्चैवेति समाधानम् ।	६७९	१
साङ्कर्यादेव निष्क्रमणत्वरेचनत्वादीनामपि जातित्वा-		
भावप्रदर्शनपूर्वकन्तेषां निष्क्रमणादावन्तर्भावकथनम् ।	६८०	१
उत्क्षेपणत्वादीनां जातित्वव्यवस्थापनम् ।	६८१	१
कर्मत्वस्याप्यगमनत्वजातौ प्रमाणकथनम् ।	६८३	१

विषयः ।	पृ०	पं०
उत्क्षेपणत्वादीनामपि साङ्कर्यसम्भवाज्जातित्वाभावा- पाधिपञ्चकेनापि विभागोपपादकं मतान्तरम् ।	॥	३

(५६) सामान्यतद्विभागपरीक्षाप्रकरणे—

गौरित्यभिन्नाकारानुभवस्य विकल्पासहत्वात्सामान्य- सद्भावे बौद्धानामाक्षेपः ।	६८५	१
असत्यभेदप्रतिभासे शब्दव्यवहारानुपपत्तिरिति सिद्धा- न्तिखण्डनपूर्वकमनुमानेन जातीनामसत्त्वं साधनम् ।	६८७	१
अतद्यावृत्तिरेव सामान्यमिति पूर्वपक्षमतखण्डनम् ।	॥	६
जात्यसत्त्वसाधकहेतोर्बाधितत्वसिद्धत्वकथनम् ।	६८८	४
गोत्वस्य पिण्डमात्रवृत्तित्वेऽनित्यत्वापत्तिवारणम् ।	६८९	३
नित्यतासर्वगततयोर्भेदः ।	॥	५
सर्वगतत्वशब्दार्थविचारः ।	॥	६
गोत्वादिजातेः गोभिन्नपिण्डावृत्तिन्न सर्वगतत्वम्	६९१	६
परापरभेदेन सामान्यविभागः ।	॥	८
सत्पदसंकेतो प्रमितत्वोपाधिनिबन्धनो न सत्तानिब- न्धन इत्यभिप्रायेण सत्ताया आक्षेपः ।	६९२	१
प्रमितसमानपदार्थेषु भावाभावव्यवहारवैचित्र्यान्वया- नुपपत्त्या सत्तासाधनपूर्वकमुक्ताक्षेपसमाधानम्	॥	७
प्रमितत्वस्य भावव्यवहारगोचरत्वाद्भावविरोधित्वस्य चा- भावव्यवहारगोचरत्वाच्च सत्तासिद्धिरिति समाधानम् ।	६९३	२
सत्तासाधकानुमानप्रयोगः ।	६९४	२
रजतत्वकलशत्ववत्परापरव्यतिरिक्तस्य सामान्यस्य सम्भवात्कथं तद्वैविध्यमित्याक्षेपः ।	६९६	१
परस्परपरिहारवतोः सामान्ययोः समावेशे तदतजा- तीयविरोधोच्छेदापत्त्याऽतिरिक्तसामान्यखण्डनम् ।	॥	२
परापरातिरिक्तजात्यङ्गीकारेपि न दोष इत्यभिप्रायेण समाधानान्तरम् ।	६९७	४

(५७) विशेषपरीक्षाप्रकरणे—

विशेषसाधकानुमानप्रयोगः ।	६९८	३
प्रकारान्तरेण तत्साधनम्	६९९	२

विषयः ।	पृ०	पं
उक्तानुमाने पृथक्त्वेन, सिद्धसाधनाश्च विशेषसिद्धि- रित्यभिप्रायेणाक्षेपः ।	७००	४
समानजातिगुणादीनामपूर्णां द्रव्यत्वेनान्योन्यव्यावर्तकस- मवायिधर्माविशिष्टबुद्धिविषयत्वस्य साधनात्पृथक्त्वस्या- प्यन्तरवृत्तितत्साम्याच्च सिद्धसाधनमिति समाधानम् । ७०१	७०३	५
विशेषसाधकानुमानान्तरप्रयोगः ।	७०३	१
(५८) समवायपरीक्षाप्रकरणे—		
इह तत्पुं पट इति प्रत्यक्षस्य विचारसहत्वेन प्रमाणाभावात्समवायसिद्ध्याक्षेपः ।	७०४	१
जातिजातिमन्तौ सम्बद्धावित्यनुभवेनापि न सम- वायसिद्धिरिति प्रतिपादनम् ।	७०४	६
समवायाप्रत्यक्षतयेहेतिबुद्धेर्निर्विषयत्वात्तस्याः स- मवायसाधकलिङ्गत्वासम्भवेनानुमानप्रमाणेनापि न समवायसिद्धिरित्याशङ्क्य ।	७०६	४
जात्यादिविशिष्टप्रत्ययस्यापि सम्बन्धान्तरस्वीकार- प्रसक्त्या लिङ्गत्वाभावकथनम् ।	७०७	१
विकल्पासहत्वेन विशिष्टव्यवहारखण्डनम् ।	७०७	९
अनुमानद्वारा समवायसाधनेनोक्ताक्षेपपरिहारारंभः । ७०८	७०८	६
गुणद्रव्यविषयबुद्धिविशेषेण विशिष्टव्यवहारसाधनम् । ७१०	७१०	२
बुद्धिविशेषादेकविशिष्टव्यवहारोपपत्तौ तेन सम्बन्ध- नुमानासंभवेपि व्यापकत्वेन तदनुमानमिति कथनम् । ७११	७११	२
विशिष्टव्यवहारस्याऽतीन्द्रियत्वादारोपितसमवायवत्त्वम् । ७१२	७१२	१
विशेषणत्वविशेष्यत्वविचारः ।	७१३	१
पटवन्तस्तत्त्व इत्यत्र विशेषणताविशेष्यतयोर्विवेचनम् । „	७१४	४
व्यक्तिमात्रे नित्यद्रव्येष्वभावोपि तयोर्विवेचनम् ।	७१४	१
समवाये विशेष्यत्वविशेषणत्वभानस्थले तद्व्यवहार- स्यौपचारिकत्वकथनम् ।	७१५	१
समवायिनाविमावित्यत्र विशेषणविशेष्यभावस्यावा- स्तवत्वे हेत्वन्तरम् ।	७१५	२
विशेषणविशेष्यशब्दयोर्नानार्थत्वसमर्थनम् ।	७१६	२
अतीन्द्रियनानोत्पादशालिसमवायाङ्गीकर्तुः प्रभाका- रस्य मतं तन्निरासश्च ।	७१७	१

विषयः ।	पृ०	पं०
जातिव्यक्तिभ्यां सह स्वरूपेणानुभवात् समवायः प्रत्यक्ष इति समानतन्त्रसिद्धान्तवर्णनम् ।	७१८	१
गोत्वसमवायीतिविद्विन्नैव सम्बन्धावभासं गोत्वस- म्बन्धाति प्रत्ययः स्यादित्याक्षेपसमाधानम् ।	७१९	१
उक्तविशिष्टबुद्धेरारोपितसंयोगविषयत्वे दूषणम् ।	,,	६
सामानाधिकरण्यानुभवबलाज्ज्ञानार्थयोरपि सम्बन्धा- न्तरं स्यादिति प्रतिवादिसमाधानम् ।	७२०	५
समवाये समवायान्तराननुभवान्नानवस्थेति पक्षमव- लम्ब्य समवायसाधनम् ।	७२१	४
समवाये समवायान्तराङ्गीकारे सम्बन्धान्त्येऽप्यनि- यतपदार्थवादित्वाच्च नैयायिकमते विरोध इति कथनम्, तत्र न्यायवार्तिकसंवाद्प्रदर्शनञ्च ।	७२२	४
वैशेषिकमते सम्बन्धान्त्यापात्तिवारणम् । (क.)	,,	१५
धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदस्वीकारेण गौरयमित्यत्र सामा- नाधिकरण्याननुभवात् कथं समवायस्य प्रत्यक्षत्वे- त्याक्षेपसमाधानम् ।	७२३	१
गौरितिप्रत्ययबलान्न समवायसिद्धिरित्याक्षेपः ।	७२५	२
उक्तप्रत्यये समवायबाधकनिराकरणसमाधिः ।	७२७	१
अखण्डमसाधारणं गौरिति प्रत्ययविषय इत्याक्षेपवा- द्युक्तोपपादनाय शङ्काप्रदर्शनम् ।	,,	५
विकल्पानुपपत्त्योक्तशङ्कासमाधानम् ।	,,	५
जातिव्यक्तयोरनुभवसिद्धं भिन्नाभिन्नत्वमित्याक्षेपस्य समाधानम् ।	,,	२
सामानाधिकरण्यानुपपत्त्या जातिव्यक्तयोरभेद इति शंका, तत्समाधानं च ।	७३०	२
समवायस्य स्वातन्त्र्याभावात्तद्वलेन सामानाधिकर- ण्योपपत्तौ न तयोरभेद इति प्रतिपादनम् ।	,,	७
समवायसाधनोपसंहारः ।	७३१	५

(५०) व्यतिरेकिपरीक्षाप्रकरणे—

वैधर्म्याधीनपदार्थज्ञानस्यैव तत्त्वज्ञानत्वात् वैधर्म्य- परिच्छेदप्रकरणारम्भप्रदर्शनम् ।	७३२	१
---	-----	---

विषयः ।	पृ०	पं०
वैधर्म्यं व्यतिरेक्यनुमानं, तच्च पक्षविशेषणाप्रसिद्ध्या-		
दिदोषसम्भवाच्च प्रमाणमित्याशयेनाक्षेपः ।	„	२
अप्रसिद्धसाध्यसंसर्गमिवाप्रसिद्धविशेषणमपि स्वश-		
क्तिवैचित्र्यात्साधकं स्यादित्याक्षेपः सिद्धान्तिमतेन ।	७३३	४
शशविषाणादिमत्त्वसाधनापत्त्या नैवमिति पूर्वपक्षिणः स०	७३४	१
व्यतिरेकिणि दोषान्तरप्रदर्शनम् ।	„	४
अनभिमतप्रसङ्गादपि व्यतिरेक्यनुमानमिति कथनम्	७३५	२
घटादाविच्छादिव्यतिरेकस्य प्रसिद्धावन्वयित्वेन		
व्यतिरेकिवैयर्थ्यमिति पूर्वपक्षोपसंहारः ।	„	७
विशेषणस्यानिश्चितत्वेऽपि सम्भावितत्वात् साध्या-		
प्रसिद्धिदोषपरिहारपूर्वकमाक्षेपसमाधानम् ।	७३६	८
अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं सन्देहादुपस्थितं तत्र		
च प्रतिकूलतर्कवशात्सामान्यतः प्रमाणाप्रवृत्तियो-		
ग्यत्वेऽवधृते विशेषजिज्ञासायां व्यतिरेकिण उप-		
भ्यास इति प्रकारान्तरेण तत्साधनम् ।	७३९	४
अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वरूपसाध्यस्य संशया-		
दनुपस्थितौ कथं सम्भावनापीति शंकानिरासान्तरम्	७४०	१
सात्मकत्वानुमानमधिकृत्याप्रसिद्धविशेषणत्वपरिहा-		
रार्थं यद्वैत्यादिकल्पश्रयणम् ।	७४१	१
सात्मकपक्षेऽपि व्यतिरेक्यवैयर्थ्योपपादनम् ।	„	४
संशयेन साध्यप्रसिद्धावपि तद्व्यतिरेकनिश्चयासंभ-		
वात्कथं व्यतिरेकीति शंका, तत्समाधानं च । (प्र०)	„	२१
साध्याप्रसिद्धिसमाधानेपि वैषम्यादिदोषसङ्गावाद्या-		
तिरेक्यप्रमाणमित्याक्षेपस्तत्समाधानं च । (क०)	७४२	४
सात्मकत्वानुमानप्रयोगः । (प्र०)	७४३	१५
साम्प्रदायिकमतेन जीवच्छरीरपक्षककेवलव्यतिरेक्य-		
नुमानप्रयोगोल्लेखः ।	७४४	७
केवलव्यतिरेकिणि आक्षेपः । (प्र०)	„	१३
समाधानम् । (प्र०)	७४५	९
(५९) व्यतिरेकिविशेषपरीक्षाप्रकरणे—		
व्यतिरेकिरूपलक्षणस्य भेदव्यवहारयोरनुमापकत्वास-		
म्भवाभिप्रायेण व्यतिरेकिविशेषाक्षेपः ।	७४६	१

विषयः ।

पृ०

पं०

अव्यापकातिव्यापकधर्ममात्रोपदेशो लक्षणं न त्वनुमा-
नमिति पूर्वपक्षोपसंहारः ।

७४८

१

रत्नस्य क्रयादिव्यवहारयोग्यतानुमानवक्तव्यपृ-
थिवीत्युपदेशव्यवहारयोग्यतानुमानसमये व्यति-
रेक्यनुमानमित्याशयेन समाधानम् ।

”

३

उपदेशबलादेव व्यवहारसिद्धौ किमनुमानेनेत्याक्षेपे प्र-
कारान्तरेण समाधिः ।

७४९

१

रूपवत्त्वादेरेव पृथिवीत्वपरिचायकत्वात्किं लक्षणेनेत्या-
शङ्कासमाधानम् ।

७५०

२

समानासमानजातीयव्यवच्छेदकस्य लक्षणत्वे प्रमेय-
मात्रलक्षणं किमित्याक्षेपे प्रश्नानुपपत्त्या समाधानम् ।

७५१

१

(६१) पदार्थलक्षणप्रकरणे —

सामान्य (वैधर्म्य) लक्षणं विना विशेषलक्षणासम्भव
इत्यनियमेन द्रव्यादिलक्षणोपपादनम् ।

७५२

१

लक्षणात्मकवैधर्म्येषु भावद्रव्ययोर्लक्षणम् ।

”

४

भाव (वैधर्म्य) लक्षणे तिव्याप्तिप्रदर्शनपूर्वकं निष्कृष्टत-
लक्षणकथनम् । (प्र०)

”

१९

गुणाश्रयत्वरूपद्रव्य (वैधर्म्य) लक्षणस्योत्पत्तिक्षणे द्रव्ये-

व्याप्तत्वाद्गुणवद्व्यन्ताभावविरोधिमत्स्वलक्षणस्वीकारः । (टी०)

”

१

द्रव्य (वैधर्म्य) लक्षणान्तरकथनम् । (टी०)

”

१२

गुण (वैधर्म्य) लक्षणम् ।

६५४

१

संयोगविभागयोरसमवायिकारणं कर्मेति कर्म (वै-
धर्म्य) लक्षणेऽव्याप्तिनिराकरणम् ।

७५५

१

जातिघटितगुणकर्मलक्षणकथनम् । (टी०)

७५६

४

संयोगस्य संयोग इव विभागेऽसमवायित्वाभावः । (प्र०)

७५५

१७

सामान्यविशेषसमवायानां लक्षणानि (वैधर्म्याणि) ।

७५७

१

(६२) द्रव्यलक्षणप्रकरणे —

पृथिव्यादिनभद्रव्यवैधर्म्यम् ।

”

३

(६३) गुणलक्षणप्रकरणे —

अतीन्द्रिये नयनादिप्राज्ञताया अभावात्स्वस्वसामान्य-

मेव रूपादिचतुष्टयवैधर्म्यमिति वर्णनम् ।

७५९

१

विषयः ।	पृ०	पं०
संख्यापरिमाणपृथक्त्वानां वैधर्म्यम् ।	"	३
संयोगविभागपरत्वापरत्वानां वैधर्म्यम् ।	७६०	१
बुद्धि(वैधर्म्य)लक्षणतद्विभागयोः कथनम् ।	"	३
अविद्याख्यबुद्धिविभागतद्विलक्षण(वैधर्म्य)कथनम् ।	७६१	१
संशय(वैधर्म्य)लक्षणविभागयोर्वर्णनम् ।	"	२
वार्तिकाभिमतसंशयत्रैविध्यभाष्यकाराभिमततत्पञ्चत्व निराकरणम् ।	"	३
उक्तमतद्वयेऽनुपपत्तिप्रदर्शनम् ।	७६२	१
उल्लङ्घनविधिकोटित्वादिरूपविशेषेण संशयस्य विशेषः-		
मङ्गीकुर्वतां वाचस्पतिमिश्राणां मतं, तत्खण्डनं च ।	"	२
कारणव्यंग्यं संशये वैजात्यमित्याक्षेपस्य समाधिः ।	७६३	३
वैजात्यानङ्गीकारेऽनुभवसिद्धसमानधर्मदर्शनादीनां व्याभिचा- रासंशयहेतुत्वं न स्यादित्याशङ्का, तत्समाधानं च ।	७६४	१
वैशेषिकमतेऽसाधारणधर्मस्यानध्यवसायजनकत्वाच्च संश- यजनकतेति संशयेसमानधर्मदर्शनमात्रजन्यत्वक० (टी०) "	"	२०
विपर्ययस्वप्नानध्यवसायानां (वैधर्म्य)लक्षणम् ।	७६५	३
विद्याख्यबुद्धिलक्षणविभागप्रदर्शनमनुभवस्य सत्यत्व- (प्रमात्व)स्थापनं च ।	७६६	२
वस्तुस्वरूपानन्यात्मत्वात्मकप्रमात्वपक्षे स्वतःप्रामा- ण्यापस्यादिदोषसंभवात्सत्यानुभवरूपप्रमालक्षणाक्षेपः ।	"	३
परानात्मकतयाऽनुभवस्यैव प्रमात्वमिति समाधानम् ।	७६७	३
सिद्धान्तिमते स्वतःप्रामाण्यापस्यादिदोषवारणम् ।	७६८	१
मतान्तरेणेश्वरप्रमाणत्वसंप्रहायान्यथाप्रमाणत्वकथनम्	७७१	१
उक्तमतखण्डनम् ।	७७३	१
अध्यक्षानुमानभेदेन प्रमाणविभागः ।	"	२
अध्यक्षलक्षणतद्विभागयोर्वर्णनम् ।	"	३
स्वार्थपरार्थभेदेन द्विविधानुमानभेदस्तद्विलक्षणं च ।	७७४	१
अनुमित्यकरणत्वान्न्यायः कथमनुमानमित्याशङ्कासमाधिः ।	"	९
प्रतिष्ठाद्यवयवलक्षणकथनम् ।	७७५	१
वादाद्यनाभिधाने हेतुः ।	७७६	२
सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रतानां स्वस्वसामान्यमेव लक्षणम् ।	"	३
गुरुत्वद्रवत्वादित्रयधर्माधर्माशब्दानां लक्षणानि ।	७७१	१

विषयः ।	पृ०	प०
वेधर्म्यान्तरानभिधाने हेतुः ।	७७७	३

(६४) षड्पदार्थसाधर्म्याक्षेपप्रकरणे—

साधर्म्यवर्णनारम्भे हेतुप्रदर्शनम् ।	७७८	१
अभावोऽस्तीति प्रयोगदर्शनेनाभावेऽपि गतत्वात् षण्णा-		
मस्तित्वमभिधेयत्वं च साधर्म्यमिति भाष्यस्याक्षेपः ।	७७९	२
भावत्वादिर्वाशेषस्य तस्यासिद्ध्यः निराकरणम् ।	७८०	१
अभावव्यावृत्तत्वादिरूपस्यास्तित्वस्याननुगतत्वादितो-		
षप्रस्तत्वादिसम्भवप्रदर्शनम् ।	७८१	३
अतिदेशेनाभिधेयत्वादीनामाक्षेपप्रदर्शनम् ।	७८२	४
अभिधेयत्वादीत्यत्रादिपञ्चग्राह्यकथनम् ।	७८३	९
क्षेयत्वस्य ज्ञानसम्बन्धादिरूपस्य ज्ञाने एवाभावात् न		
साधर्म्यसम्भव इत्याक्षेपः ।	७८४	६
आश्रितत्वं चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति भाष्यक्षेपाथान्य-		
समवायित्वादिरूपाश्रितत्वस्य खण्डनम् ।	७८५	३
द्रव्यादीनां त्रयाणामेवादृष्टजनकत्वमिति भाष्याक्षेपः ।	७८६	३
इदं सामान्यमिदं सामान्यमितिप्रतीत्या जात्यादित्रय-		
स्यासामान्यवत्त्वमिति साधर्म्यस्याक्षेपः ।	७८७	३
पृथिव्युदकदहनपवनमनसामनेकत्वापरजातिमत्त्वरूपसा-		
धर्म्ये आक्षेपः ।	७८८	५
मूर्तानां क्रियावत्त्वमूर्तत्वपरापरत्वादिरूपसाधर्म्याक्षेपः ।	७८९	१
पृथिव्यादिपञ्चभूतानां भूतत्वेन्द्रियप्रकृतित्वबाल्यकैके-		
न्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वरूपसाधर्म्येऽप्यक्षेपः ।	७९०	४
दिक्कालयोः पञ्चगुणवत्त्वं सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारण-		
त्वं चेति साधर्म्ये आक्षेपः ।	७९१	५
उपाधिभिरेव निर्वाहं किं कालादिग्न्यामित्याक्षेपः ।	७९२	६
उक्तरीत्याऽऽत्मापि न सिद्ध्येदिति प्रतिबन्दीसमाधिः ।	७९३	१
नवानां पारमाणसख्यावत्त्वरूपसाधर्म्यस्याक्षेपः ।	७९४	१
वेगादिषु संस्कारत्वजातौ प्रमाणाभाव इति आक्षेपः ।	७९५	३
जात्यभावेऽपि त्रिषु संस्कारपदवाच्यत्वोपपत्तिकथनम् ।	७९६	५
त्रिषु सजातीयोत्पादकत्वानियमाभावादपि संस्कार-		
त्वाल्लिङ्गिरिति वर्णनम् ।	७९७	६

विषयः ।	पृ०	पं०
अदृष्टत्वं च संस्कारत्ववज्जातिः स्यादित्याक्षेपः ।	७९२	१
अदृष्टत्वजातिसाधकानुमानखण्डनम् ।	,,	२
शब्दादावेकत्वजातिः स्यादित्याक्षेपः ।	,,	४
रूपादीनामेव विशेषगुणत्वमित्यस्यातिव्याप्त्याऽऽक्षेपः ।	७९३	१
सुखस्य सजातीयारम्भकत्वे आक्षेपः ।	,,	३
उष्णतरस्पर्शस्य सजातीयमात्रारम्भकत्वाक्षेपः ।	,,	४
अदृष्टं निमित्तकारणमात्रमित्यस्याक्षेपः ।	,,	,,
(६५) षड्पदार्थसाधर्म्यसमाधानप्रकरणे —		
उक्ताक्षेपाणां खण्डनाय प्रथमं सत्तासम्बन्धबुद्धिरूपा-		
स्तित्वस्य समर्थनम् ।	७९४	२
निष्कृष्टभावत्वलक्षणम् । (टी०)	७९६	४
अस्तीतिबुद्धेरप्यस्तिबुद्धिर्विषयत्वमनवस्थापरिहारश्च ।	,,	१
उपधायकज्ञानव्यक्तीनामननुगमात्कथमनुगतं ज्ञेयत्व-		
मिति पूर्वपक्षस्य समाधानम् ।	७९७	३
आश्रितत्वरूपसाधर्म्योपपादनम् ।	७९८	१
द्रव्यादित्रये धर्माधर्मकर्तृत्वरूपसाधर्म्योपपादनम् ।	७९९	१
व्यक्तीनामेव धर्मादिजनकत्वे जातीनान्तत्रोपयोगः ।	,,	२
सामान्यादित्रयाणां नित्यसामान्यत्वोपपादनम् ।	८००	२
जातित्वस्य जातित्वे दूषणकथनम् ।	८०१	१
सत्तायां जातिप्रत्ययस्यौपाधिकत्वकथनम् ।	,,	३
सामान्यद्वयनिबन्धनमेव सामान्यत्वस्य सामान्यत्वं		
स्यादित्याशङ्कासमाधानम् ।	८०२	२
मनसि मनस्वरूपापरजातिसाधनम् ।	,,	४
अणुत्वेनात्मसंयोगित्वेन वा तदवच्छिद्यतां किं मन-		
स्त्वेनेत्याशङ्कासमाधानम् ।	८०३	२
मनसि वेगसाधनम् ।	,,	५
मनसि स्पर्शोऽपि स्यादित्याक्षेपवादिमतखण्डनम् ।	८०४	३
मनसः स्पर्शवत्त्वे कार्यद्रव्यारम्भकत्वाद्युपपञ्ज्ञानोत्प-		
त्तिरित्येकदेशिमतसमाधानस्य खण्डनम् ।	८०५	१
गगनादावाशङ्कितपरत्वापरत्वयोर्निरासः ।	,,	२
बाह्येन्द्रियग्राह्यजातीयविशेषगुणनिबन्धनत्वात् भूतत्व-		
स्य सामान्यत्वनिराकरणम् ।	,,	९

विषयः ।	पृ०	पं०
तुल्ययुक्त्या गुणत्वापलाप्रनिराकरणम् ।	८०६	१
असत्यपि प्रमाणे भूतत्वस्य जातित्वे जातिसाङ्कर्यापात्तिः । „		२
किंशुकपुष्पादिकार्यस्व वसन्तादयुत्पत्तेः कुङ्कुमादेर्देशवि- शेषजन्यत्वाच्च दिक्कालयोः सर्वोत्पत्तिनिमित्तत्वम् । „		४
दिक्कालयोः सर्वकार्यानिमित्तत्वसर्वोत्पत्तिनिमित्त- त्वसाधकानुमानम् ।	८०७	२
गगने महत्त्वैकत्वसाधकानुमानकथनम् ।	„	६
स्वकारणसजातीयकार्यजनकत्वस्य सामान्यनियतत्वेन संस्कारत्वजातिसाधनम् ।	८०८	२
वस्तुस्वभावस्य जनकजातीयजनकत्वेनैव निर्वाहे किं संस्कारत्वजात्येत्याक्षेपस्तत्समाधानं च ।	८०९	२
परापरभावानुपपत्त्या बाधात् बीजशब्दकर्मज्ञानसाधा- रणैकजात्यभाववत्संस्कारत्वमप्येका जातिर्न स्यादि- त्याशङ्कासमाधानम् ।	८१०	१
वेगादीनामैकजात्ये तज्जन्यज्ञानयोरप्यैक्यं स्यादित्या- क्षेपस्य समाधिः ।	८११	१
संस्कारत्वस्योपाधित्ववर्णनम् ।	८१२	१
उपाधित्वपक्षेऽपि सूत्रकारोक्तविभागोपपादनम् ।	„	२
ज्ञानत्वे जातित्वव्यवस्थापनम् ।	„	३
इच्छादौ सविषयकत्वव्यवहारोपपादनम् । (प्र०)	„	१७
संस्कारत्वतुल्यन्यायेनाशाङ्कितस्यादृष्टत्वसामान्यस्यादृ- ष्टकारणानुगतबुद्ध्युपाधिनिबन्धनत्वात् परिहारः ।	८१४	१
शब्दे आक्षिप्तैकत्वसंख्यानिराकरणार्थं प्रतिकूलतर्कः ।	८१५	१
रूपादीनामेव विशेषगुणवत्त्वे शास्त्रीयरूढिपरिभाषा- याः प्रमाणत्वान्नान्यत्र तद्वत्त्वमिति प्रतिपादनम् ।	„	४
शीतस्पर्शप्रबुद्धाध्यात्मिकवायुसंयोगस्य कम्पनिदान- त्वाच्छीतस्पर्शो विजातीयस्यापि जनक इत्याक्षेपस्य खण्डनम् ।	८१६	३
अत्रार्थे चरकाचार्यसम्मतिप्रदर्शनम् ।	„	४
सुखदुःखे प्रत्यसमवायेत्वमदृष्टस्य स्यादित्याक्षेपसमाधिः ।	८१७	१
कार्यकार्यसमवेतत्वरूपासमवायिलक्षणस्यादृष्टेऽतिव्या- प्तिवारणम् ।	„	२

विषयः ।	पृ०	पं०
अनुपाधित्वस्याप्रतिबन्धत्वादन्वयी हेतुरेव नास्ति तत् कथमुक्तसाधर्म्यव्यवस्थापनमित्याशङ्का ।	८१८	४
केवलान्वयिसाध्ये साधनवति साध्यायोगव्यवच्छेदा- र्थन्तस्यावश्यकतेति समाधानम् ।	८१९	२
शशविषाणादौ प्रमेयत्वादिव्यातिरेकस्य वाच्यत्वात्कुतः केवलान्वयित्वमित्याक्षेपस्य समाधानम् ।	८२०	१
साध्याभाववत्स्वरूपविपक्षत्वान्तर्गतयात्किञ्चित्साध्याभाव- त्वस्य केवलान्वयिन्यपि सत्त्वात्कथं केवलान्वयित्या क्षेपनिराकरणार्थं निष्कृष्टकेवलान्वयिलक्षणम् । (प्र०) ,		१३
विपक्षस्य कल्पितत्वेऽपि विशेषो वाच्य इत्यादावन्वयि- त्वव्यवस्थापनम् ।	"	२
साधर्म्यनिरूपणान्ते प्रक्रियाप्रकरणारम्भे आत्मतत्त्वज्ञा- नरूपप्रयोजनकथनम् ।	८२१	३

(६६) द्रव्यप्र० अणुकसिद्धिप्रकरणे—

अणुभ्यां अणुकं ततश्चणुकं जायत इति क्रमिकोत्पत्तौ मानप्रदर्शनपूर्वकन्तत्प्रक्रियासाधनम् ।	८२२	३
अणुसंख्यैव चणुके महत्त्वमारभतां द्वित्वमिव अणु- कमित्याशङ्का ।	"	६
एवंसति घटस्याप्यणुसङ्घातारब्धत्वप्रसङ्गेन भग्नस्याह- भ्यत्वापत्तिरित्याशयेन समाधानम् ।	"	७
तत्र विपक्षे बाधककथनम् ।	८२३	१
अणुकसिद्धिप्रदर्शनपूर्वकमाचार्यसम्मत्या चणुकस्य परमाणुपादानकत्वनिराकरणम् ।	"	२
अवयवद्वयारम्भसिद्धावपि परमाणुभ्यामारम्भो न सि- द्ध्यतीति कथं अणुकसिद्धिरिति पूर्वपक्षाक्षेपः ।	"	५
महत्कार्यं कार्यद्रव्यारम्भमेवेति व्याप्त्या अणुकस्य कार्यद्रव्योपादानत्वमपि स्यादित्याक्षेपः ।	८२४	१
एवं सति अणुकस्य महदुपादानकत्वप्रसङ्ग इति प्रति- बन्धा पूर्वपक्षिसमाधानम् ।	"	२
साध्यव्यापकतप्राहकतर्काभावान्नोक्तप्रतिबन्धिरित्य- भिप्रायेण सिद्धान्तिसमाधानम् ।	८२५	५

विषयः ।	पृ०	पं०
अणुकसाधकोपष्टम्भकव्याप्त्यन्तरप्रदर्शनम् ।	८२५	६
कार्यस्य दृश्योपादानकत्वे इन्द्रियासिद्धिप्रसङ्गापादनम् ।	८२७	१
आरभ्यारम्भकवादाश्रयणेन दृश्योपादानकमेव कार्य- मित्यस्य खण्डनम् ।	"	३.

(६७) पाकजप्रक्रियाप्रकरणे—

उक्तप्रयोजनेनैव पाकजप्रक्रियाप्रस्तावः ।	८२९	३
प्रत्यभिज्ञयाऽनुमानेन चामपकावयविनोरेकत्वात्कथं प- कघटे रूपादीनां कारणगुणपूर्वकतेति 'प्रश्नः ।	"	"
घटनाशं विनाप्यन्तःपाकसम्भवाद्द्रव्यविरोधिकर्मो- त्पत्तौ मानाभावाच्च न द्रव्यनाश इति प्रतिपादनम् ।	८३०	१
परमाणुक्रियायां सत्यामपि अवयवविभागाभावात्कथं घटनाश इत्याभिप्रायेण विभागाजनकत्वेपि न कर्मत्व- व्याघात इति समर्थनम् ।	"	३
संयोगमात्रस्य कर्माजनकत्वात्परमाणौ कर्मैव नेति कथनम् ।	"	५
कारणरूपादिकं विनापि कार्यं रूपाद्युत्पत्तिप्रतिपादनम् ।	८३१	१
पल्लिपाकपक्षानुपपत्तिप्रदर्शनद्वारा पाकजा एव रूपादयो न कारणगुणपूर्वका इति पूर्वपक्षोपसंहारः ।	"	५
पिठरपाकसाधकहेतूनामैकान्तिकत्वप्रदर्शनपूर्वकमुक्तपू- र्वपक्षसमाधानम् ।	"	६
विरुद्धधर्माभ्यासदर्शनात्प्रत्यभिज्ञाया अप्रामाण्यकथनम् ।	८३२	१
काठिन्यात्मकस्पर्शविशेष एवाग्निसंयोगाज्जायते एकस्मि- न्नेवावयविनि इत्याक्षेपसमाधानम् ।	"	२
द्रव्यारम्भकसंयोगनाशक्रियायां प्रत्यक्षानुमानप्रमाणक० ।	"	४
आश्रयनाशादेव रुपनाश इत्यत्रानुमानप्रयोगः । (क०)	"	१८
पुनरन्यस्मादग्निसंयोगाद्रक्तादीनामुत्पत्तिरिति भाष्य- स्याक्षेपः ।	८३३	१
एकस्यैवोत्पादकत्वे विनाशकत्वे चोत्पादविनाशयोर्यौग- पद्यापत्तिवारणम् ।	"	२
प्रकारान्तरेणोकापत्तिवारणे हेतुः ।	"	३
निवर्तकत्वजनकत्वोपाधिकृतस्यैव भेदस्य व्यवहारादेक- स्मिन्नन्यताव्यवहार औपचारिक इति व्योमशिवाचार्य- मतेनाक्षेपसमाधिप्रदर्शनम् ।	८३४	१.

विषयः ।	पृ०	पं०
स्वमतेनोकाक्षेपसमाधानम् ।	८३४	२
तत्र क्षणप्रक्रियासूचनम् । (क०)	८३५	५
इयणुकनाशस्यासमवायिनाशनाशयत्वात्कथं इयणुकना- शानन्तरं इयणुकनाश इति पूर्वप्रक्रियासिद्धिरित्याक्षेपः । ,,		१
असमवायिकारणनाशेनैव सर्वत्र कार्यनाश इति निय- माभावात्तत्र समवायिनाशेनैव तन्नाश इति समाधानम् । ,,		२
कार्यनाशस्यैवमनियतहेतुकत्वेपि न क्षणिरित्यत्र दृष्टान्तः । ८३६		२
(६८) द्वित्वाद्युत्पत्तिप्रक्रियाप्रकरणे—		

गुणस्य निमित्तनाशानाशयत्वाभिप्रायेण द्वित्वाद्युत्पत्ति- प्रक्रियायामाक्षेपः ।	८३७	१
द्वित्वादेर्निमित्तनाशयत्वाभावसाधकानुमानम् । (क०) ,,		८
उकानुमानहेतोर्बाधोन्नीतोपाधिमत्वेन दुष्टत्वप्रदर्शनद्वारा- राऽऽक्षेपसमाधिः ।	८३८	२
द्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिजन्यत्वसाधनद्वारा द्रव्यधियोऽपेक्षा- बुद्धित्वनिरासः ।	८३९	१
नानैकत्वानिर्विकल्पकज्ञानस्य द्वित्वाद्विजनकत्वनिरासपू- र्वकमकैकत्वविशिष्टद्रव्यधियस्तथात्वकथनम् । ,,		२
अविकल्पकज्ञानस्य संस्कारजनकत्वनिषेधः ।	८४०	२
अत्र द्रव्ये इति ज्ञानकाले द्वित्वनाशस्वीकारे तज्ज्ञानस्य भ्रान्तत्वापरया नापेक्षाबुद्धिनाशनाशयं द्वित्वमित्याक्षेपः ८४१		२
उक्ताक्षेपसमाधानम् ।		४
अतीतेपि संख्योत्पत्तिरिति कन्दलीकारमतखण्डनम् । ८४२		३

(६९) परिमाणप्रक्रियाप्रकरणे—

परिमाणद्वयादणुपरिमाणस्य अणुकपरिमाणाजन- कत्वेपि तत्परिमाणं इयणुकपरिमाणजनकमस्त्वित्याक्षेपः । ,,		६
परिमाणस्य विजातीयरूपप्रतियोगिप्रकर्षजननविरोधा- न्नैवमित्याशयेन समाधानम् ।	८४३	१
परिमाणस्य स्वसजातीयारम्भकत्वे ह्रस्वेन महदारम्भो न स्यादित्याशङ्कासमाधानम् ।		३
संख्याया अपि स्वाश्रयप्रकृष्टपरिमाणजनकत्वनियमा- त्कथं त्रसरेणौ महत्वारम्भकत्वमित्याशङ्का, तत्समा- धानं च ।		५

विषयः ।	पृ०	पं०
आपादिते संख्यापरिमाणयोस्तुल्ये परिमाणानारम्भकत्वे विनिर्गमकप्रदर्शनेनापादननिरासः ।	८४४	१
चतुर्विधमपि जन्यपरिमाणं संख्यापरिमाणप्रचययोनीति भाष्यस्याक्षेपः ।	८४५	३
उक्ताक्षेपसमाधानम् ।	८४६	२
तूलाद्यवयविनामनारम्भात्प्रचये परिमाणकारणत्वाक्षेपः ।	"	४
धारणाकर्षणरूपावयविलक्षणस्य तूलापण्डे सत्त्वाक्षेप- मित्याशयेन समाधानम् ।	"	६

(७०) द्विपृथक्त्वप्रक्रियाप्रकरणे—

द्विपृथक्त्वे 'इमौ द्वौ पृथगिति प्रमाणबुद्धेरसम्भवाच्च द्विपृथक् वादात्प्रतिप्रायेणाक्षेपः ।	८४७	४
द्विपृथक्त्वरूपापरसामान्यनिराकरणम् ।	"	१०
उभयैकत्वैकपृथक्त्वसमुदायालम्बिज्ञानादुभयोत्पत्त्या द्विपृथक्त्वादिसिद्धिरिति समाधानम् ।	८४८	१

(७१) संयोगप्रक्रियाप्रकरणे—

एकत्वेनाध्यवसायात् उभयैकर्मजसंयोगो नास्त्यिति प्रायेणाक्षेपः ।	"	३
आत्माऽऽकाशसंयुक्तो द्रव्यत्वादित्यनुमानेनाजसंयोग- सिद्ध्या तत्रैविध्यव्याघाताशंकायामजसंयोगानुपप- त्त्या समवर्त्यादिभेदेन च समाधानम् ।	"	५
अवयवावयविभावाभावरूपयुतसिद्धिखण्डनम् ।	८४९	२

(७२) विभागप्रक्रियाप्रकरणे—

संयोगविनाशानुपपत्त्या संयोगाभाव एव विभाग इत्याक्षेपस्य समाधानम् ।	"	६
कर्मणः संयोगविनाशस्य च तन्नाशहेतुत्वेऽनुपपत्तिः ।	८५०	३
स्फुटद्वेषशब्दाच्च विभागसाधनम् ।	८५१	३
उक्तशब्दे संयोगाभिघातवाग्वादीनां निमित्तत्वासम्भ- वेन परिशेषाद्विभागजत्वसाधनं सोदाहरणम् ।	"	४
वंशविभागप्रक्रियोक्तक्रमकल्पनायामाक्षेपः ।	८५२	२
कर्मावाप्तरवैचित्र्यानुपलब्ध्या युगपदेकक्रियया विरो- ध्यविरोधिविभागजनकत्वासम्भवाभिप्रायेण समाधिः ।	८५३	८

विषयः ।	पृ०	पं०
यद्विरोधिविभागजनकं न तद्विरोधिविभागजनकमि- ति व्याप्तौ विरोधिविभागार्जनानुकूलकर्मवैचित्र्यनिवृ- त्तिरूपोपाधिनिरासः ।	८५४	१
तुल्ययुत्तयाऽजनकसंयोगोत्पादककर्मणो जनकसंयोगो- त्पादकत्वानङ्गीकारे आपत्तिप्रदर्शनम् ।	८५५	१
इष्टापत्त्याऽऽपत्तिनिरासः ।	८५६	१
विभागस्यैककर्महेतुत्वे तस्य द्रव्यविरोधित्वानुपपत्ति- रिति मतन्तखण्डनं च ।		३
कमजकमप्रसत्त्या भूषणमनेन विभागजविभागक्षेपः ।	"	८
एकदेशसंयोगविभागाभ्यां देवदत्ते संयुक्तावभक्तबुद्धे- रिवाङ्गुलिकर्मणा देवदत्तश्चलतीति प्रतीतिरभावाज्ञो- कापात्तरिति तन्मतखण्डनम् ।	८५७	१
क्रियाया एव सर्वत्र विभागारम्भकत्वमस्त्वित्याक्षेप- स्य समाधानम् ।	"	६

(७३) परत्वापरत्वप्रक्रियाप्रकरणे—

द्विपरत्वमपि द्विपृथक्त्ववद्गुणान्तरमित्याशंकासमाधिः ।	८५८	४
सिद्धान्तिमते द्विपरत्वाङ्गीकारऽपि न क्षतिरिति समा- धानान्तरम् ।	८५९	२

(७४) ज्ञातताप्रक्रियाप्रकरणे—

भट्टाभिमतज्ञातताप्रतिक्षेपः ।	८६०	१
ज्ञाततानङ्गीकारे कथं घटस्य ज्ञानमित्याक्षेपस्तत्समाधत्तञ्च	"	३
घटकर्मत्वान्यथानुपपत्त्या ज्ञाततासाधनखण्डनम् ।	८६१	३
ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वाभावादपि न ज्ञातताकल्पनसम्भव इति प्रतिपादनम् ।	"	६

(७५) संस्कारप्रक्रियाप्रकरणे—

कर्मवदुत्तरसंयोगविरोधित्वाद्देग आपतनाशैक इत्याक्षेपः	८६२	४
अबाधेनप्रत्यभिज्ञानसिद्धत्वादेक एवेत्याशयेन स- माधानम् ।	८६३	१
ग्रन्थोपसंहारः ।	८६४	२
टिप्पणकार्तुर्वैशपरिचयः ।	"	६

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धिः	शुद्धिः	पृ.	पं.
पुत्रः प्री	पुत्रप्री	१	३
पष्टय	षष्ठ्य	"	१०
षषत्त्वं	षवत्त्वं	२	३१
स्तत्	स्तम्	५	१२
न्यादिलक्षण	न्यादिलक्षण	८	१
तिभावः	दितिभावः	"	११
तज्ज्ञानं	तज्ज्ञानं	"	३१
धत्वेनेति	धत्वेनेति	१८	१३
भावदिति	भाववदिति	१९	११
नीलत्वान्न	नीलरूपवत्त्वान्न	२०	१६
षट्पदार्थाः । विधर्म	षट्पदार्थविधर्म	२१	१
स्तु वैशिष्ट्ये	स्तु वैशिष्ट्यवैशिष्ट्ये	२४	२०
पुरुष	पुरुष	२५	२०
व्यङ्गत्वात्	व्यङ्ग्यत्वात्	२८	८
त्व सिद्धा	त्वे सिद्धा	"	३
तज्ज्ञानं	तज्ज्ञानं	"	२०
तज्ज्ञाने	तज्ज्ञाने	"	"
सादृश्यं	सादृश्यं	२५	८
षडभवा	षडभाव	३०	१९
बुद्ध्युत्पत्तौ	बुद्ध्युत्पत्तौ	३२	१०
पञ्चकं	पञ्चकं	"	१६
द्यन्योन्यो	द्यन्योन्या	"	२७
नन्वेवं	नन्वेवं	३५	२७
विनिगम	विनिगम	३६	२३
नीलरूपवत्त्व	नीलरूपवत्त्व	३७	६
अनेनदि	अनेन हि	४०	५४
विनात्यन्योन्या	विनेत्यन्योन्या	४४	१६
नन्वेवं	नन्वेवं	४८	२८
सम्बन्धवदिति	तत्सम्बन्धेति	४९	२
कांशेना	कारिकांशेना	"	९
वैकल्या	वैकल्या	५२	४
संयोग	संयोग	"	११

अशुद्धिः	शुद्धिः	पृ.	पं.
सामाग्र्य	सामग्र्य	५६	८
नवस्या	मानवस्या	,,	९
स्यन्दा	स्पन्दा	५९	१४
विराधि	विरोधि	६४	४
न्धे नैर	न्धनैर	६९	२५
भावस्या	अभावस्या	७७	१२
बर्हिभाव	बर्हिर्भाव	७८	८
भावेन षडेव	भावे न षडेव	९४	४
द्रव्यानीति	द्रव्याणीति	१०७	८
रीक्षकानां	रीक्षकाणां	,,	१२
तन्मात्र	तन्मात्र	१०८	१५
स्त्येवेति	स्त्येवेति	,,	३०
मण्यादौ	मण्यादौ	११३	१३
तेनैबिद्ध्य	तेनैबिद्ध्य	११८	१९
स्येत्यर्थः	स्येत्यर्थः	१२६	२३
च्छेन	वच्छेदेन	,,	२७
पदेनैव	पदेनैव	१३५	२६
लभ्यते	लभ्येत	१३७	५
च स्फटिकादा	च न स्फटिकादा	१३८	११
नभ्युपगमे	नभ्युपगमे	१४३	९
आवययवानां	आवयवानां	,,	१८
धीयते	धीयते	१५४	१३
किं चेति	किं चेति	१६६	१६
माप	मपि	१६८	२
नाद्भूत	नोद्भूत	,,	३
तत्याद्य	तेत्याद्य	,,	२५
तेन द्यणु	तेन न द्यणु	,,	२८
न्द्रियं	न्द्रियं	१७३	९
परान्वतिभवा	परन्त्वभिभवा	१७७	१०
लुल्लभन	लुल्लभण	१७८	८
वैधर्म्या	वैधर्म्या	१८२	२३
दपादयति	पपादयति	२०२	१०

अशुद्धिः	शुद्धिः	पृ.	पं.
वायुत्वदि	वायुवदि	२०३	१५
विनिगकं	विनिगमकं	२०६	२९
श्रीव्याप्तिः	श्रीव्याप्तिः	२०८	२८
मनस्त्वदि	मनस्त्ववदि	२११	१४
यद्रव्ये	यद्द्रव्ये	२१२	२७
सिद्धर्थे	सिद्ध्यर्थे	"	२६
भूमी	भूमि	२१३	२६
नत्वाग	नन्वाग	२१४	१६
द्धदीति	द्धेरिति	२२३	१९
ब्राह्मणोपि	ब्राह्मणोपि	२२७	१९
साधनेमे	साधनमे	२२६	२६
रो द्रव्या	रो न द्रव्या	२३८	२१
वीश्वराधी	वीश्वराधी	२३९	४
योगोपपास्थि	योगोपस्थि	२४०	६
पक्षाता	पक्षता	"	११
कालीश	कालीनश	"	१५
यास्तु	यान्तु	"	२६
तरमभावः	तरतमभावः	२६२	७
द्यणुकव्य	द्यणुकस्य	२६३	१२
यत्सिद्ध	तत्सिद्ध	२७९	१९
पलणं	पलक्षणं	२८१	११
स्पन्दः	स्पन्दाः	२८३	१४
मुमाधिः	मुपाधिः	२९०	२
धर्मणा	धर्माणा	२९२	७
तद्वोदति	तद्वदिति	३०१	१२
मवेच्छेद	मवच्छेद	३०८	१२
मागत्योक्तम्	मगत्योक्तम्	३१०	२५
द्रव्यानि	द्रव्याणि	३१३	९
"	"	"	११
स्पर्शत्व	स्पर्शवस्व	३२८	१९
येन	तेन	"	२५
भेदेसि	भेदसि	३३०	१३

अशुद्धिः	शुद्धिः	पृ.	पं.
त्वं स्यात्	त्वं न स्यात्	३३१	७.
कारण	करण	३३४	२२.
प्यदष्ट	प्यदष्ट	३३८	२४
त्मनःसंयो	त्मनःसंयो	३३९	८
हाजज्ञा	हाजज्ञा	३४०	९
नैष इत्याह	नैषदोष इत्याह	३४८	१३
स्यात्	स्यात्	३४९	१
वैशेषिकाणां	वैशेषिकाणां	३५०	९
तमति	तमति	३५२	१३.
महद्य	महद्य	३५९	१३.
गोचरबहुत्व	गोचरं बहुत्व	३६४	१
एव तावन्ति	एव न तावन्ति	३७५	८
सम्बन्धा	सम्बन्धा	"	११
सम्बन्ध	सम्बन्ध	"	१६.
पक्ष	क्षेप	४०९	८
कोट्युप	कोट्युप	४११	३.
तिपिद्धम्	तिषिद्धम्	४६२	२१
ह्यभेदपक्षे	ह्याभेदपक्षे	४६६	१६.
आकाशमु	आशयमु	४७८	१३.
माण्य चा	माण्य चा	"	१८
सानव्या	साधनव्या	४७९	३.
रेतद्व्याप	रेतद्व्याप	५०२	१२
प्रसङ्गा	प्रसङ्गासङ्गत्या	५१३	२८
ननु	ननु	५१६	८.
शङ्कोनि	शङ्कानि	५१७	८
त्यनास्था	त्यनवस्था	५१८	८
यावत्त्वं	यावत्स्व	५२२	५
पमानास्या	पमानस्या	५३३	१९
घटनास्तिता	घटनास्तिता	५६०	९
पटनास्तिता	घटनास्तिता	"	१०
विशेष्यस्य	विशेष्य	८०६	१
माश्रयाने	माश्रयानि	८२७	८

च यदि परमेव सत्तायाः, तदा द्रव्यादेरपि जातिता । अपरं चेन्न सत्तायामाश्रितत्वम्, न हि तस्या अपरं तत्रैव समवेयात् । विरोधित्वे च सत्प्रत्ययवज्जातिप्रत्ययस्यान्यथीसिद्धेः । न च

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ङ्कितुमुचितमिति निरस्यति यदीति । यदि यत्र सत्ता तत्र जातित्वमिति तदा द्रव्यादेरपि जातिः स्यात् जातित्वाश्रयत्वात्, अथ यत्र जातित्वं तत्र सत्ता तदा सत्तायां जातित्वं न वर्त्तते, नहि व्याप्या जातिर्व्यापिकायां जातौ वर्त्तते तथाऽदर्शनात् । यत्र प्रमेयत्वं तत्राभिधेयत्वमित्यादौ यद्यपि व्याप्यं व्यापके वर्त्तमानं दृष्टमेव, तथापि जातावियं व्याप्तिर्नोपाधावपीति, अत एवोक्तं—तत्रैव समवेयादिति । अपि च यत्र जातित्वं तत्र सत्तेति सत्तायामेव व्यभिचारः, नहि सा स्याद्या सत्ता सत्तायामात्माश्रयानवस्थयोः प्रसङ्गात् । ननु परापरभावाभावेऽपि गोत्वाद्वत्त्ववद्विरुद्धे एव सत्ताजातित्वे जाती स्यातामित्यत आह विरोधित्व इति । यथा सत्तायां सत्प्रत्ययो न सत्ताकृत-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्यात्, सामान्ये च जातित्वं परं सामान्यं सम्भाव्यते इति, तदेतद्दूषितम् अपरं वेदिति । यत्र परं तत्रैवापरं वर्त्तते न च सत्तायां सत्तावत्त्वम्, अतः कथं तत्र सत्ताव्याप्यजातिवर्त्ततेत्यर्थः । ननु जातित्वं सत्ताविरोधीति न तथा जातित्वस्य परापरभाव इत्यत आह विरोधित्व इति । यथा सत्तायां सत्प्रत्ययः प्रमाणबाधात् भ्रान्तः तथा सत्तायां जातिप्रत्ययोऽपि भ्रान्तः स्यादित्यर्थः । यद्यपि विरुद्धत्वे जातित्वं न स्वसत्तानिर्वाहकं, तथापि सत्ताविरहेऽपि जातित्वसामान्येनैव जातेर्निसामान्यत्वं विरुद्धमित्यभिप्रेत्य शङ्कितम् । यद्यपि जातित्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दिति तत्रापरितुष्यन् प्रकारान्तरेण व्याचष्टे यथा सत्तायामिति । यद्यपि सत्तायां प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वे आपादकाभावः, तथापि यद्यपि जातित्वमङ्गीकार्यं तत्रापि जातित्वप्रत्यय आत्माश्रयत्वभयेन भ्रान्तः स्यात् त्वन्मते, मम तु जातित्वमुपाधिरेवेति न तत्र जातित्वप्रत्ययो येन भ्रान्तः स्यादिति भावः । एवञ्च सत्तापदं तथा सत्तायामित्यत्र जातित्वपरम् । तथापि सत्तेति । तथाच स्वतन्त्रेयमाशङ्कानु रुद्धेति भावः । जातिसामान्येन जातित्वसामान्येनेत्यर्थः । कचित्पाठ एव तथा । यद्यपि जातित्वेति । यद्यपि पूर्वं सत्ताजातिनिराकरणप्रसङ्गेन

सामान्यत्वम्, स्वात्मन्यवृत्तेः । तत्रापि सामान्यान्तरपरिकल्पनेऽ-
नवस्थितिः । न च सामान्यत्वद्वयम्, परापरभावानुपपत्तेः । वि-
रोधित्वे साधारणधीध्वनिजनकत्वानुपपत्तेः ।

मनस्त्वं च, मूर्तत्वे सति इन्द्रियत्वेनासाधारणजातिमत्त्वा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्तथा जातिप्रत्ययोऽपि नित्यत्वे सति अनेकवृत्तित्वसामान्योपाधिक
एव स्यात् किं जातित्वस्य जातिवकल्पनयेत्यर्थः । अपव्याख्यानम-
न्यत् । उपाधिसामान्यमन्तर्भाष्य जातौ सामान्यं जातिशङ्कितं निरा-
चष्टे नचेति । ननु परस्परवृत्तिसामान्यद्वयनिबन्धनमेव सामान्यत्वस्य
सामान्यत्वं स्यादित्याह नचेति । द्वयोः सामान्ययोः परस्परा-
नुपपत्तेः विधिविरोधिहेतुसामान्याकारानुगतधीः शब्दः साधारणो न स्यात्
एकेनैव सामान्येन तदुपपत्तौ द्वितीयवैयर्थ्यादिति भावः ।

मनसि अवान्तरजातिमत्त्वं साधयति मनस्त्वचेति । मनो द्रव्यत्वा-
वान्तरजातिमत् मूर्तत्वे सतीन्द्रियत्वात् चक्षुर्वदित्यर्थः । किञ्च सु-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सामान्यं निराकृतमेव, तथापि जात्युपाधिरूपोभयसामान्यसाधारणी
जातिं निराकर्तुमाह न च सामान्यत्वमिति । नन्वेकस्य सामान्यत्वस्य
स्वात्मन्यवृत्तावध्यपरस्य सामान्यत्वस्य तत्र वृत्तौ नोक्तदोष इत्यत
आह नचेति । विरोधित्व इति । परस्परावृत्तित्वे सतीत्यर्थः ।

मनस्त्वं चेति । सत्ताद्रव्यत्वाभ्यामर्थान्तरवारणायासाधारणेत्युक्तम्,
मनोमात्रवृत्तीत्यर्थः । नन्वत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापको विशेष-

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वतिः

जातिवन्निराकरणमधुना तु स्वातन्त्र्येणेत्येवमप्यपौरुषेयम्, तथा-
प्यर्थभेदद्वारापि तन्निराकरणं भवत्येवेति तथैवोक्तम् । नचेतीति । द्वि-
तीयं सामान्यत्वं न प्रथमसामान्यत्वमात्रवृत्त्येकतापत्तेरिति, सत्ता-
दावपि वर्त्तत तथा च द्वितीयं सामान्यत्वं न द्वितीयसामान्यत्वे प्रथ-
मसामान्यत्वं वा प्रथमसामान्यत्वे द्वितीयप्रथमयोस्तु प्रथमद्वितीय-
वृत्तिरूपैवान्यथा सामान्यव्यवहारापत्तेरनवस्थापत्तेश्चेति सत्ता-
यां तयोः संकरः स्यादिति भावः ।

असाधारण्यं स्पष्टयति मनोमात्रवृत्तीति । एतच्च पक्षधर्म-
ताबलभ्यं रूपं न तु व्यापकतावच्छेदकप्रविष्टमप्रसिद्धेः ।

मनसः(१), कथमन्यथा सुखाद्युपलब्धिसाधकतमत्वम् एकैकशो व्यभिचारात् । अणुत्वात्मसंयोगिताकारस्यासाधकतममाधार-
ण्यात् । कर्णशङ्कुलीवद्विशिष्टादृष्टोपगृहीतस्येति चेन्न । अनेकत्वे
सत्यसाधारणसाक्षात्कारिप्रमाकारणतया(२)ऽवान्तरजातिमत्ताया
नियमात् । वेगश्चाशुसंचारभेदस्य वेगहेतुत्वेन प्रतिबन्धावधारणात् ,

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

खाद्युपलब्धिकारणतावच्छेदकतयापि तत्कल्पनीयमित्याह अन्यथेति ।
तदणुत्वेनात्मसंयोगित्वेन वाऽवच्छिद्यतां किं मनस्त्वेनेत्यत आह
एकैकश इति । पार्थिवादिपरमाणुषु घटपटादिषु च तदतिप्रसक्तं न
सुखोपलब्धिकारणतावच्छेदकमित्यर्थः । विशिष्टादृष्टोपगृहीतयोस्तयो-
रेवावच्छेदकत्वं स्यात् किं मनस्त्वेनेति शङ्कते कर्णेति । सुखसाक्षात्-
कारकारणतावच्छेदकत्वेन मनस्त्वकल्पनमावश्यकम् । न च शब्द-
साक्षात्कारकारणतावच्छेदकतया श्रोत्रत्वमपि जातिः स्यादिति
वाच्यम् । तस्य पुरुषभेदेऽप्येकत्वात्, अतएवोक्तमनेकत्वे सतीति । वेगश्चे-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

गुणवत्त्वमुपाधिरित्यत आह कथमिति । विपक्षे बाधकात् साधनस्य
साध्यव्याप्यत्वेन तद्व्यापकतयोपाधेः साध्याव्यापकत्वादित्यर्थः ।
ननु सुखाद्युपलब्धिसाधकतमत्वावच्छेदकमणुत्वे सत्यात्मसंयोगि-
त्वमेव स्यादित्यत आह अणुत्वेति । विशिष्टेति । विशिष्टादृष्टोपगृहीतत्व-
मेव तदवच्छेदकं स्यादित्यर्थः । अनेकत्वे सतीति श्रोत्रव्यावर्त्तनार्थम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

प्रत्यक्षजनकतावच्छेदकजातित्वं च व्यापकतावच्छेदकमत एव
मूले तदनुसारेणैव विपक्षबाधकमुक्तम् । एवञ्च मूले हेतौ
श्रोत्रपरमाण्वोर्व्यावर्त्तनाय विशेषणद्वयमिति मन्तव्यम् । उद्भूतत्व-
मादाय प्रत्यक्षजनकतावच्छेदकजातिमत्त्वं गुणेऽपि रूपादाविति
साध्याव्यापकत्वमयादाह साधनावच्छिन्नेति । मनो द्रव्यत्वापरजानिम-
दिति साध्ये श्रोत्रे व्यभिचार इत सत्यन्तमित्याह अनेकत्वे सतीति ।
अनेकत्वं स्वसमानाधिकरणस्वान्योन्याभावप्रतियोगिवृत्तिद्रव्यवि-
भाजकधर्मवत्त्वम् । मूलेऽसाधारणप्रमेत्यादेः प्रत्यक्षमात्रवृत्तिकार्यता-

पवनवत् । अन्यथा कर्मापि नानुमीयेत, अदृष्टविशेषादेव संयोगविभागोपपत्तेः ।

स्पर्शस्तु तत्कार्यजातीये उद्भूतस्पर्शतया व्याप्तः । स च निवर्तमानः तमादायैव निवर्तते । ततो रूपरसगन्धादयोऽणूनां कार्यैकलिङ्गगम्याः सन्तः (१) स्तल्लिङ्गानुपलब्धेरेवासन्तोऽवधार्यन्ते ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ति । मनसीति शेषः । अदृष्टवदात्मसंयोगेनान्यथासिद्धौ कर्मापि न स्यादित्याह अन्यथेति ।

मनसि स्पर्शोऽपि स्यादिति परिहरति स्पर्श इति । मनो यदि परमाणुत्वे सति स्पर्शवत् स्यादुद्भूतस्पर्शवत्कार्यजनकं स्यात्, मनस्त्वं यदि स्पर्शसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिः स्यात् उद्भूतस्पर्शसमानाधिकरणा स्यात् इति वा तर्कोऽत्र बाधकः । कार्यरूपत्वादिकमेव हि कारणरूपादौ मानमित्याह तत इति । मनो यदि स्थूलद्रव्यमारभेत तदा ज्ञानयौगपद्यं स्यादित्येकदेशिमत्तं दूषयति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वेगश्चेति । यथा पवने अदृष्टजन्यक्रियाविलक्षणक्रियाजनकत्वेन वेगसिद्धिः तत्र वेगस्य हेतुत्वावधारणात् तथा मनस्यपीत्यर्थः ।

अन्यथा स्पर्शस्याप्यनुमानापत्तेरित्यत्र बाधकमाह स्पर्शीस्त्विति । मनसः स्पर्शवत्त्वे स्पर्शवत्तश्च परमाणोरारम्भकत्वादारब्धस्योद्भूतस्पर्शस्योपलम्भलक्षणप्रतिकूलतर्कप्रतीघातात् तत्र स्पर्शानुमानमित्यर्थः । ननु कार्यनिष्ठस्पर्शो न कारणस्पर्शव्यापकः, किन्तु व्याप्यः, न च व्याप्यनिवृत्त्या व्यापकनिवृत्तिः । मैवम् । स्पर्शसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातेरवयववियोग्यस्पर्शसमानाधिकरण्यव्याप्यत्वमिति विवक्षितत्वात् । मनसः स्पर्शवत्त्वे कार्यद्रव्यारम्भकत्वात् कार्यद्रव्यस्य कारणसजातीयत्वनियमेन मनस्त्वे युगपज्ज्ञानोत्प-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

प्रतियोगिककारणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमर्थ इत्यवधेयम् । अदृष्टजन्येति । अस्त्युर्ध्वगमनक्रियेत्यर्थः ।

स्पर्शसमानाधिकरणेति । प्रभात्वादौ व्यभिचार इति साक्षात्पदम् । अवयविपदं स्थूलतरावयविपरम् । योग्यपदं च उद्भूतपरम्,

न च मनसः तदारम्भे स्थवीयस्तथा युगपन्नानाज्ञानोत्पत्तिरिति वाच्यम् । अवयविन इन्द्रियभावाभावात् । न च परत्वादिकं व्योम्नि, परबुद्धिव्यपदेशस्यावच्छिन्न एव(१) सम्भवात् पृथक्त्ववत् । न च नित्यमहत्त्ववदपरिमितेऽपि परिमाणव्यवहारादत्रापि परापरव्यवहार इति वाच्यम् । महद्बुद्धिवेद्यस्य परिमाणत्वात् । अस्य चान्तरावच्छेदाप्रतिभासेऽपि(२) भूगोलकमहत्त्ववत्परिमाणोपत्तेः, अन्येभ्योऽपि महानिति बोधोपपत्तेः । प्रकृते त्ववधिविरहाद्यपदेशानुपपत्त्या परबोधस्यापि तत्तुल्यविषयस्यानुपपत्तेः । न च भूतत्वम्, अर्थत्ववदुपाधिसामान्यबोधेनैवोप-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अवयविन इति । गगनादौ परत्वापरत्वे शङ्किते निराचष्टे न चेति । मूर्त्तमेवावधिं कृत्वा मूर्त्तैरेव दैशिकयोः परत्वापरत्वयोरुत्पादनियमान्न ते गगनादावित्यर्थः । यथा मूर्त्तत्वं तिरस्कृत्य परिमितव्यवहारस्तथा परापरव्यवहारोऽपि स्यादित्याह नित्येति । महदाकाशमिति बुद्ध्या परिमाणमेव विषयी क्रियते यथा मूर्त्तमविषयीकृत्यापि भूगोलक इत्याह महदिति । परापरव्यवहारस्त्ववधिमन्तरेण न सम्भवति तत्समानविषयस्तत्त्वेऽपि न गगनादौ भवतीत्याह प्रकृतेऽपीति । यथा सामान्यवत्यनुपदम्बिभाषा तथा बाह्येन्द्रियग्राह्यजातीयविशेषगुणवत्त्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्तिः स्यादिति कस्यचिन्मतमपनयति न च मनस इति । अवयविनो मनोजन्यस्येत्यर्थः । मनोग्राहकमानाल्लाघवसहकृतान्निरवयवस्यैव मनस्त्वसिद्धेरिति भावः । कालकृते परत्वापरत्वे जन्मनियते व्योम्नि न सम्भवत इति दिक्कालयोर्बाधकमाह न च परत्वादिकमिति । यत्रावधिना सह संयोगो न भवति तत्रैव दिक्कृतं परत्वं वर्त्तते, अत्र चावधेरपि व्योमसंयोगित्वान्न तथेत्यर्थः । अवधिनिरूप्यत्वमात्रे दृष्टान्तमाह पृथक्त्ववदिति । यद्वा व्यतिरेकदृष्टान्तोऽयम्, पृथक्त्वं चान्योन्याभावप्रतियोग्येवावधिरिति पृथक्त्वं यथा व्योम्नि तथा न परत्वमित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तेन नेष्टापादनशङ्का । सामान्यतो व्यभिचारदाह मनोजन्य-

पत्तेः । न च तत्र गुणत्वापलापः, तत्र विशेष्यस्योक्तत्वात् । यदि त्वसत्यपि विशेषमानेऽन्यथासिद्धसम्बेदनं सामान्यमास्थीयते ततो भूतत्वमूर्तत्वप्रसक्तौ जातिसङ्करापत्तिरिति बोद्धव्यम् ।

किंशुककुसुमादिकार्यस्य वसन्तादिकालविशेषप्रसूतत्वे निश्चिते अन्येषामपि कार्याणां कार्यत्वेन स्वरूपपूर्वकालजन्यत्वानुमानात् । एवं कुङ्कुमादेर्देशविशेषजन्यत्वेनान्यत्रापि देशविशेषजन्यत्वानुमानात् । देशकालव्यवहारविषयाणामुपाधीनां कार्य-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

निबन्धना भूतत्वपरिभाषापिति भूतत्वं न सामान्यमित्याह न च भूतत्वमिति । जातिविशेषः । विशेषस्येति । संयोगाविभागोभयकारणातिरिक्ते या सामान्यसमानाधिकरणता सा जात्यवच्छिन्नेति विशेषस्येत्यर्थः ।

दिक्कालयोः सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वमुपपादयितुमाह किंशुकेति । किंशुकस्य कुङ्कुमस्य च कालविशेषदेशविशेषजन्यता अन्वयव्यतिरेकगम्येवातस्तदुभयदृष्टान्तेनान्यत्रापि कार्यं तदुभयजन्यत्वमनुमेयमित्यर्थः । ननुक्तमुपाधीनामेवान्वयव्यतिरेकौ यदि तदा दिक्कालौ न स्यातां, तदा कार्याणि न स्युरिति तर्कितस्य व्यतिरेकाधीनः कारणत्वग्रह इत्यर्थः । ननु तर्कितोपि व्यतिरेकोऽतिप्रसङ्गक-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अपरिमितेपीति । अवच्छिन्नपरिमाणशून्येपीत्यर्थः । न च भूतत्वमिति । सामान्यमिति शेषः । अर्थत्ववदिति । द्रव्याद्वित्रये यथार्थत्वं न जातिरित्यर्थः । उपाधीति । बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यजातीयविशेषगुणवत्त्वेनेत्यर्थः । विशेषस्येति । गुणत्वसाधकस्येत्यर्थः । जातौ बाधके सत्येवोपाधित्वमिति स्थिते जातिबाधकमाह यदि त्विति ।

किंशुकेति । यद्विशेषे यद्विशेषः प्रयोजकः तत्सामान्ये तत्सामान्यप्र-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्येति । यथार्थत्वं न जातिरिति । सत्ताभिन्नेति शेषः । एकैकपदविशेषपदाभ्यां विकल्पेनान्वये उपाधिद्वये तात्पर्यम् । परमाण्वादिसङ्गहाय जातीयपदम् । ननु कारणत्वमात्रमेव साध्यमतो न बाधः साध्यमपि तदेव इत्यरुचेराह ईश्वरत्वं चेति । दिक्कालाधिकरणकमिति । (१) अधिकरण

मात्रनिमित्तत्वमेव दिक्कालयोः सर्वनिमित्तत्वम् । दिक्कालौ च सर्वकार्यनिमित्तं विशुत्वे सत्यनित्यविशेषगुणरहितत्वादीश्वरवत् । कारणत्वं च स्वव्यतिरेकाध्यारोपे कार्यव्यतिरेकप्रसङ्गयोग्यस्वभावत्वम् । दिक्कालौ च सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तं तत्पूर्ववर्तित्वे सति तदुत्पत्त्यधिकरणत्वेन व्यवहियमाणत्वात् पटतन्तुवत् । गगने च महत्त्वम् अणुपरिमाणवदवच्छेदाभावेऽपि परिमाणत्वव्य-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वान्न कारणत्वनिर्वाहक इत्यनुशयेनाह दिक्कालौ चेति । वने सिंहनाद उत्पन्न इति व्यवहारात् सिंहनादं प्रति वनमपि कारणं स्यादित्यत उक्तं तत्पूर्ववर्तित्वे सतीति । कार्यनियतपूर्ववर्तित्वे सतीत्यर्थः । न चैवं साध्याविशेषः, अनन्यथासिद्धत्वोपरागेण साध्यत्वात् साधने च तदनुप्रवेशात् । एवं सत्यात्मनोऽपि कारणत्वं स्यादत उक्तं तदुत्पत्त्यधिकरणत्वेन व्यवहियमाणत्वात् । न ह्याकाशे आत्मनि वा घटो ज्ञात इति व्यवहारोऽस्ति यथेहेदानीं जात इति, तथा च एतदनुशयेन व्याख्यानास्तरमुत्तानतायै । एतेन गेहे गोष्ठे जात इत्यादिप्रत्ययबलात् तेषां कारणत्वमपास्तम्, नियमांशाभावात् । गगनादौ च न महत्त्वमिति यदुक्तं तत्राह गगने चेति । परममहःपरिमाणस्याप्युपपत्त्या परिमाण

न्यायलीलावतीप्रकाशः

योजकत्वनियमादिति भावः । दिक्कालौ चेति । नन्ववच्छेदकपक्षत्वे बाधः, अवच्छेद्यपक्षत्वे च दिक्कालसमवेतकार्यवदिति विवक्षितत्वात्(?) । ननु दिक्कालयोर्नित्यत्वेन व्यतिरेकाप्रसिद्धेः कथं कारणत्वं ग्राह्यमित्यत आह कारणत्वमिति । परमार्थिकस्य व्यतिरेकस्याप्रसिद्धावन्यत्र प्रसिद्धं व्यतिरेकमारोप्य कारणत्वं ग्राह्यं व्यतिरेकज्ञानमात्रस्य तद्भाहकत्वादित्यर्थः । तत्पूर्ववर्तित्वे सतीति । नन्वेतत्पीठोपरिजातघटादावनैकान्तिकम्, अथ पूर्वत्वं नियतत्वमभिप्रेतम्, तर्हि निमित्तत्वमपि तदेवेति साध्यावैशिष्ट्यम् । मैवम्, दिक्कालसमवेतभिन्नकार्यं दिक्कालजन्यं कार्यत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थात् । अणुपरिमाणवदिति । यथाऽणुपरिमाणे हस्तवितस्त्याद्यवच्छेदो नास्ति परिमाणव्यञ्जकत्वं चास्ति

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पदस्य च कारकविशेषार्थत्वं प्रसिद्धमेवेति भावः । दिक्कालसमवेतताङ्गिनकार्यमिति । यद्यपीदृशाभिप्रायेण कल्पने पूर्वानुमानाभेदः, तथापि त-

ञ्जकत्वात् । एकत्वं च संख्यापरिमाणयोः समानदेशत्वनियमात् ।
संस्कारत्वं च स्वकारणसजातीयकार्यजनकत्वम्, असति

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वजातिव्यञ्जकत्वादित्यर्थः । न च गगनादावेकत्वमिति यदुक्तं, त-
त्राह एकत्वं चेति । गगनादाविति शेषः । परिमाणवत्त्वेनैव संख्यावत्त्वा-
नुमानादित्यर्थः ।

संस्कारत्वं चेति । जातिरिति शेषः । स्वकारणसजातीयेति । कर्मणा ज-
नितौ वेगस्थितिस्थापकौ कर्म जनयतः, विशिष्टज्ञानेन जनिता भा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तथात्रापीत्यर्थः । व्यञ्जकत्वात्परिमाणत्वस्येति शेषः । न च परिमाण-
मेव तत्र नास्ति, द्रव्यत्वेनानुमानात् । न च विपक्षे बाधकाभावः,
द्रव्यत्वस्य सर्वपरिमितवृत्तिश्रपरिमितावृत्तिजातित्वव्याघातापत्तेः ।
समानदेशत्वेति । निरुपाधिसहचारदर्शनाच्च तद्गृह इति भावः ।

संस्कारत्वं साधयति स्वकारणेति । स्वकारणसजातीयकार्यजनकत्वम-
सति बाधके सामान्यनियतं येन रूपेण विशिष्टज्ञानत्वकर्मत्वादेना
स्वात्मानं प्रति कारणत्वन्तर्ज्जातीयकार्यजनकत्वस्यानुगमं वि-
नाऽनुपपत्तेरित्यर्थः । यद्यपि स्थितिस्थापकस्य स्पर्शादिवत्कारणगुण
क्रमेणोत्पन्नत्वाच्च कर्मजन्यत्वं, तथापि भावनावेगयोस्तादृशजाति-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्राधिकरणत्वमत्र तु कारणत्वमात्रं साध्यमिति भेदः । परिमाणव्यञ्ज-
कत्वमिति । परिमाणत्वव्यञ्जकत्वमित्यर्थः । क्वचित्पाठ एव तथा । द्रव्य-
त्वस्य सर्वपरिमितेति । यद्यप्येवंस्वभावत्वेऽपि द्रव्यत्वस्य विपक्षबाधका-
भाव एव, तथापि महस्त्वमपकर्षानधिकरणवृत्ति परिमाणत्वसाक्षा-
द्याप्यजातित्वादिति तत्सिद्धिः । न चाणुत्वमप्यसिद्धमिति दृष्टान्ता-
सिद्धिः, कारणगुणक्रमोत्पन्नावयविगुणवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्याप्यजा-
तेः परमाणुगुणवृत्तितानियमेन तत्सिद्धेः । कश्चिद्गुणः परमाणौ वर्तते
कश्चिन्नेत्यत्र कारणगुणप्रकर्षोत्पन्नावयविगुणजातीयत्वस्यानुगतस्य
प्रयोजकत्वात् । न चैवमपि ह्यणुकपरिमाणौ मानाभावः, जन्यपरि-
माणं प्रत्यवयवित्वेन च लाघवेन हेतुत्वादिति दिक् ।

येन रूपेणेति । स्वजनकतावच्छेदकविशिष्टज्ञानत्वाधारस्मृति-
जनकत्वभावनायाः स्वजनकतावच्छेदकधर्मत्वाधारोत्तरकर्मजनकत्वं

बाधके सामान्यनिष्ठम् सदृशकार्यस्य तथैवापलब्धेः, अन्यथा कार्यसादृश्यस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । स्वभावादिति चेत् । न, व्यावर्तकस्य स्वभावस्य तथात्वे(१) सदृशात्कार्यात्सदृशकारणानुमानविलयापत्तेः । अनुगतत्वे च सामान्यं सादृश्यं संस्कारत्वम् । बीजशब्दादौ च परापरभावानुपपत्तिरेव बाधिका ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वना विशिष्टज्ञानमेव जनयनीत्यर्थः । अन्यथेति । स्वजनकजातीयकार्यजनकत्वं संस्कारत्वावच्छेदेन चेत्तदा तेन तदनुमानं स्यात्, न च शब्देऽप्येवम्, आद्यशब्दे तदभावात्, वेगस्थितिस्थापकभावानां चाद्यानामपि तादृशत्वात्, तदुक्तं-‘नोदनादाद्यमिषोः कर्म तत्कर्मकारिताच्च संस्कारात् उत्तरमुत्तरं चे’ति । अन्तिमानां तु यन्न तादृशत्वं तत्प्रतिबन्धाद् विनाशाद्वा, बीजाङ्कुरादौ च न साक्षात् किन्तु परम्परयेति, न च तत्साधारण्यमपीति भावः । यद्वा एकवृत्तिस्वविजातीयसमानाधिकरणकारणसजातीयकार्यसाक्षाज्जनकत्वं विवक्षितं, तेन संयोगजनकयोर्द्रव्यकर्मणोः संयोगजनकत्वे ईश्वरेच्छाजन्यस्य ज्ञानस्यास्मदादीच्छाजनकत्वे चाङ्कुरादौ च नातिप्रसङ्गः । स्वभावादिति । वस्तुन एव कश्चित् स्वभावो येन जनकजातीयजनकत्वं तत्र च जातिरनन्त्रमित्यर्थः । सदृशादिति । वेगादौ साजात्यमन्तरेण तज्जनकसाजात्यानुमानमन्यथा न स्यादित्यर्थः । शब्दादिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सिद्धौ तत्रापि कर्मासम्बाधिकारणकैकवृत्तिगुणत्वेन सा जातिरनुमेया, तथाच संस्कारत्वेन वेगस्थितिस्थापकयोरेकजातीयत्वसिद्धौ संस्कारजातीयस्य कारणसजातीयकार्यजनकत्वं स्थितिस्थापकस्य विद्यत एव । बीजशब्दादिति । यद्यपि बीजजन्यं बीजं बीजजनकं च,

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

च वेगत्वस्येति तदुभयसाधारणजातिसिद्धिरित्यर्थः । तत्रापि कर्मेति । गुरुत्वद्रवत्वाभिन्नत्वेनाप्यत्र विशेषणम्, वेगवृत्तिगुणत्वव्याप्यजानिमत्त्वं साध्यम्, वेगो दृष्टान्तः । वेगस्थितिस्थापकयो-
रिति । फलानुपहितभावनायामिव फलानुपहितस्थितिस्थापके-

तद्वदत्रापि जातिभेदोऽपि स्यादिति चेत् । न । अमति बाधके

न्यायलीलावर्तीकण्ठाभरणम्

शब्दमादाय तज्जात्यभ्युपगमे संस्कारत्वं विना शब्दत्वमाद्यशब्दे
शब्दत्वं विना संस्कारत्वं वेगादौ दृष्टं मध्यशब्दे संकीर्यतेत्यर्थः ।
तद्वदत्रापि । यथा कर्मज्ञानसाधारणा नैका जातिस्तथा वेगभावनासा-
धारण्यमपि न स्यादित्यर्थः । यथा वा बीजशब्दादिसाधारणा नैका जा-
तिस्तथा संस्कारत्वमपि न स्यादित्यर्थः । शब्दबीजसाधारणजातौ
परापरभावानुपपत्तिर्बाधिका प्रकृते तु न तथेत्यत आह असतीति ।

न्यायलीलावर्तीप्रकाशः

शब्दः शब्दजन्यः शब्दजनकश्च, तथापि बीजे द्रव्यत्वेन संकरापत्तिः,
शब्दे च शब्दत्वेन तथा आद्यशब्दे तदभावात् । वस्तुनो बीजं यत्र का-
ण्डजन्यं न बीजजन्यं नापि बीजजनकमङ्कुरस्यैव बीजजन्यत्वात्,
एवं ज्ञानमिद्वरेच्छाजन्यमस्मदादौच्छाजनकम्, तथापीद्वरज्ञाने त-
न्नास्तीति तत्र ज्ञानत्वेन संकरापत्तिः । ननु धर्माधर्माधीश्वरप्रत्यक्ष-
जन्यो अस्मदादिप्रत्यक्षजनकाविति तत्साधारणी सा जातिः स्यात् ।
न वा कारणसजातीयकार्यजनकत्वं तज्जातिनियम्यं तज्जात्यभावेऽपि
बीजशब्दयोस्तत्त्वात् । अत्राहुः । एकवृत्तिस्वविजातीयसमानाधिकरण-
कारणसजातीयकार्यसाक्षाज्जनकत्वं तज्जातिव्यवस्थापकम् । संयोगज-
नकत्वे संयोगजन्यत्वेऽपि न द्रव्ये कर्मणि च संस्कारत्वमिति तद्व्यावृ-
त्त्यर्थमेकवृत्तीति । लिङ्गज्ञानं व्याप्तिज्ञानवत्युत्पन्नं लिङ्गज्ञानवन्तमा-
त्मानं जनयतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं स्वविजातीयेति । तद्वदत्रेति । यथा कारण-
जातीयजनकत्वं बीजशब्दादौ, न चैका जानिरस्ति, तथात्रापि
स्यादित्यर्थः । असतीति । तत्र तु बाधकमुक्तमिति शेषः ।

न्यायलीलावर्तीप्रकाशविवृतिः

ऽपि स्वरूपयोग्यतावच्छेदकजातौ बाधकाभावः । भावनायां
फलानुपधाननियता जातिर्नास्ति स्थितिस्थापके त्वस्तीति भावः ।
आद्यशब्द इति । अन्त्यस्वशब्दे स्वरूपयोग्यतासम्बन्धादाद्ये
त्युक्तम् । अङ्कुरस्यैवेति । एवकारेण बीजे बीजजन्यताव्यवच्छेदः ।
ननु साधारणकारणविवक्षया नोक्तदोष इत्यस्येवेति न वा कारणेति ।
बीजशब्दयोरिति । बीजस्य बीजजन्यत्वजनकत्वाभ्युपगमेनेदम् । एकवृत्ती-
ति । एकवृत्तिस्वविजातीयं यत्समानाधिकरणं कारणं तज्जातीयका-

कारणैकजातीयत्वेन कार्यसादृश्यप्रतिबन्धात् । न च कारणैकजातीयत्वात्कार्यैकजातीयतापत्तिः । संयोगविभागयोरेकजातीयतापत्तेः । यस्य यद्विजातीयभावस्यासमवेत उत्पन्नः तस्य तदवस्था-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ननु वेगादीनां चेदैकजात्यं तदा तज्जन्यज्ञानयोरप्यैकजात्यं स्यादित्यत आह नचेति । अन्यथा कर्मजन्यतया संयोगविभागयोरप्यैकजात्यं स्यादित्यर्थः । यस्येति सप्तम्यर्थे षष्ठी, तेन वेगजातीयारम्भाच्छरीरादेः कर्म्मरम्भात्तद्विशिष्टे उत्पन्नो वेगो विजातीयारम्भमेव शरंकर्म्मवन्तमेव जनयतीत्यर्थः । कर्म्म यद्यपि संयोगवत्युत्पद्य संयोगवन्तं जन

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यस्येति । धर्मिणः । यद्विजातीयेति । कर्म च यद्यपि संयोगवत्युत्पद्यते संयोगवन्तमेव जनयति, तथापि तस्य गुणपदेन व्यावृत्तिः । कारणसजातीयावस्था च न प्राक्कालीना विवक्षिता किन्तुत्प-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

यजनकत्वमित्यर्थः । अत्र प्रथमविशेषणद्वयप्रयोजनमाकर एव व्यक्तम् । अस्मदादिज्ञानमीश्वरेच्छाजन्यमस्मदादीच्छाजनकं चेति तद्वारणाय समानाधिकरणपदम् । धर्माधर्मयोरप्यनेनैव वारणम्, बीजशब्दवारणं च स्वविजातीयपदेनैव । ज्ञानेनेच्छा तथा च प्रयत्न इति तद्वारणाय सजातीयेति । ज्ञानेनेच्छा तथा चादृष्टद्वारा ज्ञानं जन्यत इतीच्छावारणाय साक्षादिति । इदं च कारणेऽपि विशेषणमन्यथाऽदृष्टजन्येऽदृष्टसाक्षाज्जनके च यागेऽतिप्रसक्तेः । जनकत्वं च विषयतातिरिक्तरूपेण विवक्षितमन्यथा ज्ञानजन्यायां स्वविषयकज्ञानजनि-केच्छायामतिप्रसक्तेः । यथोक्ते व्यभिचारो नास्त्येवेत्यप्रयोजकत्वपरतया व्याचष्टे यथा कारणेति । विजातीयावस्थेति मूलम् । वायुविजातीयावस्थेत्यर्थः । ननु स्थितिस्थापकस्य कारणगुणपूर्वकत्वादाश्रयोत्पत्त्यनन्तरमेवोत्पत्तेः संयोगस्य तत्पूर्वकालता नास्तीत्यत आह कारणसजातीयावस्थेति । कारणजन्यजातीयावस्थेत्यर्थः । किन्तुत्पत्तिकालीनेति । यद्यपि कर्मजः संयोगो न स्थितिस्थापकोत्पत्तिकालेऽपि, तथापि संयोगज एव तथा भविष्यति । वस्तुतः स्वकार्यजननकाले यदवस्थं कारणं तस्य तादवस्थापादकगुणत्वमित्यर्थोऽतो नोक्तदोषः । अत्र चोपाधिरेव संस्कारत्वमिति मतं सम्यक्, अन्यथा स्थितिस्थापकाव्याप्तेः ।

पादकगुणत्वं वा संस्कारत्वमुपाधिसामान्यम् । यथा चैकजा-
तीयावच्छिन्नानां (१) मेकगुणत्वेन सूत्रकर्तृव्यवहारविषयत्वं तथैको-
पाधिसामान्यवतामपीति । ज्ञानत्वे चेच्छादिव्यावृत्तस्वभावस्य (२)

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

यति तथापि गुणपदेन तद्व्यवच्छेदः, मध्यशब्दस्तु स्वविजातीयवाति
नोत्पन्नः किन्तु स्वजातीयशब्दवत्येवेति न तत्सङ्ग्रहः । ननु संस्का-
रत्वमुपाधिश्चेत्तदा कथं तेन रूपेण विभाग इत्यत आह यथेति । सूत्रक-
र्तुरेतादृशं जातिवैचित्र्यमभिमतामित्यर्थः । जातौ न व्यवस्थापकनियमो
ज्ञाने तदसत्त्वादिति यदुक्तं तत्राह ज्ञानत्व इति । तत्रापि स्वाभाविकविष-
यप्रवणत्वमेव व्यवस्थापकम्, इच्छादौ तु ज्ञानौपाधिकं तत्, स्मृतावपि
न पूर्वानुभवौपाधिकं तस्य चिरातीतत्वात्, उपाधिर्हि सन्निहितो
भवति स्फटिके जवाकुसुमादिवत् । प्रयत्नेन यद्यपि ज्ञानं किञ्चिद्व्यव-
हितं, तथापीच्छाद्वारोपाधिसम्भवेन सुलभत्वात्, किञ्च इच्छादौ विष-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्तिकालीना, तेन स्थितिस्थापकस्य कर्माजन्यत्वेऽपि यत्संयो-
गवति स्थितिस्थापकोत्पत्तिः तत्संयोगवन्तमेव कर्मद्वारा कृत्योत्पाद-
यति, ज्ञाने तदभावादित्यत्राह ज्ञानत्वे चेति । इच्छादौ च तज्जनक (३).
ज्ञानविषयोपाधिकत्वेनैव सविषयकत्वव्यवहारोपपत्तेः स्वाभाविक-
विषयप्रवणत्वाभावादित्यर्थः । न च वैपरीत्यमपि सुवचं, सविषयकत्वे
हि नात्मधर्मत्वं नियामकमदृष्टेऽतिव्याप्तेः, किन्तु ज्ञानत्वमेव, इच्छादौ च
तदौपाधिकं, ननु वैपरीत्यं, ज्ञाने तदसम्भवात् उपाधित्वेनाभिमता
नामिच्छादीनामग्रेतनत्वात् उपेक्षाज्ञाने तदसम्भवाच्च । ननु किं ज्ञान

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न च स्वरूपयोग्यता तत्राप्यस्त्येवेत्युक्तमिति वाच्यम् । तथासति
गुरुत्वेऽपि स्वरूपयोग्यताप्रसङ्गे तत्साधारणजात्यापत्तेः । न च गुरु-
त्वादिभिन्नत्वविशिष्टमेव तज्जातिनियामकम् । तादृशधर्मस्य जातिनि-
यामकत्वेऽतिप्रसङ्गादित्यवधेयम् । इच्छादर्जनकेति । तथाच सविषयत्वं
धर्ममादाय ज्ञानजन्यत्वेन प्रयत्नजनकत्वेन च या तत्रातिप्रसक्तिरापा-
दिता सा न प्रयत्नस्य निर्विषयत्वादिति भावः । ननु किमिति । ज्ञान-

(१) एकजात्यवच्छिन्नानामिति प्रा० पु० पाठः ।

(२) स्वरूपस्येति प्रा० पु० पाठः ।

(३) इच्छादर्जनकेति विवृतिर्समतः पाठो बोध्यः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

येन समं ज्ञानमेव सम्बन्धः, ज्ञानस्य तु सतस्तदीयता यन्निबन्धना
स्वभावभेदो विषयित्वमिति । विवक्षितमिति । व्यवस्थापकमिति शेषः ।
संस्कारत्वतुल्यन्यायतया शङ्कितमदृष्टत्वस्य जातित्वं परिहरति न
न्यायलीलावतीप्रकाशः

विषयतैव तज्जन्येच्छाविषयता, किंवा तद्विषयज्ञानजन्यत्वमेवेच्छा-
यास्तद्विषयत्वम् ? नाद्यः, ज्ञाननाशे सति इच्छायाः निर्विषयतापत्तेः !
नान्त्यः, ज्ञानानवगमेऽप्यवगम्यमानत्वात्, जनकज्ञानस्यानियतविषय
त्वेऽपि इच्छायाः नियतविषयत्वाच्च । अत्राहुः-यथा घटादिना स्वस-
म्बन्धे समवायस्याभेदेनैव सम्बन्धरूपत्वं रूपादिसम्बन्धे च तज्जे-
देन, तथा ज्ञानस्यापि घटादिना स्वसम्बन्धे सम्बन्धरूपत्वमभेदेन
इच्छादिसम्बन्धरूपत्वं तु भेदेन, तथाप्ययं पौर्वापर्यसम्बन्धोऽनुगत-
धर्मगर्भो, न च घटेच्छात्वादिकं सामान्यमस्ति । घटगोचरेच्छात्वे
नैव तत्त्वेऽन्योन्याश्रय इति चेत् । न, नह्येच्छाकारणत्वमेव ज्ञानस्ये-
च्छासम्बन्धरूपत्वं, किन्तु ज्ञानस्वरूपमेव तथा, नियामको हि जन्य-
जनकभावः । न चैवं जनकज्ञानापगमे सन्नपि प्रयत्नो निर्विषयः
स्यात्, तथाच प्रवृत्त्यनियमः स्यादिति वाच्यम् । तथापि तं करोमि
नतु वेष्टीत्यनुभवेन ज्ञानापगमात् । ज्ञानान्तरं तत्रोत्पद्यत इति चेत्तु-
ल्यम् । तथापि प्रयत्नजनकं ज्ञानं नास्ति, तच्च सम्बन्धरूपमिति चेन्न ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविद्वृत्तिः

स्यैव सविषयत्वमिच्छासविषयत्वव्यवहारप्रयोजकं परम्परासम्बन्धेन,
सविषयज्ञानस्य जन्यत्वमेव साक्षात्सम्बन्धेन वा तथेति विकल्पार्थः ।
इच्छायाः सविषयकत्वानभ्युपगमेन यथाश्रुतेऽसङ्गतेः । ज्ञाननाश इति ।
ज्ञानात्मिकैव ज्ञानविषयतेति तन्नाशकाले इच्छायाः सविषयकत्वव्यव-
हारानुपपत्तेरित्यर्थः । अनियतविषयत्वेपीति । ज्ञानस्य सिद्धासिद्धविषय-
त्वेऽपीच्छायाः सिद्धविषयत्वनियमादिति । यथा घटादिनेति । न चैव
मिच्छायाः स्वाभाविकमेव सविषयत्वमिति वाच्यम् । जनकीभूतज्ञा-
नरूपोपाधिकत्वेन भावनायामिव सविषयत्वव्यवहारस्य सोपाधिक-
त्वात् । ननु जनकीभूतज्ञानत्वेन सम्बन्धता जनकता च घटेच्छात्वजा-
त्यवच्छिन्नं प्रति वा घटविषयकेच्छात्वरूपोपाध्यवच्छिन्नं प्रति वा
न सम्भवत्येवेत्याशङ्कते तथाप्ययमिति । नियामिका जनकता, सम्बन्धत्वं
च तत्तज्ज्ञानव्यक्तेरिव विषय इवेच्छायामपीति परिहरति नहीच्छेति ।

विषयप्रवणत्वमपेक्षित(१)मिति । न चादृष्टत्वम् । बुद्धेरुपाधिनै-

न्यायलीलावतकिण्ठाभरणम्

चादृष्टत्वमिति । बुद्धेरिति । अदृष्टकारणानुगतबुद्धेरित्यर्थः । उपाधिनैवेति । सुखदुःखान्यतरसाधारणकारणमात्रवृत्त्यतीन्द्रियजातिमत्त्वस्यात्मवृत्त्यतीन्द्रियगुणत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वस्य बोधाधेस्तन्निबन्धनत्वादित्यर्थः । एकः शब्द इति प्रतीत्यनुरोधात् शब्देऽप्यापादितां संख्यां

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यद्विषयत्वेन तस्य कारणता तद्विषयज्ञानमात्रस्यैव स्वरूपसम्बन्धरूपत्वात् । बुद्धेरिति । धर्माधर्मयोरदृष्टाकारबुद्धेः प्रत्यक्षात्मविशेषगुणावृत्तिरदीयगुणमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्याप्यजातिमद्विशेषगुणत्वेनोपाधिनोपपत्तेरित्यर्थः । धर्मोऽधर्मवृत्तिसत्तागुणत्वान्यजातिरहितोऽधर्मान्यत्वात् पटवदिति च विरोधिमानं बाधकमिति भावः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविभूतिः

पतेनेच्छायाः सिद्धविषयत्वशङ्कापि निरस्ता, तज्ज्ञानव्यक्तेस्तत्रैवेच्छासम्बन्धरूपत्वात् । तथापि तं करोमीति लाघवेन विषयतया ज्ञानरूपत्वेन त्वयापि स्वाभाविकसविषयत्ववादिनैतत्समर्थनीयं तं करोमि न तु तं वेद्मितीति व्यवहारकाले ज्ञानापगमादित्यर्थः । यद्विषयत्वेनेति । स्वरूपयोग्यतामात्रं नियामकं तच्चोत्तरकालीनेष्वस्येवेति भावः । इदं चाभ्युपेत्य वस्तुतोऽतीतमेव ज्ञानं तत्सम्बन्धः । न चोभयसम्बन्धिसमकालस्यैव सम्बन्धत्वं, प्रागभावप्रतियोगिनोः सम्बन्धे व्यभिचारादिति रहस्यम् । केचित्तु इच्छाप्रयत्नयोस्तावेव विषयौ भावनायां तु ज्ञानत्वमादायैव कारणसजातीयेत्यादि नेयम्, मूलकृता तु ज्ञानत्वजात्यनङ्गीकर्तृमतेनाभ्युपगमवादरीत्या विषयत्वमपेक्षितमित्युक्तमिति वदन्ति । तदयुक्तम् । अतिप्रसङ्गादेर्निराकृतत्वेन लाघवेन ज्ञानस्यैव विषयतात्वौचित्यात् । प्रत्यक्षात्मविशेषेति । अत एव रूपादावति व्याप्तिवारणाय तदीयगुणमात्रवृत्तीति । ज्ञानादावतिप्रसक्तेर्वारणाय वृत्तीत्यन्तम् । तत्राप्यप्रसिद्धिवारणाय प्रत्यक्षेति । आत्मपदविशेषपदगुणपदानां प्रतियोगित्वविशेषणत्वनैवावैयर्थ्यम् । विशेषपदं च तथासति संयोगादावतिप्रसक्तिवारणाय । संस्कारत्वं च न जातिरिति मतेनैव विशेषपदघटिनलक्षणं बोध्यम् । क्वचित्तदीयगुणमात्रवृत्तीति शून्यः पाठः ।

वाऽन्यथासिद्धेः । शब्दादौ चैकत्वे तत्प्रतिबद्धसंयोगादिप्रसक्ताव-
नित्यसावयवद्रव्यत्वेन(१) कुड्यादिगमनप्रतिघातापत्तौ भ्रान्त-
त्वादुद्धेः । एवमन्यत्रापि गुणानामगुणत्वनियमावधारणं प्रति-
कूलतर्कैरुन्नेयम् । विशेषगुणत्वं च शास्त्रीयां रुढिमाश्रित्य

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

निराकरेति शब्दादौ चेति । यद्यपि परमाणुरपि प्रतिहन्यत एव,
तथापि प्रतीघातोपलम्भार्थमुक्तं सावयवत्वेनेति । बुद्धेरिति । एकः
शब्द इति बुद्धेरित्यर्थः । एवमिति । रूपादीनामपि परेण गुणवत्त्व आ-
पादिते संयोगविभागध्रौढ्येण द्रव्यत्वमापाद्य दोष उन्नेय इत्यर्थः ।
विशेषगुणत्वमिति । रूपादीनां शब्दान्तानां षोडशानां विशेषार्थव्यवच्छे-
दाय प्रभवन्त्यमीति योगपुरस्कारेण सूत्रकृता रुढिः परिभाषा कृता
न तु परत्वादीनामित्यर्थः । ज्ञायमानं पुत्रसुखमेव पितृसुखजनकं प-
रामृष्यमाणलिङ्गवदतो न सुखस्य विजातीयमात्रजनकत्वमिति यदुक्तं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विशेषगुणत्वमिति । 'स्वाश्रयसमानाधिकरणद्रव्यविभाजकोपाध्यत्यन्ता-
भावसमानाधिकरणगुणावृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमिति विशेषगुणपदं
रुढिमिति रुढ्या योगनियमान्नान्यत्र तत्प्रयुज्यत इत्यर्थः । सुखं स-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तत्राप्यात्मगुणवृत्तिस्त्वं पूरणीयम् । स्वाश्रयेति । स्वं विशेषगुणताप्रयोजिका
जातिर्गन्धत्वादिस्तस्य य आश्रयो गन्धादिस्तत्समानाधिकरणद्रव्यवि-
भाजकोपाधिः पृथिवीत्वादिस्तदत्यन्ताभावसमानाधिकरणो यो गुण-
स्तत्र न वर्तते या जातिस्तद्वत्त्वमित्यर्थः । अत्र सङ्ख्यात्वमादाय त-
दाश्रयेऽतिव्याप्तिरित्यवृत्तीत्यन्तं जातिविशेषणम् । एवञ्च रूपत्वादेर्नील-
त्वादिकमादाय विशेषगुणत्वम्, वायुस्पर्शोऽपि पाकविरोध्यनुष्णाशी-
तत्वव्याप्यजातिमादाय, एवं जलांशेऽप्युष्णम् । गुणत्वव्याप्यपदं तु
घटत्वादिकमादायातिव्याप्तिवारणाय सामानाधिकरण्यमात्रपरम् ।
यद्यप्येवमपि कठिनसंयोगवत्त्वमग्निसंयोगनाशयतावच्छेदकघृतादि-
द्रव्यत्ववृत्तिजातिविशेषं तदनाशयतावच्छेदकसुवर्णद्रव्यत्ववृत्तिजा-
तिविशेषं चादाय तत्र तत्रातिव्याप्तिस्तथापि संयोगनैमित्तिकद्रव्यत्वा-

पङ्कजादिपदवत्तदुपाधिभिर्नियतमित्यदोषः । लिङ्गे च परामर्शस्यैव जनकता समारोप्य(१) व्यवहियते ।

शीतस्पर्शप्रबुद्धश्चाध्यात्मिको वायुसंयोगः कम्पनिदानम् । अत एव 'कुम्भिते पवने तदभावः, शीतयोनिता चानि-
लस्ये'ति चरकाचार्योपदेशोऽपि । उभयासमवायित्वे(२) कल्प-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तत्र दृष्टान्तं दूषयति लिङ्गे चेति । अतीतानागतलिङ्गस्यले परामर्शस्यैव कारणत्वं न तु लिङ्गस्यापीत्यर्थः । ज्ञानद्वारा च सुखस्य पितुर्ज्ञाना-
जनकत्वात् अतीन्द्रियत्वेन तद्गोचरज्ञाने मनसोऽसामर्थ्यादिनिभावः ।

शीतस्पर्शस्य विजातीयकम्पारम्भकत्वं व्यवस्थितं तत्राह शीतस्पर्शेति । सुखदुःखे प्रत्यदृष्टस्यासमवायिकारणत्वं स्यादित्यदाऽऽ-
शङ्कितं तत्राह उभयत्रेति । अदृष्टस्यात्ममनोयोगस्य च सुखदुःखे प्रति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

जातीयजनकमित्यत्र दृष्टान्तं दूषयति लिङ्गे चेति । अतीतानागतलिङ्गज्ञा-
नादनुमित्युत्पत्तेर्लिङ्गपरामर्शः कारणं नतु परामृश्यमाणं लिङ्गम्, एवं
सुखमपि न सत्तामात्रेण सुखहेतुर्ज्ञानापेक्षेण तु तेनैवान्यथासिद्धिः ।
न च तज्ज्ञानं तस्य व्यापार इति नान्यथासिद्धिः, अनागतस्य तस्य
व्यापारत्वायोगात्, तथाच पुत्रादिसुखविषयत्वेन ज्ञानस्य सुखज-
नकत्वं नतु विषयस्यापि तस्य कारणतावच्छेदकमात्रत्वात् । एतेन
चन्दनादिजन्यसुखं प्रति विषयस्येव पुत्रादिसुखस्य पित्रादिसुखजन-
कत्वं स्यादित्यपास्तम् । पुत्रादिसुखस्य पित्राद्यतीन्द्रियत्वात्, वैष-
यिकसुखस्य चेन्द्रियार्थलान्निकर्षजन्यत्वात् ।

शीतः स्पर्शो विजातीयस्यापि जनक इति दूषयति शीतेति ।
उद्भूतस्पर्शवद्वेगवत्संयोगस्य कम्पकारित्वादित्यर्थः । शीतस्पर्श-
स्य वायुस्पर्शोद्बोधकत्वे मानमाह शीतयोनितेति । उभयेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वतिः

न्यत्वमपि गुणविशेषणम् । गुणवृत्तिपदं च यद्यस्ति तदोक्तविशेषण
सूचकमेव ।

शब्दे परमेश्वरज्ञानादौ च व्यभिचारमालोक्य जातिगर्भ-

(१) परामर्शजनकताऽऽरोप्येति प्रा० पु० पाठः ।

(२) उभयनासमवायित्व इति मिश्रसंमतः पाठः ।

नागौरवात् । व्यापकमनोयोगस्यैव तादृशत्वेऽसमवायिकारणलक्षणेऽदृष्टेतरत्वस्यापेक्षितत्वात् । असमवायिकारणमिति च तन्त्र-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

असमवायिकल्पनायां गौरवम् । न चादृष्टमेव तथास्त्विति वाच्यम् । विभुविशेषगुणवत्त्वेन मूर्त्तसंयोगस्यैव असमवायिकल्पनाधोव्यादित्यर्थः । तर्हि कार्यैकार्थसमवेतकारणत्वं यद्यसमवायिकारणलक्षणं विभुकार्येषु तददृष्टेऽतिव्याप्तं स्यादत उक्तम् अदृष्टेतरत्वस्येति । उक्तमिलितपुरस्कारेण विभाषेयं नहि निमित्ते सत्येव व्यवहारः स्यात्,

न्यायलीलावतीप्रकाशः

आत्ममनःसंयोगोऽदृष्टं चेत्युभयम्, सुखादीनां शब्दवद्विभुविशेषगुणत्वेन मूर्त्तसंयोगासमवायिकारणकवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वसिद्धौ मनःसंयोगस्यैवासमवायिकारणस्य सत्त्वात् तदसमवायिकारणकल्पकमानाभाव इत्यर्थः । ननु सुखं प्रत्यदृष्टस्य कारणताऽस्ति, सा चैकार्थसमवेतसुखं प्रत्येवेति तस्यासमवायिकारणत्वे प्रमाणसिद्धे किं कल्पनागौरवेणेत्यत आह असमवायिकारणलक्षण इति । कार्यैकार्थसमवायिकारणैकार्थसमवायान्यतरप्रत्यासत्त्या आत्मविशेषगुणव्यतिरिक्तं, यद्वा कार्यकारणभावनिरूपकधर्मनिरूपितकारणताश्रयोऽसमवायिकारणम्, आत्मविशेषगुणानामसमवायिकारणत्वव्यवहाराभावादित्यर्थः । यद्वा असमवायिकारणमिति परीक्षकाणां परिभाषा न लौकिकीयं संज्ञा भावतान्निमित्ते सत्यपि यत्र तेषां नाभिप्रायस्तत्र न वर्त्तते इत्यत आह असमवायिकारणमिति चेति । सत्यपि

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

साध्यमाह मूर्त्तसंयोगासमवायीति । कार्यैकार्थेति । यन्निरूपितसमवायिकारणत्वं तत्कार्यं कारणं च तस्यैव समवायिकारणमेतदुभयान्यतैरकार्थसमवायाश्रयत्वे सति कारणत्वम् । तावन्मात्रं चादृष्टज्ञानादाविच्छादिकारणे गतमित्यात्मविशेषगुणव्यतिरिक्तमिति विशेषणम् । कार्यकारणभावेति । कार्यकारणभावनिरूपको धर्मस्तदुभयमेव तन्निरूपिता तदेकार्थसमवायाविच्छिन्ना या कारणता तदाश्रयत्वमित्यर्थः । न ह्यदृष्टस्यात्मविशेषगुणानां वा तथा कारणत्वम्, तत्रासमवायिकारणव्यवहाराभावेन तथा कारणतायां मानाभावादिति भावः । न लौकिकीयमिति । न सर्वलोकसिद्धान्तेश्वरसङ्केतविषय इति यावदित्यर्थः । औ-

परिभाषा । सा च सत्यपि निमित्ते कचिददृष्टादौ न प्रवर्तते, तान्त्रिकाणामव्यवहारारात्, सत्यपि गङ्गासामीप्ये घोषादन्यत्र गङ्गोपचारवत् । कर्मणि च पूर्वसंयोगादेरन्यथासिद्धांनिधित्वेनाहेतुत्वात् । स्यादेतत् यद्यन्वयी हेतुः स्यात्, न चैवम्, अनुपाधित्वस्याप्रतिबन्धत्वात्, अन्यथाऽनैकान्तिके सोपाधित्वो-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अन्यथा प्रवाहसामीप्यनिबन्धन उपचारो यथा तीरे तथा घोषेऽपि स्यादित्यर्थः । ननु कर्मणि पूर्वसंयोगेऽप्युक्तलक्षणबलादसमवायिकारणत्वं स्यादित्यत आह कर्मणीति । कारणत्वे सति कार्यैकार्थसमवेतकारणत्वमसमवायिकारणत्वं प्रकृते तु कारणत्वमेव नास्तीत्यर्थः । स्यादेतदिति । साधर्म्यव्यवस्थापनं स्याद्यद्यन्वयी हेतुः स्यादित्यर्थः । अन्वयी—केवलान्वयी । पञ्चरूपसम्पन्नो हि हेतुरित्युच्यते केवलान्वयिनि च विपक्षव्यावृत्तेरभावान्न हेतुत्वमित्यर्थः । नन्वनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः, स च केवलान्वयिन्यस्त्येव व्याप्तपक्षधर्मत्वमेव च लिङ्गत्वं न तु पञ्चरूपोपपन्नत्वमित्यत आह नचेति । अन्यथेति । व्याप्तिविघटनं हि साक्षाद्भोषस्तदुन्नायकत्वमितरेषामतोऽनैकान्तिकेऽपि स्फुटं व्याप्तिविघटनतयोपाधिरेव उद्गाह्येत न त्वनैकान्तिकत्वमित्यर्थः । तर्हि व्यभिचरित एव

न्यायलीलावतीप्रकाशः

निमित्ते व्यवहाराभाव इत्येतावन्मात्रे दृष्टान्तमाह सत्यपीति । तीरे घोषयोः प्रवाहसामीप्याविशेषेऽपि गङ्गाशब्दस्तीरे लक्षणया प्रयुज्यते न घोषे इत्यर्थः । ननु कर्मणो यथा नोदनाभिघातावसमवायिकारणे एवं पूर्वस्थितस्थिरसंयोगोऽपि तथा स्यादित्यत आह कर्मणीति । स्यादेतदिति । एतदन्वयिहेतुत्वेन साधर्म्यव्युत्पादनं तदा स्याद्यद्यन्वयी हेतुः स्यादित्यर्थः । नचैवमिति । पञ्चरूपसम्पत्तेरनुमानाङ्गत्वात् केवलान्वयिनि च विपक्षव्यावृत्तिवैकल्यात्, अन्यथा रूपान्तरविकलस्यापि गमकतापत्तेरित्यर्थः । नन्वनौपाधिकः सम्बन्धोऽनुमानाङ्गः, स चास्त्येवेत्यत आह अनुपाधित्वस्येति । विवृततात्पर्यमेतद-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पचारिकत्वं प्रकृते नास्तित्यत आह एतावन्मात्र इति । आभिप्रायिकं पक्षमभिप्रायवशादेव प्रवर्त्तते व्यवहारार्थं चेदं लक्षणं न तु स्वकृत-

ज्ञानापत्तेः, साध्याभावव्यावृत्त्या तु साध्यसम्बन्धित्वस्य प्रती-
त्यप्रतीतिभ्यां व्याघातात् । मैवम् । अयोगव्यवच्छेदस्य (१) नियमा-
र्थत्वात् । तथापि काल्पनिकाविपक्षव्यतिरेक इति चेन्न । अवि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सम्बन्धो व्याप्तिस्तत्रापि स्यादित्यत आह—साध्येति । साध्यस्याभावो
यत्र स विपक्षस्ततो व्यावृत्त्या व्यभिचाराभावः स्यात्, तत्र साध्या-
भावो यदि प्रसिद्धस्तदा केवलान्वयित्वव्याघातोऽसिद्धश्चेत्तदा ततो
व्यावृत्तिर्दुर्ग्रहेत्यर्थः । साध्यायोगेति । यद्यपि साध्यायोगोऽप्यसिद्धः, सा-
ध्यायोगव्यवच्छेदश्च साध्य एव, न च सा व्याप्तिरतिप्रसक्तत्वात्,
तथापि साधनवन्निष्ठाभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वं व्याप्तिस्तत्राप्यस्त्ये-
वेति भावः । ननु शशविषाणादौ प्रमेयत्वादिव्यतिरेको वाक्य एवेति
कुतः केवलान्वयित्वमित्याह तथापीति । यदि विपक्षो भवेत्तदा तत्र

न्यायलीलावतीप्रकाशः

धस्तात् । साध्याभावव्यावृत्त्येति । अत्र च न सोपाधित्वोद्भावनापत्तिः, सा-
ध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव कारणव्यतिरेकरूपस्यानैकान्तिकत्वस्यैव सा-
क्षाद्दुष्णत्वादिति भावः । प्रतीतीति । यदि साध्यव्यतिरेकः प्रतीतः क-
केवलान्वयित्वम् ? न चेत् कथं साध्याभाववद्वृत्तित्वमित्यर्थः । अयो-
गव्यवच्छेदस्येति । ननु केवलान्वयिसाध्ये साध्यायोगस्याप्रतीतेः कस्य
व्यवच्छेदः साधनवति स्यात्, किञ्च अयोगव्यवच्छेदो योगः, स
चानैकान्तिकत्वादिसाधारणः, न वा केवलान्वयिनि संशयः—प्रमेय-
त्वमत्र वर्तते नवेति, संशयश्च न प्रमेयविशेष्यकः, किन्तु प्रमेयत्व-
विशेष्यकः विशेषणविशेष्यभेदेन वस्तुनो भेदात् । अत्राहुः । साधन-
वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमत्र विवक्षितम्, संशयश्च य एव सा-
ध्यसिद्धिविरोधी स एवानुमानाङ्गमावश्यकत्वाल्लाघवाच्च । ननु
समानविषयत्वमपि तन्मू, प्रमेयत्वं घटेऽस्ति नवेति संशयश्च घटः

न्यायलीलावतीप्रकाशविद्वृत्तिः

लक्षणानुरोधेन व्यवहारकल्पनमिति प्रघट्टकतात्पर्यम् । अधस्तादिति ।
व्याप्तिनिरूपणावसर इति भावः । विशेषणविशेष्यभेदेनेति । साध्यसिद्धिविरो-
धीति । साध्यनिश्चयप्रवर्तनीय इत्यर्थः । न तु समानविषयत्वमपीति । न स-

द्यमानविपक्षत्वस्यान्वयित्वात् । न च विपक्षस्य ततो हेतुव्यतिरे-
कस्य वा कल्पितत्वे विपक्षत्वं सम्भवति । एवमपि च विशेषो
वाच्य इत्यादावन्वयित्वव्यवस्थितेः । व्यतिरेकाभिधाने व्या-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

व्यतिरेको निरूप्येत स एव तु नास्तीत्याह अविद्यमानेति । ननूक्तं क-
ल्पनोपनीतो विपक्षोऽस्त्येवेत्यत आह—नचेति । काल्पनिकरूपसम्प-
त्तेरतन्त्रत्वात्, काल्पनिकी विकल्पप्रतिपत्तिरपि स्यात् कल्पनायाः
सर्वत्र सुलभत्वात् अवस्तुनः सर्वविधिनिषेधव्यवहारभाजनत्वात् ।
एवमपि चेति । प्रतीताधिकरणत्वं प्रतीतिप्रतियोगिकत्वमात्रमपि व्यति-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

प्रमेय इति साध्यधीविरोधी भवत्येव, व्यतिरेकश्च विपक्षवृत्तित्वश-
ङ्कानिवृत्तिद्वारा व्यतिरेकव्याप्तावुपयुज्यते अत्र तु विपक्षाभावेन श-
ङ्कैव नोदेतीति केवलान्वयिनि व्यतिरेकाभावेऽप्यनुमितिरप्रत्युहा ।
अविद्यमानेति । ननु साध्याभाववत्त्वं विपक्षत्वम्, तत्र यत्किञ्चित्साध्या-
भाववत्त्वं केवलान्वयिन्यपि, प्रकृतसाध्याभाववत्त्वाभिधाने च सिद्ध-
सिद्धिव्याघातः । न चात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वं, तस्य
भावरूपत्वेऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वनियमात्, अभावरूपत्वे च प्रतियो-
ग्येवात्यन्ताभावस्तस्येत्यर्थ इति चेत् । अत्राहुः । वृत्तिमदत्यन्ताभावा-
प्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वं, तच्च प्रमेयत्वादिकमेव, तस्य च प्रमाधि-
षयत्वयोरननुगमेऽपि प्रमात्वमेवं परंपरासम्बन्धाद्घटादौ प्रमेयत्व-
मनुगतं प्रमाजातीयविषयत्वं वा । यद्वा आकाशात्यन्ताभावस्तथा, त-
स्य च प्रतियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि वृत्तिमत्त्वाभावात्,
आकाशस्यावृत्तित्वात् । व्यतिरेकेति । अभिधानेऽनभिधाने च विपक्षत्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वसितः

मानविशेष्यकत्वमपीत्यर्थः । व्यतिरेकश्चेति । साध्याभाववति हेतुव्य-
तिरेकज्ञानमित्यर्थः । व्यतिरेकव्याप्ताविति । सत्यां व्यतिरेकव्याप्ता-
वन्वयव्याप्तावुपयुज्यत इत्यर्थः । अन्यथा सहभावज्ञानतयैव कारण-
त्वे विशेषविरोधिवैयर्थ्यापत्तेः । वृत्तिमदिति । आकाशात्यन्ताभावस-
ङ्गहाय प्रथमविशेषणम् । स्वाविरोधिवृत्तित्वं च तदर्थोऽन्यथा संयो-
गाभावसङ्गहे तत्साध्यस्य तुरीयतापत्तेरिति भावः । परंपरासम्ब-
न्धावगाहित्वं लोहितः स्फटिक इति वत् प्रमा घट इति प्रतीतिः स्या-

घातापत्तेः ॥

इति श्रीन्यायलीलावत्यां साधर्म्यपरिच्छेदः ।

रूपरूपिणां गुणतद्वतामन्येषां च समयोत्तरापरभावेनो-
त्पादानुलब्धावेककालव्यवस्थितौ सूक्ष्मसमयभेदाकल्पनान्न हेतु-
फलभावः । अहेतुफलभावो(१)ऽहेतुकसदातनभाववदसदातनो-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

रेकनिरूपणे तन्त्रं न तु प्रमितप्रतियोगिकत्वं, तथापि विशेषो वाच्य
इत्यादौ वाच्यत्वव्यतिरेको यत्र निरूप्यस्तस्य वाच्यत्वावाच्यत्वयो-
र्व्याघात इत्यर्थः । न नु धर्मत्वात्तस्यापि व्यतिरेकः साध्यः, स्तर्हि
धर्मत्वस्य कुतो व्यतिरेको, तदेव केवलान्वयि, केवलान्वयित्वं चात्य-
न्तात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमिति ।

प्रक्रियाप्रकरणारम्भप्रयोजनमाह रूपरूपिणामिति । धर्मवर्त्मिणा-
मित्यर्थः । गुणतद्वतामित्यादिगोवृषन्यायेन । अन्येषामिति । द्रव्यकर्म-
णामित्यर्थः । पौर्वापर्यग्रहः कार्यकारणभावग्रहहेतुः, स चेन्नास्ति
तदा कार्यकारणभावोऽपि दुर्ग्रहः । समयोत्तरापरेति । यद्यपि तन्तुपटा-
दीनां न समयसौक्ष्म्यम्, यत्र तदस्ति तत् कार्य समवायिकरणं विने-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

व्याघातादित्यर्थः । न च वाच्यत्वं कुतोऽपि व्यावृत्तं धर्मत्वादिति वा-
च्यम् । व्यावृत्तत्वस्याव्यावृत्तत्वे व्यावृत्तत्वमेव केवलान्वयि, व्यावृ-
त्तत्वे च यत एव व्यावृत्तत्वं व्यावृत्तं तदेव केवलान्वयीति धर्मत्व-
स्यानैकान्तिकत्वादप्रयोजकत्वाच्च ॥

रूपरूपिणां धर्मिणामित्यर्थः । गुणतद्वतामिति गोवृषन्यायमाश्रि-
त्योक्तम्, अन्येषां द्रव्यकर्मणामित्यर्थः । तन्तुपटयोः संयोगसंयोगि-
नोः पटस्पन्दयोश्च यद्यपि चिरेणोत्पादान्न समयसौक्ष्म्यं, तथापि यत्र
तदस्ति तत्र समवायिकारणं विनोत्पादसिद्धौ ततोऽप्यत्रापि तदनु-
मेयं समवायिकारणाभावे किं प्रत्यासन्नमसमवायि स्यात्तदसत्त्वे च

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दित्यखेराह प्रमाजातीयेति । यद्वेति । इदं च न पूर्वास्वरसे, किन्तु तदु-
हरणीयमिदं वेति विकल्पे ॥

ऽपि भावस्तथेत्यात्मादितत्त्वाव्यवस्थितौ न निःश्रेयसप्राप्तिरिति तत्प्रक्रियापरिच्छेदोऽयमारभ्यते ।

तत्र द्रव्यप्रक्रिया तावदणुभ्यां(१) अणुकं ततस्त्र्यणुकम् । तदसिद्धं अणुकासिद्धेरिति चेत् । न । त्र्यणुकं कार्यद्रव्येणैवारभ्यते महत्त्वात् घटादिवदिति मानात्, न चेदेवं महत्त्वं न स्यात्, अणुपरिमाणस्यानारम्भकत्वात् । अणुसंख्यैवाऽऽरभतां महत्त्वं द्वित्वमिव अणुकमिति चेत् । न, तथासति घटेऽपि परमाणुसंघातारब्धत्वप्रसङ्गे भग्नस्य सहसाऽदृश्यत्वापत्तेः । अणुकेनापि त्र्यणुकारम्भे घटे तुल्यः प्रसङ्गः इति न, अस्ति विपक्षे बाधकम्-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ति तत्रासमवायिकारणनिमित्तकारणयोरप्यभावेऽहेतुकतायामन्यत्रापि तथेत्यर्थः । तथेतीति । अहेतुक एवेत्यर्थः ।

तदसिद्धमिति । आनन्तर्यमिदमसिद्धमित्यर्थः । कार्यद्रव्येणैवेति । न तु परमाणुनैवेत्यर्थः । महत्त्वादिति । कार्यमहत्त्वाश्रयत्वादित्यर्थः । महत्त्वं न स्यादिति । असंख्येति शेषः । अणुसंख्येति । परमाणुगतं बहुत्वमित्यर्थः । द्वित्वमिव द्व्यणुकमिति । परिमाणमिति शेषः । तथासतीति । महतोऽपि परमाणुभिरारम्भे सतीत्यर्थः । तुल्यः प्रसङ्ग इति । भग्नस्य सहसाऽ-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

निमित्तकारणमपि किमुपकुर्यादिति भावः । आत्मादिति । कार्यकारणभावामावे ज्ञानादिसमवायिकारणत्वेनात्मासिद्धेरित्यर्थः । तत्परिच्छेदो हेतुफलभावनिश्चयपरिच्छेद इत्यर्थः ।

तत्तत्तथादित्यर्थः । कार्यद्रव्येणैवेत्येवकारोऽकार्यद्रव्यमात्रव्यावृत्तिपरः, अवयवसंयोगादेरपि तद्वेतुत्वात् । महत्त्वादिति । कार्यमहत्त्वादित्यर्थः तच्चाक्षुषद्रव्यत्वात् सिद्धम् । अणुपरिमाणेति । प्रचयस्य तत्राभावमिति शेषः । अणुसंख्येति । परमाणुवृत्तिबहुत्वमित्यर्थः । तथासतीति । घटावयवानां परमाणुत्वादित्यर्थः । द्व्यणुकेनेति । यथा परमाणुभिरुत्पन्नकारम्भे घटोपि तेरेवारभ्येतेत्युक्तः प्रसङ्गः तथा अणुकेनापि तदा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविज्ञप्तिः

परममहति व्यभिचार इति विशिनष्टि कार्यमहत्त्वादिति । आरम्भक-

आरम्भकसंख्यापकर्षतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं तारतम्यत्वात्, न चैकं वस्तु द्व्यारम्भकमिति द्वितीयारम्भकत्वाद्द्वयणुकसिद्धिः । न चैवं कदाचित्त्रयणुकं परमाणुपादानकम्, द्व्यणुकोपादानकस्य तदुपादानकत्वानुपपत्तेः, 'न हि तन्तुपादानकस्य पटस्य कदाचिदंशूपादानकत्वं सिद्ध्यती'ति किरणावलीकारः । तत्र द्वितीयारम्भकत्वेऽप्यणुद्व्यारम्भकत्वस्यासिद्धेः, द्वितन्तुकेन सिद्धसाधनात्, जलावयविनस्तदवयवानां च जलजातीयजन्यतोपल-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इदयत्त्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । नचैकमिति । एकैकैवावयवेन न द्व्यारम्भः तत्र संयोगस्यासमवायिकारणस्यानुत्पत्तेरित्यर्थः । एकतन्तुकस्तु पटो न भवत्येवेति भावः । अनियमारम्भमाशङ्क्य तन्तुपटादौ नियमारम्भदर्शनाच्चिरस्यति नचैवमिति । एतावता अवयवद्व्यारम्भः परं सिध्यति न तु परमाणुभ्यामारम्भ इति कथं द्व्यणुकसिद्धिरित्याह तत्रेति । व्यभिचारमाह जलावयविन इति । एकजातीयेन चेदवयवावयविनावारभ्येते

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रम्भे घटस्यापि तैरारम्भादुक्तः प्रसङ्गः स्यादित्यर्थः । आरम्भकेति । आरम्भकसङ्ख्यात्वं सजातीयनिरूपितोत्कर्षापकर्षाभ्यानाश्रयवृत्ति उक्तवृत्तिपरिमाणारम्भकवृत्तिसामान्यत्वात् महत्त्ववदित्यर्थः । अतो न गुरुत्वतारतम्येनानैकान्तिकम् । एवं—कचित् द्व्यणुकोपादानकत्वे सतीत्यर्थः । व्यभिचारमाह जलावयविन इति । नन्वेवमप्येकजातीयेनाव-

न्यायलीलावतीप्रकाशविशुद्धिः

संख्यात्वमिति । परिमाणाऽसमवायिकारणीभूतसङ्ख्यात्वमित्यर्थः । न तु समवायिकारणवृत्तिसंख्यात्वमित्यर्थे द्व्यणुकत्रयेऽपि द्व्यणुकारम्भे द्वित्वसत्त्वेन सिद्धसाधनादिति केचित् । तन्न, तथासति द्वितन्तुकेन सिद्धसाधनादिति मूलविरोधात्, तस्मात्समवायिकारणतापर्याप्त्याधिकरणयावद्वृत्तिसंख्यात्वमित्यर्थो द्रष्टव्यस्तेन न पूर्वापरदोषः सजातीयेति । यद्यपि संख्यापरिमाणसाधारणावनुगतावुत्कर्षापकर्षौ नस्तः, तथाप्युत्कर्षादिशब्दवाच्यत्वेनैवानुगतयोस्तयोः साध्यप्रवेशः, सजात्यं च स्वेन धर्मेण विवाक्षितम्, स्वपदं च समभिध्याहृतपरम् । अत्राप्युत्कर्षानाश्रयत्वगर्भतयैव द्व्यसरेणुपरिमाणमादाय दृष्टान्तः स्व-

म्भाच्च । निरुपाधिसम्बन्धबलेन द्व्यणुकस्य कार्यद्रव्योपादानक-
त्वसिद्धिरस्त्विति चेत् । न । महदुपादानकत्वस्यापि सिद्धिप्र-
संगात् । तत्र य उपाधिः स इहापि भविष्यतीति । बाधेन

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तदाऽवयवावयविभ्यामेकजातीयमारप्स्यत इत्यर्थः । महत्कार्यं का-
र्यद्रव्यारभ्यमेवेति व्याप्तिबलाद् द्व्यणुकसिद्धिरिति शङ्कते निरुपाधी-
ति । महत्कार्यं महदारभ्यमेवेत्यपि व्याप्तिरेवेति द्व्यणुकसिद्धिरेवेति
परिहरति नेति । बाधेनाऽत्रेति । महत् महदुपादानकमेवेत्यत्र पक्षेतरत्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यवावयविनौ जन्येते इत्यनेनैकजातीयमवयवावयविभ्यां न जन्यत इत्य-
त्र व्यभिचारो नोद्भावितः । अत्राहुः—एकजातीयेन यद्यवयवावयविनौ
जन्येते तदाऽवयवारम्भकेणावयविजातीयमारभ्यत इत्यपि सिध्य-
तीति भवति व्यभिचारः । ननु विपक्षबाधकाभावेऽपि निरुपाधिस-
हचारदर्शनव्यभिचारादर्शनाभ्यां व्याप्तिर्गृह्यत इत्याह निरुपाधीति ।
अतिप्रसङ्गाच्च ततो व्याप्तिग्रह इत्याह महदिति । नहि बाधेनैवोपाधि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्थः । यद्यप्यपकर्षपदं व्यर्थं, तथापि विशिष्टाभावत्वेनाव्यर्थता । क्वचि-
दपकर्षपदशून्यः पाठः । हेतौ च परिमाणारम्भके प्रचयाख्यसंयोगे स-
र्वोत्कृष्टे सर्वापकृष्टे च विद्यमाने असाधारणधर्मे स्वनिरूपितोत्कर्षापक-
र्षयोरप्रसिद्धा साध्याग्रहेण व्याप्तिग्रह इत्युक्तृष्टापकृष्टत्वं विशेषणम् । न
च परिमाणारम्भकवृत्तित्वविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यम् । अवयविगुरु-
त्वादौ व्यभिचारवारकत्वात्, सर्वापकृष्टावयविगुरुत्वे मानाभावात्, स-
माहारगुरुत्वस्यैव तुलादिपरिच्छेद्यत्वात्, अवयविगुरुत्वस्य सर्वस्य तु-
ल्यरूपत्वात्, उत्कर्षापकर्षयोश्च परमाणुगुरुत्वाक्षेया तत्रापि सम्भवा-
त्, सुवर्णतूलकयोर्गुरुत्वविशेषानुभवात् । वस्तुत उत्कृष्टापकृष्टपरिमा-
णं तदारम्भकवृत्ति सामान्यत्वादिति हेतुः । परिमाणे उत्कृष्टेत्यादि-
विशेषणान्न प्रचयाख्यसंयोगवृत्तिजातिविशेषे व्यभिचारः । अत एव
गुरुत्वतारतम्यविशेषेऽपि न व्यभिचारः, परिमाणारम्भकत्वघटितहे-
तोस्तत्राभावात् । आरम्भकत्वं च समवायिकारणत्वमतो न द्रव्यवृत्ति-
जातावप्रसिद्धिनिबन्धनव्याप्तिग्रहाभावाद्दोष इति संक्षेपः । द्व्यणुकोपादा-

तत्र(१) साध्येतरत्वमुपाधिरवधार्यत इति चेत् । न, अबाधेऽपि तत्प्रसङ्गात् । तथा सत्यनुमानोच्छेदप्रसङ्ग इति चेत् । अस्तु तर्हि महदुपादानकत्वं कार्यद्रव्योपादानकत्वं प्रत्युपाधिः, तत्कुतो व्युत्पत्तिरिति ।

अत्रोच्यते । कार्यद्रव्योपादानत्वं प्रति महद्व्योपादानकत्वस्योपाधित्वनिर्णयहेतोस्तर्कस्याभावात् । परिमाणत्वावान्तरसामान्यस्य महत्त्वाद्यवान्तरसामान्यव्यतिरिक्तस्य

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मुपाधिरित्यर्थः । यत्र कार्यद्रव्योपादानत्वं घटादौ तत्र महदुपादानत्वमित्याह अस्तु तर्हि ।

साध्यव्यापकताप्राहकस्तर्कः प्रकृते नास्तीत्याह—कार्यद्रव्येति । व्युत्पत्तिश्चौ व्याप्यन्तरमुपपद्यमानमाह परिमाणेति । परिमाणत्वव्याप्यजातेः कार्याकार्यवृत्तिव्यतिरिक्तमित्यणुत्वमपि कार्याकार्यवृत्ति स्वीकर्तव्यमित्यर्थः । परममहत्त्वे व्यभिचारवारणायामह महत्त्वाद्यवान्तरेति । परमाणुत्वं न जातिरिति भावः । तत्प्रतिबन्धकस्योपाधेरित्यर्थः । कार्यद्रव्योपादानकत्वे साध्ये महत्त्वोपादानकत्वं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रुन्नीयत इत्यभिप्रेत्याह अबाधेपीति ।

उपाधित्वेति । नहि सहचारदर्शनव्यभिचारदर्शनाभ्यामेवोपाधेः साध्यव्यापकत्वं गृह्यते पक्षेतरत्वोपाधिनाऽनुमानमात्रोच्छेदापत्तेः, बाधोन्नीतपक्षेतरत्वे चानुकूलतर्कोऽस्त्येवेति साध्यव्यापकत्वनिश्चय इत्यर्थः । न केवलमनुकूलतर्काभावः प्रतिकूलतर्कोऽप्यत्र इत्याह परिमाणत्वेति । परिमाणत्वावान्तरसामान्यं विभुत्वादि न च कार्याकार्यवृत्तित्यत उक्तं महत्त्वाद्यवान्तरेति । तथा

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नकत्वे सतीत्यनन्तरमपीति शेषः । विभुत्वमिति । परममहत्त्वमित्यर्थः । कश्चिद्विस्तारस्यादित्वमिति पाठः । स तु सुगम एव । नचैवमप्यादिपदं मूले व्यर्थम्, परमाणुपरिमाणमात्रवृत्तिजातौ व्यभिचारवारकत्वात्, आदिपददाने च परिमाणत्वव्याप्यत्वस्य लाभेन तद्व्याप्यत्वस्याग्रिम-

कार्याकार्यवृत्तिवृत्तित्वस्योपलब्धेर्महत्त्ववत्तत्प्रतिबन्धकस्य च प्र-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

यद्युपाधिः स्यात्तदाऽणुत्वस्य जातेः कार्याकार्यवृत्तित्वं यत् सुहृ-
दप्रमाणावधृतं तन्न स्यादिति प्रतिकूलतर्कपराघात इत्यर्थः । तथाच

न्यायलीलावतीप्रकाशः

चाणुत्वसामान्यं कार्याकार्यवृत्ति परिमाणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात्
महत्त्ववदिति कार्याणुत्वाश्रयत्वेन द्व्यणुकसिद्धिरित्यर्थः । तत्प्रतिबन्धक-
स्य चेति । परिमाणत्वसाक्षाद्व्याप्यं सामान्यं कार्याकार्यवृत्तीति व्याप्ति-
रणुत्वसामान्यस्य कार्याकार्यवृत्तितायां स्यादिति महत्त्वोपाधौ प्रति-
कूलतर्कस्तदाहतिबलेन तत्प्रतिबन्धकस्य कार्यमहतः कार्योपादान-
त्वव्याप्तिप्रतिबन्धकस्योपाधेर्महदुपादानकत्वरूपस्य निरासादि-
त्यर्थः । न च कार्याकार्यवृत्तित्वे साध्ये महद्वयवारब्धसमवेतवृत्ति-
त्वमुपाधिः, ज्ञानत्वजातावेव साध्याव्यापकत्वात् । न च साधनाव-
च्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं, व्यर्थविशेषणत्वात् । ननु त्र्यणुकं न कार्यमा-
श्रद्ध्योपादानकं परमाणुनापि तज्जननात्, न चेदमसिद्धम्, आरभ्या-
ऽऽरम्भत इति पक्षानाश्रयणात् । न च तत्र मानाभावः, एकतन्तुकपट-
स्याव्यक्षसिद्धत्वात्, तत्र यद्यंशुसंयोगः कारणं न स्यात् तदा एक-
स्मिन् तन्तौ संयोगाभावेनासमवायिकारणभावात् स नोत्पद्येत, न
च तत्र तन्तुरेव नष्टः, स एवायं तन्तुरिति प्रत्यभिज्ञानात्, अत एवा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

बलेन लाभात् परमाणुपरिमाणवृत्तिपरिमाणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वे-
नैव च पक्षतेति न पक्षविकल्पावकाशः । महद्वयवारब्धेति । जातित्व-
पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोऽयमुपाधिरन्यथा परमाणुद्व्यणुकसंयोगे
साध्याव्यापकत्वात् । व्यर्थविशेषणत्वादिति । महत्पदार्थान्तर्भावेन व्या-
पकत्वाग्रहात् तत्परित्यागे च साधनव्यापकत्वादिति भावः । आर-
भ्यारम्भकवादस्य प्रकृतसङ्गतत्वमाविष्करोति ननु त्र्यणुकमिति । न च
तन्तुरेवेति । तथाचांशव एव नष्टास्तन्तव एव पटारम्भका इति नारभ्या
रम्भकवादसिद्धिरित्यर्थः । अत एवेति । यत एवारभ्यारम्भन्ते अत एव
महापटसत्त्वदशायामदान्तरावयव्यञ्जलादेरपि धीः सङ्गच्छते,
अन्यथा पटस्य तन्तुजन्यत्वनियमेन साऽनुपपन्नेति भावः । यदि च
तत्राञ्जलादिधीर्न प्रमाणं तदा प्रत्यक्षमात्रप्रमाणकोऽवयवी कापि न

तिकूलतर्काहतिबलेनैव उपाधेरपि निरासात्, अन्यथेन्द्रियादे-
रप्यसिद्धिप्रसङ्गात्, कार्यस्य तेजसो दृश्योपादानत्वनियमात् ।
कृत्स्नैकतन्तुस्वभावस्य पटस्य स एवायं क्षण इति प्रत्यभि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पक्षे एव व्युत्पत्तेः साध्याव्यापकत्वमुपाधेरिति भावः । अन्यथेति । का-
र्यं तेजो दृश्योपादानकमेव कार्या च पृथिवी द्रव्योपादानकैवेत्यादि-
नियमदर्शनादिन्द्रियमपि न सिद्ध्येदित्यर्थः । इदानीमारभ्यारम्भकवा-
दमाश्रयं निराकरोति कृत्स्नैकेति । कृत्स्न एक एव तन्तुस्वभावो यः पट-
स्तस्यांशुकतन्तुभ्यामारम्भो वाच्यः, अन्यथाऽसमवायिकरणसंयो-
गानुपपत्तेः, नहि स एव तन्तुस्तेनैव तन्तुना संयुज्यते । न च
समवायिकारणेनापि कथं संयुज्यतामिति वाच्यम् । अवच्छेदभेदेन
तथासम्भवात् । न च तत्र तन्तुर्नष्ट एव तथाचांशुभिरेव पटारम्भ
इति वाच्यम्, स एवाऽयं तन्तुरिति प्रत्यभिज्ञानात् । न च तन्तु-
पटयोः कथमंशौ वृत्तिरिति वाच्यम् । न्यूनदेशेन तन्तुना पटसा-
मानाधिकरण्यसम्भवादिति शङ्काभागः । यावति देशे तन्तुस्तावति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न्तरावयविद्वयादिधीरपि सङ्गच्छते, अन्यथाऽवयविमात्रेच्छेदात्, न
चैकत्रावयविद्वयविरोधः, युगपदनेकतन्तुसंयोगे द्वितन्तुकाद्यनेकपट-
सामग्रीसत्त्वात् । न च परस्परसामग्रीप्रतिबन्धः कल्प्यः महापटोत्प-
त्तावपि तत्कल्पनापत्तेरित्यभिप्रेत्याह कृत्स्नैकेति । कृत्स्नेन समग्रेण
महता एकेन तन्तुना जनिते पट इत्यर्थः । अञ्चलपटं तन्तुपरम्, न्यून-
तिरिक्तदेशत्वेऽप्यन्यत्रविरोधाभावे स्वदेशे मूर्त्तयोः समानदेशत्वे वि-
रोधः स्यादेव । यदि च पटस्तन्तुसमानदेशः स्यात् मूर्त्तौ न स्यात् ।
न चान्यूनानतिरिक्तदेशत्वमुपाधिः, अंशुरूपादौ साध्याव्यापकत्वात्,

न्यायलीलावतीप्रकाशविद्वतिः

सिद्ध्येदित्याह अन्यथेति । युगपदनेकेति । तथाचानेकपटोत्पत्तेः सामग्री-
प्रमाणकत्वाच्च विरोधस्तत्र प्रमाणाभावमूलत्वादिति भावः । महापटो-
त्पत्ताविति । तत्रापि खण्डपटसामग्रया प्रतिबन्धकतापत्तेरिति भावः ।
प्रकृतसङ्गत्यर्थमाह अञ्चलपदमिति । यदि चेति । अत्रापदके तन्तुसमान-
कालीनत्वं तन्तुभिन्नत्वं चेति विशेषणमतो नोत्तरकालीनद्रव्यान्तरेण
तन्तौ व्यभिचारः । न चान्यूनेति । तन्त्वन्यूनेत्यर्थः । अंशुरूपादाविति ।

ज्ञानादारभ्याप्यारभन्ते । न च मूर्तानां समानदेशताव्याघातः,
अन्यूनानतिरिक्तदेशस्य तथात्वादिति चेत् । न । अन्यून एव

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

देशे पटवृत्तिं विरुन्ध्यादेव, तथाच कथमारभ्यारम्भकत्वम् ? यदि
न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्रव्यस्य स्वाश्रये द्रव्योत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वाच्च, अन्यथा चतुस्तन्तुका-
दिकाल एवचतुस्तन्तुकाद्यन्तरोत्पत्तिप्रसङ्गः, नच प्रागभावाभावाभो
त्पत्तिः, तैरेव विमर्कैः पुनरारम्भदर्शनात्, एकतन्तुकाङ्गीकारे त्ववच्छे-
दकान्तरेण तत्त्वंशुसंयोगस्यासमवायिकरणत्वं भवति, भवति ह्यङ्गु-
ली शिरसि शरीरसंयुक्तेत्यनुभवः । यद्वा अंशवयवसंयोग एवा-
समवायिकरणम् । न चैवं पटस्यांशुवृत्तितापत्तिः, नहि यावदसमवा-
यिकारणस्याधिकरणं तावत्कार्यस्यापि गुणादौ व्यभिचारात् । न च
द्रव्यमिति विशेषणमंशवधिकरणत्वापादने तत्समवेतासमवेतत्वस्यो-
पाधित्वादित्यभिप्रेत्याह अन्यून एवेति । ननु चान्यूनेऽनतिरेकमादाय

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रूपस्यैकांशुमात्रवृत्तित्वात्तन्तोश्चांशुद्वयवृत्तित्वात्तत्रोपाध्यभावादिति
भावः । द्रव्यस्येति । तथा प्रतिबन्धकताया न्यूनातिरिक्तदेशकत्वस्य
गौरवेणाप्रवेशादिति भावः । अन्यथा चतुस्तन्तुकेति । यद्यपि सहोत्पत्ति-
प्रसङ्गेन प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावो गतिर्विनिगमकाभावात्तथाचादृष्टा-
दिकमेव प्रतिबन्धकं, तथापि द्वितीयादिक्षणे यत्र चतुस्तन्तुकान्त-
रोत्पत्तिस्तत्र दृष्टस्य पटस्यैव प्रतिबन्धकत्वं न त्वदृष्टस्य गौरवादिति
भावः । ननु तत्रावयवसंयोग एवाऽवयवविन्युपचर्यते न त्ववयवावय-
विनोः संयोगस्तस्याप्राप्तिपूर्वकत्वनियमादित्यरुचेराह यद्वा अंशवय-
वेति । अंशवयवतन्तुसंयोग इत्यर्थः । स च नानुपपन्नस्तयोरप्राप्तत्वा-
दिति भावः । नचैवमिति । इयं च शङ्का प्रथमकल्पाभिप्रायेण, द्वितीय-
कल्पे तु अंशुपदं तदवयवपरम् । यद्वा अंशुरूपं यदवयवद्वयं तत्
संयोग एवासमवायिकारणं तत्रापि कारणैकार्थप्रत्यासत्तिसत्त्वा-
दिति पूर्वफक्किकार्थः । एवञ्च उभयपक्षसाधारण एवायमाक्षेपः ।
नहि यावदिति शङ्काया उभयपक्षसाधारण्येऽपि यावदिति वि-
शेषणं प्रथमकल्पाभिप्रायेण, अग्रिमकल्पश्च तद्व्यतिरेकेणैव साधुः,
अत एवोभयसाधारणो गुणादौ व्यभिचार इति ध्येयम् । तत्समवेता-

विरोधापत्तेः । संयोगे चातिप्रसङ्गात् इति व्यणुकादिक्रमेणा-
ऽन्यावयविपर्यन्तमारम्भ इति व्यणुकसिद्धिः ।

कथं पुनः पक्षघटेऽपि कारणगुणपूर्वकता रूपादीनाम्? असं-
भवद्विरुद्धधर्मसंसर्गो हि घटः प्रत्यभिज्ञायते, उपरिस्थितानाम-
पाताच्च, तद्देशत्वतत्संख्यत्वतत्परिमाणत्वोपलब्धेश्च । अन्तः-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

च न्यूनाधिकदेशयोः समानदेशविरोधो न स्यात्तदा शरीरदेशेऽपि
घटो वर्तते संयोगवृत्त्येत्याह संयोगे चेति ।

इदानीं पाकजप्रक्रियां प्रस्तौति कथमिति । प्रयोजनमत्रापि आत्म-
तत्त्वज्ञानमेव कथञ्चिदन्वेष्टव्यम्-सत्यवयविनि रूपादीनामुत्पादविना-
शसिद्धावात्मन्यपि ज्ञानाद्युत्पादविनाशविति, ज्ञानं चैतन्यम् । अवय-
विरूपाद्यग्निसंयोगासमवायिकारणकं न वा, अग्निसंयोगासमवायिका-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विरोधः, अत्र तु न तथेत्याह संयोगे चेति । तथासति शरावसंयुक्तेनापि
घटः संयुज्येतेत्यर्थः ।

सम्प्रति किं पार्थिवरूपादीनामेव पाकजत्वं किंवा परमाणुवृत्ती-
नामेव तेषां पाकजत्वं न त्ववयववृत्तीनामिति विचारः । अवयविरूपा-
दिकं तेजःसंयोगासमवायिकारणकं नवेति संशयः । प्रयोजनं त्वा-
श्रये सत्येव रूपाद्युत्पादनाशसिद्धौ धर्मधर्मिभेदे रूपादेः समवायि-
कारणजन्यत्वस्थितौ बुद्ध्यादेरपि तज्जन्यत्वस्थितावात्मसिद्धिः ।
अत्र पूर्वपक्षमाह कथमिति । आमपक्कावयविनोरभेदसाध्यकं प्रत्यक्ष-
माह असम्भवदिति । अनुमानमप्याह उपरीति । मूर्त्तानामिति शेषः । ननु
स्थूलस्य घटादेरन्तःपाकानुपपत्त्या परमाणूनां पाकः स्यादित्यत आह
अन्तःपाकस्येति । द्रव्यविरोधीति । न ह्युक्तहेतोर्द्रव्यारम्भकसंयोगविरो-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

समवेतत्वस्येति । द्रव्यत्वपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्येति शेषोऽतो
न सत्तादौ साध्याव्यापकत्वम्, अन्तरावयविधीस्तु बाधकेन भ्रान्तेति
भावः । तथासतीति । समवायेनैकत्र द्वयोर्मूर्त्तयोरविरोधे संयोगेनापि
तथा स्यादिति शरीरावच्छिन्ने घटो वर्ततेत्यर्थः ।

अवयविरूपत्वादिकमिति । अत्र व्यक्तिपक्षतायामंशतो बाध इति
जातिपक्षता । द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधीति । न क्रियाहेतुरित्येव प्रकृते

पाकस्यापि सच्छिद्रत्वादवयविनां स्फटिकान्तरिन्द्रियप्रवेशवत्
घटे बहिःशैत्यवेदनवदुपपत्तेः । न च स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघा-
ताद्द्रव्यनाशः, द्रव्यविरोधिकर्मोत्पत्तौ मानाभावात् । कर्मत्वस्य च
नभोभागविभागेनापि करकम्पे तत्परमाणुकम्पवदुपपत्तेः । न च
संयोगमात्रं तद्धेतुः । पवनसंमुखधृतघटपटादेरपि नाशापत्तेः । कर्म-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

रणकत्वं घटरूपादिवृत्तिर्नवेति विप्रतिपत्तिः । पीलुपाकपक्षे हि घटा-
देर्नाशो वाच्यः, स च कथं भवेत् यावता स एवायं घट इति प्रत्य-
भिज्ञा भ्रटोपरिधृतानां शरावादीनामपि, ततः पूर्वदेश एव घटादीनां
सत्त्वम्, सैव च संख्या, तावदेव च परिमाणं नोपपद्येत, परमाणुपर्यन्तं
भङ्गविपर्ययाससम्भवात् सर्वावयवावच्छेदेन पिठरोऽपि पाकमुपपाद-
यति । ननु तावताधःसन्तापनेनावश्यं तत्र द्रव्यमेव लक्ष्यतीत्याह
नचेति । नोदनाभिघाताभ्यां द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनक-
मेव कर्मोत्पद्यत इत्यत्र मानाभावादित्यर्थः । ननु विभागं चेन्न जन-
यिष्यति तदा कर्मत्वव्याघात इत्यत आह कर्मत्वस्येति । न ह्यारम्भ-
कसंयोगविरोधिविभागजनकत्वमेव कर्मस्वभावो, दृश्यते हि केवले
परमाणावपि कर्मत्वार्थः । परमाणुषु कर्माभ्युपगम्येदमुक्तमिदानीं
स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसंयोगेऽपि पिठरारम्भकपरमाणुषु कर्मैव नोत्पद्यत
इत्याह नचेति । पुनः कर्माभ्युपगम्य विशिष्टकर्मोत्पादेऽनिष्टमाह—
पवनेति । कर्मण एवेति । द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकस्येत्य-
र्थः । कारणरूपादिकं विनापि कार्ये रूपाद्युत्पत्तिमाश्रयनाशं विना-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

धिविभागजनकत्वनियम इत्यर्थः । कर्म चोत्पन्नं विभागजनने निरपे-
क्षमित्यन्यथोपपन्नमित्याह कर्मत्वस्य चेति । एवं परमाणौ कर्मोत्पत्तिम-
भ्युपेत्योक्तम्, इदानीं तत्र कर्मैव नोत्पद्यत इत्याह नचेति । स्पर्शवद्वेग-
वत्संयोगमात्रं न द्रव्यारम्भकसंयोगविभागजनकाक्रियाजनकमित्य-
र्थः । न चाश्रयनाशं विना कथं पूर्वरूपादिनाशः कथं वा कारणरूपा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

विवक्षितमन्यया पूर्वकल्पभेदानुपपत्तेः । द्रव्यारम्भकेत्यादि तु
परस्य क्रियामात्र एव तथात्वाभ्युपगमेन स्वरूपनिर्देशपरम् ।

ण एवोत्पत्त्यसिद्धेः । नियतहेतुकुलालादिव्यतिरेकेऽपि जन्मवत्त-
स्यापि संभावितत्वात् । न चैवं व्यणुकनाशसिद्धिः, मानाभा-
वात् । रूपं चाश्रयनाशदेव विनश्यति, कार्यरूपत्वात् नष्टघट-
रूपवदि(१)त्यस्यापि प्रत्ययस्य प्रत्यभिज्ञाननिर्दलितत्वात्, विपक्षे
बाधकाभावाच्च पाकजा एवैति इति युक्तमिति चेत् । न ।

सूचीसंभेदनिर्दलितावयवारब्धपरम्परानष्टघटे घटान्तरोदयवत्

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पि तुल्यन्यायतयोपपाद्यन्नाह नियतेति । पैलुकमते क्षणादिवृत्तिरेके-
णैव घटाद्युत्पत्तिवदेतत् स्यादित्यर्थः । पिठरनाशेऽपि व्यणुकादिकं
नश्यतीत्यत्र न मानं, तथाच पालुपाकपक्षेऽनुपपन्न एवेत्याह नचैव-
मिति । नन्ववयविरूपमाश्रयनाशमात्रनाशमिति कथमग्निसंयोगान्ना-
शः स्यादित्याशङ्क्याह—रूपमिति । स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञानाऽ-
न्यथानुपपत्त्या व्याप्तेरेवानभ्युपगमादित्यर्थः । पाकजा एवैति । पिठ-
ररूपाद्य इत्यर्थः ।

पिठरपाकसाधकानां हेतूनामनैकान्तिकत्वमाह—सूचीति ।
सूच्यग्रव्यतिभेदेन यत्र व्यणुकभेदमात्रेण स्थूलावयविपर्य-
न्तं नाशः तत्र घटान्तरोत्पत्तिस्त्वया वाच्या, तथा च तत्रैव प्रत्यभि-
ज्ञायमानत्वादयो हेतवोऽवयवविस्थैर्यसाधका व्यभिचारिण इत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दिकं विना कार्यरूपाद्युत्पत्तिस्तयोस्तत्कारणकत्वादित्यत आह निय-
तेति । यथा परमाणुपाकपक्षे स्वहेतुकुलालादिव्यापारादिकं विना
घटाद्युत्पत्तिस्तथावयविपाकपक्षेऽपि क्लृप्तहेतुं विनैव तयोत्पत्तिः स-
म्भाव्यत इत्यर्थः । नचैवमिति । एवमभिघातादिद्रव्यनाशकत्वेऽपि व्यणु-
कनाशे मानाभावः, स्थूलद्रव्यनाशेऽपि तदुपपत्तेरिति व्यणुकरूपादी-
नामेव न कारणगुणपूर्वकत्वनियम इत्यर्थः ।

उपरिस्थितानामित्यनुमानमनैकान्तिक्यन्नाह सूचीति । प्रत्यभि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविबुद्धिः

स्थूलद्रव्यनाशेऽपीति । अभिघातस्य सूक्ष्मनाशकत्वादित्यर्थः । एवञ्च
सिद्धमवयविरूपं पाकजमिति भावः ।

सर्वस्योपपत्तेः। विरुद्धधर्माध्यासस्यापि(१) काठिन्याकाठिन्यस्य दर्शनात्। न च स्पर्शभेदोऽसावन्य एव जायत इति वाच्यम्। चक्षुषापि तत्प्रतीतेस्ततः संयोगभेद एवायम्, स च प्राक्तनो नास्त्यनुपलब्धेः। तन्नाशाय च क्रियैव दहनस्य कल्पनीया, दृष्टत्वात्। स्पर्शवद्देगवत्पवनसंवलनबलेन च पिठरोदरकुहरसंचारिजलतण्डुलोन्मथनविक्लेदकारिणि ज्वलज्ज्वलनज्वालाकलापे का संभावना पिठरावयवानां, तथा तन्मध्यपतितञ्चणुकस्यापि का जीवितव्यवस्थितिरित्यनुमानमप्युदयमासादयति। तथाप्येक

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

किञ्च प्रत्यभिज्ञापि विरुद्धधर्माध्यासदर्शनादप्रमाणमित्याह—विस्देति। ननु काठिन्यं स्पर्शभेद एव अग्निसंयोगाद् घटे जायते इत्यत आह नचेति। संयोगभेद इति। अवयवसन्तानविशेष इत्यर्थः। ननु सोऽप्यासीदेवेत्यत आह स चेति। पूर्वसन्तानादिलक्षण एवायमित्यर्थः। ननु पूर्वव्यूहनाशः कथमित्यत आह तन्नाशाय चेति। ननु कं द्रव्यारम्भकसंयोगनाशकविभागजनिका क्रिया नाग्निसंयोगमात्रजन्येत्यत आह स्पर्शवदिति। यादृशेनाग्निसंयोगेन पिठरान्तर्वर्त्तितण्डुलाद्री नामप्यूर्ध्वगमे विभेदस्तादृशेन पूर्वसंयोगद्रव्यारम्भकसंयोगनाशः कथं न स्यादित्यर्थः। अनुमानमपीति। स्पर्शवद्देगवत्प्रबलपवनाभिहततादृशज्वालाकलापाभिघातोऽभिहन्यमानपार्थिवावयवारम्भकसंयोगनाशकविभागक्रियाजनकः विशिष्टाभिघातत्वात् ज्वलद्वह्निमध्यवर्त्तिपटादिप्रतियोगिकवह्न्यभिघातवदित्यनुमानवदित्यर्थः। यद्वा विवादपदमवयविरूपादि आश्रयनाशकनाश्यमवयविरूपादित्वात्

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ज्ञाने विशेषणासिद्धिमाह विरुद्धधर्मेति। ननु काठिन्यं स्पर्शविशेषः स चैकस्मिन्नेवावयविनि पाकज एवेत्यत आह—नच स्पर्शेति। काठिन्यात्मकसंयोग एवावयवानां द्रव्यारम्भकस्तथाच तद्भेदे असमवायिकारणनाशादवश्यं पूर्वद्रव्यनाश इत्यर्थः। तन्नाशयेति। द्रव्यारम्भकसंयोगनाशायेत्यर्थः। अनुमानमपीति। रूपमाश्रयनाशादेव नश्यतीत्यनुमानमपीत्यर्थः। युक्तञ्चेतत् कार्या-

एव संयोगः किमिति नोदननाशहेतुः ? कल्पनालाघवात् । पूर्व-
ध्वंससदृकाग्निना तज्जनने युगपदुत्पादस्यानुपपत्तेः, अन्त्य-
स्योपान्त्यनाशत्वाच्च, संस्कारस्यानुभवध्वंसिनः स्मृतिरूप-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

जलावयविरूपादिवत् । यद्वा विवादपदं पार्थिवावयवरूपादि कारणरू-
पादिपूर्वमनयविरूपादित्वात् जलावयविरूपादिवदित्यनुमानमित्य-
र्थः । पुनरन्यस्मादग्निसंयोगात् रक्तादीनामिति मूलभाक्षिपति तथा-
पीति । एक एव चाग्निसंयोग उत्पादको विनाशकस्तदा उत्पादविना-
शयौगपद्यं स्यादित्यत आह पूर्व्वेति । ध्वंसे प्रतियोग्यपि कारणमिति
कथं स्यादित्यर्थः । यद्वा पूर्वनाशाग्रिमरूपाद्युत्पादयौगपद्यमाशंक्याह
पूर्व्वध्वंसेति । पूर्व्वरूपे सत्त्वेव कथं रूपान्तरात्पत्तिरित्याशंक्याह पूर्व्वध्वंसे-
ति । ननु एक एवाग्निसंयोगो रूपाद्युत्पाद्य नाशयिष्यतीति न युक्त-
मत आह अन्त्यस्येति । उपान्त्यशब्दोऽन्त्यं शब्दमुत्पाद्यैव नाशयतीति
दृष्टचरमेवैतदित्यर्थः । व्यक्त्यभेदेनोत्पादकत्वं नाशकत्वं च एकस्येति
दर्शयित्वा व्यक्त्यभेदेन दर्शयति संस्कारस्येति । यथा संस्कारः पूर्व्वज्ञानं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न्तराविरुद्धेनैव परमाणुनाऽग्निसंयोगो रूपादीनां नाशक इति
केवले परमाणुपाके दृष्टत्वात् अन्यत्रापि तदनुमानात्, या
दृशोऽग्निसंयोगो रूपादेरुत्पादकस्तादृश एव नाशक इत्येकपर-
माणुपाके दृष्टत्वाच्च, सर्व्वदेशाग्निसंयोगश्च तथा, न च परमा-
ण्वन्तरसंयुक्ते परमाणौ तादृशोऽग्निसंयोगः सम्भवति मूर्त्तानां समा-
नदेशताविरोधात् । तस्मादण्वन्तरसंयोगे नष्टे द्यणुकप्रध्वंससमस-
मथो योऽग्निसंयोगस्तस्माद्रूपादिध्वंसः पुनरन्यस्मादग्निसंयोगात्
पाकजा जायन्त इति मूलग्रन्थभाक्षिपति तथापीति । नन्वेवं पूर्वरूपना-
शाग्रिमतदुत्पादयौगपद्यापत्तिरित्यत आह पूर्व्वेति । रूपादिमिति
रूपान्तरानुत्पत्तेः पूर्व्वेषां रूपादीनां प्रतिबन्धकत्वेन पूर्वरूपादिध्वंसो-
ऽग्रिमतदुत्पत्तिहेतुरिति नोक्तदोषः । एतदेवैकस्यैवोत्पादकत्वं विनाश-
कत्वमिति दृष्टान्तेन द्रढयति अन्त्यस्येति । यद्यप्युपान्त्यशब्दजन्योऽन्त्यः

न्यायलीलावतीप्रकाशविह्वतिः

न च परमाण्वन्तरसंयुक्त इति । न च निबिडयोरेव तथा विरोध इति
वाच्यम् । परमाणोर्निबिडत्वात् स्वच्छयोरेव तथा विरोधाभावा-
दिति भावः । फलप्रयुक्तं मत्वाह अक्षमभिसम्भिरिति । एतत्प्राक्कालिकेति ।

ज्ञानजननदर्शनाच्च । 'एवमेव किन्त्वन्यताव्यवहार उपचारादि'ति व्योमाचार्याः । निवर्तकजनकदहनयोर्भेदेन वेति तत्रैव कालगणना ग्राह्या ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नाशयत्युत्तरमुत्पादयति तथा प्रकृतेऽपि स्यादित्यर्थः । उपचारादिति । निवर्तकत्वजनकत्वलक्षणोपाधिकृतो भेदः, एकत्रैवाग्निसंयोगे उपचर्य मूले तथाभिधानमित्यर्थः । स्वप्नतन्माह---निवर्तकेति । यद्दहनसंयोगेन पूर्वरूपादिकं नष्टं तदन्यदहनसंयोगेन रक्ताद्युत्पत्तिर्वाच्या ते जसो वेगातिशयेन तावत्कालमेकस्यानवस्थानादित्यर्थः । रूपादिध्वंसको नाग्निसंयोगो रूपाद्युत्पादकः रूपादिनाशकाग्निसंयोगत्वात् सिन्दूरादौ प्रथमाग्निसंयोगवदिति, नहि तेनैव तत्र रक्तसारजननं चिरेणैतदुत्पत्तेः । किञ्च उत्पादविनाशकत्वं विनाशोत्पादकत्वं वा तेजःसंयोगस्य शीलं भवेत् ? आद्ये, घटादीनां नीरूपत्वप्रसङ्गः । द्वितीये महाप्रलयेऽपि रूपादिस्थितिप्रसङ्ग इति भावः । तत्रैवेति । विभागज

न्यायलीलावतीप्रकाशः

शब्दस्तन्नाशयश्च, तथापि ध्वंसे प्रतियोगिनोऽपि हेतुत्वान्नोत्पत्तिर्विनाशयौगपद्यमित्यर्थः । निवर्तकेति । अयमभिसन्धिः--परमाणौ रक्तं रूपमेतत्प्राक्कालिकरूपध्वंसकाग्निसंयोगभिन्नाग्निसंयोगजन्यं पार्थिवपरमाणुरूपत्वात् उत्तररूपवत् । एवं पूर्वरूपेष्वपि साध्यम् । यद्वा परमाणुरूपनाशो न रूपजनकाग्निसंयोगजन्यः रूपनाशत्वात् अवयविरूपनाशवत् । नचेदमप्रयोजकम्, एकस्याग्निसंयोगस्य परमाणुरूपनाशकस्योत्पादकत्वासम्भवात्, एकरूपनिरूपितप्रतियोगिनो जन्यत्वविनाशयत्वयोरेकरूपावच्छेद्यत्वाभावात्, भावे वा परमाणुरूपत्वेन विनाशयत्वे जन्यत्वे चाग्निसंयोगत्वेन जनकत्वे नाशकत्वे चासमवायिकारणस्य कार्यसमानकालीनत्वेन जनितमपि रूपमाग्निसंयोगेन विनश्येतेति कारणाभावात् घटादेर्नीरूपत्वप्रसङ्गः । परमाणुरूपत्वेन जन्यता स्वाजन्यरूपत्वेन नाशयतेति चेत् । जन्यपदेन यदि जन्यतावच्छे-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अग्निसंयोगजन्यत्वे साध्ये सिद्धसाधनमिति रूपध्वंसकाग्निभिन्नत्वं संयोगविशेषणम्, तथापि न दृष्टान्ते साध्यनिश्चय इत्येतत्प्राक्कालिकेति रूपविशेषणम् । न च पूर्वरूपे व्यभिचार इत्यभिप्रेत्य साध्यं साधयति एवमिति । जन्यपदेनेति । स्वाजन्येत्यत्र, तेनेति शेषः । यद्यपि स्वजन्यतोप-

ननु द्यणुकनाशानन्तरं कथं द्यणुकनाशः ? तस्य स्वास-
मवायिकारणनाशनाशत्वमिति चेन्न । समवायिकारणनाशेऽपि
कचिन्नाशः । तत्र सर्वत्रासमवायिकारणनाशपूर्वकत्वमुच्यते इति

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

विभागानभ्युपगमपक्षे दशक्षणा एकादशक्षणा वा प्रक्रिया आरम्भ-
कसंयोगनाशद्रव्यनाशान्यतरापेक्षया रूपमिति मतभेदमाश्रित्य,
तदनभ्युपगमपक्षे तु नवक्षणा । परमाण्वन्तराग्निसंयोगचिन्तायां
पञ्चषट्सप्तक्षणागणना ग्राह्येत्यर्थः ।

आपाकनिक्षिप्तघटादीनामग्निसंयोगेनाभिघातात्मना युगपदेव सक-
लावयवधर्मोत्पत्तावसमवायिकारणनाशादेव घटादिद्यणुकपर्यन्तं
यद्यपि नाशः सम्भाव्यते, तथापि सूचीव्यतिभेदस्थलानुरोधेन परि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दकरूपवत्त्वं, तदा तदभावस्य परमाणुरूपे न प्रसिद्धिः । अथ स्वरूपविशे-
षस्तदाऽननुगमेनोपस्थितिरशक्या । ननु रूपादिनाशकोत्पादकाग्नि-
संयोगभेदे कदाचिदुपात्त्याग्निसंयोगोत्पादितरूपे अन्त्याग्निसंयोगेन
च नाशिते नीरूपोऽपि घट उत्पद्येत । न च रूपादिनाशक एवोपा-
त्त्याग्निसंयोगो भवतीति नियामकमस्ति, नाशकस्योत्पादकत्वे तु
नायं दोषः । मैवम् । अव्यवहितोत्तरक्षणभाविरूपप्रागभावसाहितस्यैव
तस्य पूर्वरूपनाशकत्वादिति ।

द्यणुकनाशकात् द्यणुकनाशे पूर्वप्रक्रियायाः सिद्धिरिति मतमास्क-
न्दति द्यणुकनाशेति । यत्र कपालद्वयसंयोगाद्घटनाशः तत्र तथा कल्पना-
दित्यर्थः । कचिदिति । यत्र कपालनाशोत्तरं तत्संयोगनाश इत्यर्थः । ननु

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

हितेत्यर्थे जन्यपदस्य नोक्तदोषावकाशस्तथापि तत्तदग्निसंयोगरूपत्वेन
नाशयता तत्तदग्निसंयोगत्वेन नाशकतेत्येवं गौरवम्, रूपत्वेनैव नाशय-
ता रूपजनकाग्निसंयोगत्वेन च नाशकतेत्येवं लाघवमतो न रूपनाश-
रूपोत्पादकत्वमिति तात्पर्यम् । नीरूपोपि घट उत्पद्येतेति । उक्तक्रमेण क-
पालरूपनाशे उत्पन्नोऽपि घटो नीरूपः स्यादित्यर्थः । एतच्चावयवि-
पाकपक्षे, परमाणुपाकपक्षे तूक्तक्रमेण परमाणोर्नीरूपत्वे तत्परम्परा-
रब्धं घटादि नीरूपं स्यादित्यर्थः । अव्यवहितेति । फलमेव तथा कल्पना-
यां मानम्, एकस्यैव नाशकत्वमुत्पादकत्वं चेति निरस्तमेवेति भावः ।

पूर्वप्रक्रियाया इति । अवयव्यनष्टव्यपरमाणवेव पाक इति प्रक्रियाया

चेन्न । विपक्षे बाधकाभावात् । अनियतहेतुकतापत्तिरिति चेन्न ।
गुणनाशस्याश्रयनाशविरोधिभ्यां नाशवदस्याप्युपपत्तेः, अ-
न्यथा द्वित्वस्याप्याश्रयनाशनाशयतानियमापत्तेः । शिष्टं शास्त्रे ॥
इति पाकजम् ॥

न्यायलीलावर्तीकण्ठाभरणम्

हरति नेति । अनियतेति । द्रव्यनाशपूर्वकमेव कार्यं न नश्यति, कचिद्-
समवायिनाशः कचिच्च समवायिनाशः कारणमित्यनिश्चय इत्यर्थः ।
दृष्टान्तेनानियतहेतुकत्वमुपपादयति गुणनाशस्येति । निमित्तकारणेतरगु-
णनाशत्वं द्रव्यनाशं प्रति कारणतावच्छेदकम्, यद्वा विद्यमानाश्रय-
द्रव्यनाशं प्रत्यसमवायिकारणनाशस्तदन्यद्रव्यनाशं प्रति समवायि-
कारणनाश इति नानियतहेतुकत्वमिति भावः । अन्यथेति । यदि दृष्टानु-
न्यायलीलावर्तीप्रकाशः

द्रव्यनाशे समवाय्यसमवायिनाशयोः कारणत्वेऽननुगमः, अभावे
चावान्तरजातेरभावादित्यसमवायिकारणनाश एवानुगतकारणं क-
ल्प्यते, यत्रापि समवायिकारणनाशः तत्रावधारणिकारणनाशस्यावश्य-
कत्वादित्यभिसन्धायाह तत्रेति । विपक्ष इति । समवायिकारणनाशस्यापि
कार्यद्रव्यनाशं प्रति हेतुत्वसम्भवादित्यर्थः । आक्षेपा स्वाभिसन्धिमु-
द्धाटयति अनियतेति । नानियतहेतुकत्वं विद्यमानाश्रयकद्रव्यनाशेऽस-
मवायिकारणनाशो हेतुः, एवं चासमवायिकारणकद्रव्यनाशे प्रति-
योग्याश्रयद्रव्यनाशः कारणमित्यभिप्रेत्याह गुणनाशस्येति । यदि च
दृष्टानुसारिण्येव कल्पना, तदा रूपादिनाशं प्रत्याश्रयनाशस्य कार-
णत्वावधारणात् द्वित्वादिनाशेऽपि तदेव कारणं कल्प्येतेत्याह
अन्यथेति ॥

न्यायलीलावर्तीप्रकाशविद्वतिः

इत्यर्थः । विद्यमानाश्रयकेति । अव्यवहितप्राक्कालविद्यमानाश्रयकद्रव्यना-
शेऽसमवायिनाश एवमव्यवहितप्राक्कालविद्यमानासमवायिकद्रव्य-
नाशे समवायिनाशो हेतुरित्यर्थः । उभयनाशोत्तरभावितत्तद्द्रव्यनाश-
व्यक्तौ च तदुभयनाशो हेतुरनुगत एवेति भावः । वस्तुतः समवायि-
कारणनाशोत्तरभाविद्रव्यनाशे समवायिनाश एवमसमवायिनाशोत्त-
रद्रव्यनाशो चासमवायिनाश एवमुभयनाशजन्येषु भयकार्यतावच्छे-
दकसत्त्वादुभयजन्यत्वमविकलम् । वयं तु गुणकर्मादिनाशस्थले सम-

गुणस्य निमित्तनाशनाशयत्वात्, अन्यथातिप्रसङ्गात्, साध्ये-
तरत्वस्य च बाधैकगम्यत्वात्, पूर्वमप्यन्यस्थितिसिद्धौ समानदेशता-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सारणैव व्यवस्था तदा रूपादावाश्रयनाशनाशयत्वं ज्ञानशब्दादौ वि-
रोधिगुणनाशयत्वं दृष्टमिति द्वित्वादावपि तथा कल्प्येतेत्यर्थः । वि-
स्तरानभिधाने हेतुमाह—शिष्टं शास्त्र इति ।

द्वित्वाद्युत्पत्तिप्रक्रियामाक्षिपति गुणस्येति । द्वित्वादिकं न निमि-
त्तनाशनाशयं गुणत्वात् रूपादिवत्, ज्ञानादिवद्वेत्यर्थः । अन्य-
थेति । रूपादीनामप्यदृष्टनाशनाशयतापत्तेरित्यर्थः । न च द्वित्वादीतर-
त्वमन्त्रोपाधिरित्याह साध्येतरत्वस्येति । निमित्तनाशनाशयं चेन्न द्वित्वा-
दि तदाश्रयनाशनाशयत्वाच्चमुभयथापि पूर्वं द्वित्वादीनामवस्थाने,
तथाचापेक्षबुद्धिर्व्यञ्जिका वाच्या । न च समानदेशानां समानेन्द्रि-
यग्राह्याणां च न प्रातिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वमिति व्यञ्जिकाप्यपेक्षाबु-
द्धिर्न स्यादिति वाच्यम् । एकत्वैकपृथक्त्वयोरस्य नियमस्य त्वया-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्वित्वादि अपेक्षाबुद्धेर्नाशनाशयमित्याक्षिपति गुणस्येति । रूपादौ
तथा दर्शनात् द्वित्वादावपि गुणत्वेन तदनुमानमित्यर्थः । अन्यथेति ।
अग्निलंयोगनाशे पार्थिवरूपादिनाशापत्तेरित्यर्थः । न च द्वित्वाद्यन्य-
त्वं तत्र प्रयोजकमित्याह साध्येति । तथा द्वित्वादेरपेक्षाबुद्ध्यजन्यत्वे
ततः पूर्वमपि तत्सिद्धावपेक्षाबुद्धेस्तद्व्यञ्जकत्वं, न च समानेन्द्रियग्रा-

न्यायलीलावतीप्रकाशवृत्तिः

वायिनाशस्य हेतुत्वं कल्प्यमानं लाघवात्समवायिनाशोत्तरभाविसम-
वेतनाशत्वावच्छिन्नं प्रत्येव कल्प्यते । एतेन समवायिकारणनाशस्य
द्रव्यनाशकत्वे मानमेव नास्ति तेनासमवायिकारणनाशेनैव
द्रव्यनाशादिति दुषणमलङ्कारम् । न च द्यणुकनाशेऽसमवायिका-
रणनाशस्य हेतुत्वे लाघवाद्द्रव्यनाशत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति
न समवायिनाशव्यवधानेन द्रव्यनाशः विशेषसामग्रीविरहादिति
वाच्यम् । असमवायिकारणत्वं हि प्रकृते समवायिनिरूपितकारण-
ताश्रयत्वमात्रमेव प्रविष्टं लाघवादिति तदाश्रयनाशयत्वस्य समवा-
यिनाशेऽपि विद्यमानत्वात् । न चैवमित एव सामञ्जस्ये किं सामान्य
सामग्रीकल्पनेनेति वाच्यम् । गुणकर्मनाशादावनुगमानुरोधेन तस्याः
कल्पनीयत्वादिति ब्रूमः ।

दिधर्मवतोरप्येकत्वैकपृथक्त्वयोर्नियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्ववद्वित्वमप्य-
पेक्षाबुद्धिव्यङ्ग्यमिति प्रक्रियाया असिद्धिरिति चेन्न । हेतोर्व्यति-
रेकग्रहे तेनैव बाधात्, अन्यथा व्यतिरेकासिद्धेः । अत एव हुता-
शनवन्दीग्रहादेपक्षामितजन्यं द्वित्वमिति स्थिते(१) न हि द्रव्यधी-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नभ्युपगमात् तत्रापि परस्पराव्यभिचारिव्यञ्जकव्यङ्ग्यमिति कल्पना-
मात्रमित्याह पूर्वमपीति । हेतोरपीति । उक्तनुमानयोर्निमित्तनाशनाश्यो
न गुण इति व्यतिरेकव्याप्तिर्वाच्या, निमित्तनाशनाश्यत्वं च द्रव्ये
कर्मणि चासिद्धमिति गुण एव वाच्यं तथाच बाध इत्यर्थः । अत
एव तदुक्तीतः पक्षेतर उपाधिरिति भावः । अन्यथेति । यदि द्वित्वादौ
सन् वाच्य इत्यर्थः । केवलान्वयि चानुमानं त्वया नेष्यत एवेति भावः ।
नन्विन्धननाशनाश्ये हुताश एव व्यतिरेकप्रसिद्धिः स्यादत आह—
अत एवेति । हुताशस्यान्यत्रकलूतसमवाय्यसमवाय्यन्यतरनाशादेव
नाशादित्यर्थः । बन्दीग्रहादिति । द्वित्वे यथा, न निमित्तनाशनाश्यत्वं त-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

ह्ययोः समानदेशयोः प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वानुपपत्तिः, तथा-
विधयोरेकैकत्वैकपृथक्त्वयोः प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वादित्याह पूर्व-
मपीति । गुणत्वेन निमित्तनाशनाशनाश्यत्वे साध्ये निमित्तनाशनाश्य-
त्वात् गुणत्वरूपो व्यतिरेको वाच्यः, निमित्तनाशनाश्यत्वञ्च द्रव्य-
कर्मणोर्न दृष्टमिति गुण एव तद्व्याच्यं, तथाच बाध इत्याह हेतोरिति ।
अन्यथेति । तथाचान्वयव्यतिरेकित्वव्याघातः, केवलान्वयी च हेतु-
स्त्वया न स्वीक्रियते इत्यर्थः । ननु निमित्तनाशनाश्ये वह्नौ हेतुव्यति-
रेको ग्राह्य इत्यत आह अत एवेति । तत्राप्यन्यत्रकलूतसमवाय्यसमवा-
यिकारणनाशस्यैव नाशकत्वात् द्वित्वादिनाश(२)वद्वह्निनाशोऽपि न
निमित्तनाशजन्य इत्यपेक्षाबुद्धिकारणकं द्वित्वादीत्यर्थः । द्रव्यधीरिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

व्यङ्ग्यत्वानुपपत्तिरिति । तथा च द्वित्वद्विपृथक्त्वयोस्तत्त्वानुपपत्तिरिति
भावः । तथाच बाध इति । गुणान्तरेऽपि निमित्तनाशनाश्यत्वासम्भवात्
द्वित्व एव तद्व्याच्यमतो बाध इति भावः । द्वित्वादिनाश इव इति तन्मते
दृष्टान्तः । व्यतिरेकदृष्टान्तो वा । अपेक्षाबुद्धिकारणकं द्वित्वादीति । यद्यपि

(१) व्यवस्थिते इति प्रा०पु० पाठः ।

(२) द्वित्वादिनाश इवेति विवृत्यभिमतः पाठोऽत्र बाध्यः ।

रपेक्षाधीः, दूरादुभयद्रव्यावभासेऽप्येकत्वानवभासे तत्र द्वित्वा-
नुत्पादात्(१) । नाप्यविकल्पकैकसंख्यामतिः, संख्यायाः सविक-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

था हुताशेऽपि न स्यादित्यर्थः । अपेक्षाबुद्धेर्निमित्तस्य नाशाच्चेत्
द्वित्वादिनाशस्तदा जनिकाप्यपेक्षाबुद्धिर्द्वित्वादीनामिति स्थिते सति
किम्विषया सेति विचार्यते इत्याह अपेक्षामतीति । नहि द्रव्यधारिति । एक-
त्वालम्बनेत्यर्थः । नानैकत्वनिर्विकल्पकमपि न द्वित्वादिजनक-
नकमित्याह नापीति । शतसंख्याद्युत्पादे सविकल्पजन्यत्वावधार-
णात् प्रत्यक्षस्थले सन्देहे आनुमानिकापेक्षाबुद्धौ तथावधारणात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नानैकत्वगोचरापि धीर्न निर्विकल्पकरूपेत्याह नापीति । यद्यप्येतत्प्र-
त्यक्षस्थले परस्यासिद्धम्, तथापि यत्रानुमानिक्यपेक्षाबुद्धिर्द्वित्वाद्विज-
निका तद्दृष्टान्तेनाऽन्यत्रापि सविकल्पकापेक्षाबुद्धिजन्यत्वं साध्यमिति
भावः । ननु द्वित्वगुणगोचरनिर्विकल्पकजन्यसंस्कारसहितमिन्द्रि-
यं 'द्वेद्रव्ये' इति विशिष्टज्ञानं जनयिष्यति प्रत्यभिज्ञाने, तत्रापि संस्कार-
सचिवस्य तस्य (तत्र) सामर्थ्यमस्तीति न तद्भ्रान्तं स्वकालीनस्यैव

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वृतिः

उक्तानुमानस्योक्तक्रमेण दूषणेऽपि अपेक्षाबुद्धिनाशो न द्वित्वनाशकः
समवाय्यसमवायिनाशगुणान्यत्वात् नाशान्तरवदित्यनुमानमविक-
लमेव, तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवापेक्षाबुद्धेः कारणत्वम् । न च
व्यञ्जकतया तदन्यथासिद्धिः । दण्डादेरपि तथात्वापत्तेः, सत्कार्य
वादापत्तेश्च । नचैवमपि तन्नाशस्य द्वित्वनाशकत्वे मानाभावः ।
द्वित्वस्य स्थायित्वे एकत्वद्वयाज्ञानदशायामपि प्रत्ययापत्ते
स्तज्ज्ञानव्यङ्ग्यत्वस्य च निरासान्नाशस्वीकारे परिशेषेणा-
पेक्षाबुद्धिनाशस्य नाशकत्वस्वीकारादिति दिक् । तथापि यत्रेति ।
न चेदमप्रयोजकम्, एकत्वगोचरज्ञानत्वेनैव जनकत्वादिति वाच्यम् ।
दूराद्भेदाग्रहेऽपि धर्मिणो द्वित्वप्रत्ययापत्तेः परस्परविभेदविशिष्टैक-
त्वज्ञानस्य कारणत्वात् । न चैवमप्येकत्वप्रकारकत्वं नापेक्षणीयमिति
वाच्यम् । भेदग्रहार्थमेवाधिकरणतावच्छेदकत्वेन तदपेक्षणादिति ।
स्वकालीनस्यैवेति । यद्यप्यपेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयावस्थानस्वीकारेऽपि द्वित्व

ल्पकापेक्षाधीजन्यत्वनियमात् शतसंख्यावत् , किन्त्वैकैकत्ववि-
विशिष्टद्रव्यधीः(१) । अविकल्पकज्ञानं च न संस्कारजनकं, तद्विष-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

एकत्वविशिष्टधीरिति । नानैकत्वसमूहालम्बनमित्यर्थः । अनेनैव द्वित्वो-
त्पत्तौ द्रव्यविशिष्टज्ञानस्यानेपेक्षणात् नानैकत्वसमूहालम्बनमेवा-
पेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वोत्पत्तिस्ततो द्वित्वत्वसामान्यज्ञानं ततो द्वित्वगु-
णज्ञानं ततो द्वे द्रव्ये इति विशिष्टज्ञानम् । अत्र च विशिष्टज्ञानसमकालं
द्वित्वगुणस्य नाश इति मूले प्रक्रियोक्ता, तत्र यद्येकत्र गुणविषयैवा-
पेक्षाबुद्ध्या द्वित्वं जन्येत तज्जनितसंस्कारेण द्वित्वगुणज्ञानकाल एव
द्वित्वनाशात्तज्ज्ञानं भ्रान्तं स्यादित्यापादनमयुक्तं स्यादत आह—
अविकल्पकज्ञानं चेति । द्रव्याविषयकमेकत्वगुणज्ञानमित्यर्थः । तदुक्तं
मूले—‘समूहालम्बनमेव संस्कारकारणं नालोचनमिति, तत्रालोच-
नपदेनानैकत्वसमूहालम्बनस्यैवाक्तेत्वात् । ननु तदपि विशिष्टज्ञान-
त्वात् संस्कारजनकं स्यादेवेत्यत आह तद्विषयेति । केवलयोरेकत्व-
गुणयोः स्मरणाभावादित्यर्थः । ननु नाभूत् स्मरणं तथापि तेन सं-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्वित्वस्य ग्रहादित्यत आह अविकल्पकेति । स्मृतेर्विशिष्टविषयत्वनियमा-
दित्यर्थः । ननु स्मृत्यभावेऽपि निर्विकल्पकस्य ज्ञानत्वासंस्कारजन-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

गुणगोचरनिर्विकल्पकेन संस्कारोत्पत्तिसमय एव नाशादिदमयुक्तम्,
तथापि स्वकालीनत्वेन स्वाव्यवहितप्राक्कालत्वमेवात्रोक्तं प्रत्यक्षे वि-
षयस्य कारणतायास्तावतापि निर्वाहात् वर्तमानत्वग्रहस्य च स्थूलो-
दाधिमादायापि सम्भवादिति भावः । नचैवमपि ‘द्वे द्रव्ये’ इति ज्ञान-
मसिद्धमेव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानाभावादिति वाच्यम् । वि-
शेष्ये विशेषणमिति न्यायेनापि तत्सम्भवात् । नचैवं निर्विकल्पकस्य
संस्कारजनकत्वे तत्कालोत्पन्नविशिष्टज्ञानमादायाप्यसङ्गतिरिति
कथं पूर्वपक्षावकाश इति वाच्यम् । अनुव्यवसायातिरिक्तस्थले सा-
मान्ययोगजमिन्नस्य संस्कारस्यैव प्रत्यासत्तित्वमित्यभिमानेन पूर्व-
पक्षकरणात्, सिद्धान्ते च तदभिमानखण्डन एव निर्भरत्वादिति ।
अविकल्पकेतीति । न चात्र मानाभावः । घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञा-

यस्मरणभावात्, तदेकगम्यत्वाच्च । तस्य च ज्ञानत्वेन संस्कारानु-
मानस्य तु पद्वादराद्युपाधिमादायान्यथासिद्धेः । 'द्वे द्रव्ये' इति
ज्ञानसमकालं द्वित्वनाशे तज्ज्ञानं भ्रान्तं स्यादिति नापेक्षाबुद्धि-
नाशनाशयं द्वित्वमिति चेन्न । ज्ञानस्य तत्समये द्वित्वविशिष्टमि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्कारो जन्यतामित्यत आह तदेकगम्यत्वादिति । संस्कारस्येति शेषः ।
ननु ज्ञानत्वाविशिष्टज्ञानत्वाद्वा अपेक्षाबुद्धेरपि संस्कारजनकत्वमनु-
मास्यत इत्यत आह तस्य चेति । अनेकविशेषणविशिष्टविषयत्वं पटु-
त्वं, जिज्ञासोत्तरत्वमादरः, विशेषदर्शनानन्तर्यमादिपदग्राह्यं, प्रकृते च
तदेकमपि नास्तीत्यर्थः । ननु तत्समकालं द्वित्वनाशोऽस्तु तेन किं
स्यादत आह ज्ञानसमकालमिति । तथाचापेक्षाबुद्धिर्व्यङ्ग्यमेव द्वित्वमित्या-
यातमिति भावः । ननु द्वित्वगुणगोचरनिर्विकल्पकजन्यसंस्कारसहित-
मिन्द्रियं 'द्वे द्रव्ये' इति विशिष्टज्ञानं जनयिष्यति, न च नद् भ्रान्तं,
स्वकालीनस्यैव द्वित्वस्य ग्रहादित्याभासेनाविकल्पकज्ञानं चेति फ-
क्तिकायामाहुः प्राञ्चः । ज्ञानस्येति । नही 'दानीं द्वे द्रव्ये' इति विशिष्टज्ञानं
येन भ्रमः स्यात्, किन्तु 'द्वे द्रव्ये' इति मात्रम्, 'इदानीं द्वे द्रव्ये' इति
विशिष्टज्ञानं पाकरक्ते 'इदानीं श्यामोऽयमिति' ज्ञानवद् भ्रम एवेत्यर्थः ।
ननु भवेदेवं यदि विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यं भवेत्, किन्तु विशे-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कत्वमनुमास्यत इत्यत आह ज्ञानत्वेनेति । विशेष्यगतभूयोधर्मप्राहकत्वं
पटुत्वं, जिज्ञासापरम्पराजनकत्वं चादरप्रत्ययत्वम्, आदिपदादन्य-
स्यापि संस्काराधायकविशिष्टज्ञानस्य सङ्ग्रहः । द्वित्वनाश इति । द्वित्व-
स्य निमित्तापेक्षाबुद्धिनाशनाशयत्वव्यवस्थापनात् विशेषणाभावे वि-
शिष्टज्ञानस्य भ्रमत्वादित्यर्थः । ज्ञानस्येति । 'द्वे द्रव्ये' इति विशिष्टज्ञानं स्व-
समयवर्त्तिवैशिष्ट्यं न विषयीकरोति किन्तु वैशिष्ट्यमात्रम्, तच्चाव्यव-
हितपूर्वक्षणे तत्रास्त्येव, 'इदानीं द्वे द्रव्ये' इति धीश्च स्थूलकालोपाधि-
मादायेत्यर्थः । ननु विशिष्टज्ञानं न विशेषणज्ञानजन्यं विशेषणविशेष-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नेन विपरीतस्मृत्यापत्तेः समानप्रकारकत्वेन जनकत्वाभ्युपगमात्
दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनानुपपत्तेरिति । द्वे द्रव्ये इति । अपेक्षाबुद्धेर्न-
न्तरं द्वित्वं तन्निर्विकल्पकं ततो द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वत्वज्ञानमपेक्षा-

त्यस्यानवगाहित्वात् , पूर्वापरतोदासीनद्वित्वविशिष्टत्वस्य स-
त्त्वात् । विशेषणज्ञानपूर्वकता तूत्तरत्र विशिष्टज्ञानस्य व्यवस्थाप-
यिष्यते । अतीतगोचरद्वित्वाद्युत्पत्तौ का वार्ता ? न काचित् । कथं
तर्हि तद्व्यवहारः ? यथा गुणादाविति ब्रूमः । उपादानाभावस्यैव
बाधकत्वात् । एतेनाऽनागतव्यवहारोऽप्युक्तः ॥ इति संख्या ॥

अणुकक्षारिमाणं संख्याजन्यं परिमाणप्रचयानपेक्षत्वे सति
परिमाणत्वात् सर्वसिद्धः (१) संख्याजन्यपरिमाणवत् । परिमाणज-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

षणविशेष्योभयसन्निकर्षाधीनं, विशेषणसन्निकर्षश्च प्रकृते नास्तीत्यत
आह विशेषणेति । 'शतं पिपीलिकानां मया हतमि'त्यादावतीतेऽपि सं-
ख्योत्पत्तिरिति कन्दलीकारमतमास्कन्दति अतीतगोचरेति । समवायि-
कारणमतीतं न भवत्यतस्तत्र संख्यारोप इत्यर्थः ।

ननु परमाणुपरिमाणं परिमाणद्वयमिति अणुकपरिमाणे तज्ज-
नकं मास्तु, अणुकपरिमाणं तु त्रसरेणुपरिमाणजनकमस्तु बाधका-
भावादित्याशङ्क्याह अणुकपरिमाणमिति । संख्याजन्यमिति । बहुत्वसंख्या-
जन्यमित्यर्थः । सर्वेति । बहुभिरारब्धे यत्र महत्त्वोत्कर्षस्तत्र परिमा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विषयकैकज्ञानस्य विशिष्टज्ञानतया तयोः समानकालीनत्वात्, तथा
च द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानकाले द्वित्वस्य सत्त्वान्न तस्य भ्रान्तत्वमत
आह विशेषणेति ।

अणुकपरिमाणं जन्यजन्यवृत्ति परिमाणत्वादिति स्थिते सत्याह
अणुकेति । परिमाणत्वात् जन्यपरिमाणत्वादित्यर्थः । सर्ववादीति । ननु
यत्र समानसङ्ख्यपरिमाणैः परिमाणारम्भस्तत्र सङ्ख्यावत् परिमा-
णस्याप्यारम्भकत्वनियमात् दृष्टान्तासिद्धिः, तथाप्यवयवत्रितया-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

बुद्धेर्नाश इत्येक कालः, द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानं तद्विनाश इत्येकः,
पूर्ववर्तितया कारणताया अबाधनादिति सिद्धान्तसंक्षेपः ।

तथाप्यवयवेति । यद्यपि तत्रापि परिमाणस्य जनकत्वमन्यथा न्यून-
परिमाणावयवचतुष्कारब्धेऽपि परिमाणप्रकर्षापत्तेरिति प्रागुक्तताद-

न्यमेवैतत् स्यादिति चेन्न । परिमाणस्य विजातीय्यात्म(१)प्रतियो-
गिप्रकर्षजननविरोधात् , अन्यथा महतामपि कचिदणुपरिमाणा-
रम्भकतापत्तेः(२) । ह्रस्वत्वस्य चामहद्बृत्तित्वेन महत्त्वानारम्भ-
कत्वात् अणुत्ववत् , अन्यथाऽत्रापि तत्त्वतापत्तेः(३) । संख्यापि
तर्हि नारम्भिका, तस्याः स्वाश्रयप्रकृष्टपरिमाणजनकत्वनिय-
मादिति चेत् । न, परिमाणासमवायिकारणस्य स्वाश्रयप्रकृष्टप-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

णवदित्यर्थः । ननु द्व्यणुकत्रयवर्त्तिपरिमाणैरेव तदारभ्यतामित्याह
परिमाणजन्यमिति । अणुत्वस्य महत्स्वारम्भकत्वविरोधान्नैवमित्याह परिमाण-
स्येति । ह्रस्वत्वपरिमाणस्य अनभ्युपगमेऽपि तस्य जनकत्वमाशङ्क्या-
ह ह्रस्वत्वस्येति । महत्त्वासमानाधिकरणपरिमाणत्वेनाणुत्ववत् ह्रस्व-
त्वस्यापि द्व्यणुकवृत्तेरनारम्भकत्वादित्यर्थः । महत्त्वासमानाधिकरणा
संख्यापि कथं महत्स्वमारभताम् , आरम्भे वा त्रसरेणौ प्रकृष्टमहत्स्वमे-
वारभेनेत्याह संख्यापीति । तर्हि परमाणुवृत्तिद्वित्वसंख्यया द्व्यणुकेऽत्य-
न्तमहत्स्वमारभ्येतेति द्व्यणुकोच्छेदः स्यादित्याह परिमाणैति । तर्हि द्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रब्धमहत्त्वापेक्षया अवयवचतुष्टयारब्धमहत्त्वस्य दृष्टान्तता । परिमाण-
स्येति । परिमाणं परिमाणत्वव्याप्यजात्या सजातीयमेवारभत इति
व्याप्तेर्द्व्यणुकपरिमाणेन द्व्यणुकमहत्त्वं स्वविजातीयं प्रकृष्टं न जन्यत
इत्यर्थः । ननु नेयं व्याप्तिः ह्रस्वत्वेन महत्स्वारम्भात् इत्यत आह ह्रस्वत्व
स्येति । अमहद्बृत्तित्वेनेति । अमहद्बृत्तिपरिमाणत्वेनेत्यर्थः । अतो न
द्व्यणुकमहत्त्वापत्तिरित्यर्थः । तस्या इति । समानपरिमाणत्रितयारब्धे
सङ्ख्यायाः स्वसमानाधिकरणपरिमाणापेक्षयाधिकपरिमाणजनन-
दर्शनादित्यर्थः । कच्चित्त्वात्वेऽपि न नियम इत्याह परिमाणासमवायी-
ति । यदीदृशी व्याप्तिः स्यात् तदा द्व्यणुकेन द्व्यणुकं महन्न जन्येत कि-
न्त्वणुतममेव जन्यमिति न तज्जनकद्व्यणुकसिद्धिरित्यर्थः । नाप्यणु-
त्वं कार्याकार्यवृत्तीति प्रागुक्तानुमानात् द्व्यणुकसिद्धिः, अणुत्रयारब्ध-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वस्थं, तथापि परिमाणप्रचयमात्राजन्यत्वं हेतौ विवक्षितमेवं च स-

रिमाणजनकत्वनियमे अणुकोच्छेदापत्तेः । संख्यापरिमाणयोरु-
भयोरपि तुल्यत्वे परिमाणानारम्भकत्वे हेत्वभाव इति चेत् ।
न, बहुत्वस्य महत्त्वारम्भे क्लृप्तशक्तिकत्वात्, अणुत्वस्य च
परिमाणं प्रति उपाध्यन्तरानपेक्षेण(१) स्वरूपेणादृष्टशक्तिकत्वात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अणुपरिमाणमेव विजातीयमपि महत्त्वं जनयतु, महत्त्वासमानाधिकर-
णसंख्याया अपि महत्त्वजनकत्वमत्रैव त्वयापि कल्पनीयमित्याशङ्कते
संख्येति । बहुभिरारब्धे महत्त्वोत्कर्षदर्शनात् बहुत्वं महत्त्वं प्रत्यस-
मत्रायिकारणं क्लृप्त नाणुत्वमिति परिहरति बहुत्वस्येति । ननु यद्यणु-
त्वमात्रं न परिमाणकारणं क्लृप्तं, तथापि बहुत्वसमानाधिकरणजन्या-
णुत्वेन महत्त्वं प्रति कारणत्वमिहैव कल्प्यतामित्यत आह उपाध्यन्त-
रेति । बहुत्वं चेदुपाधिस्तदा तदेव कारणमस्तु किमणुत्वेनेत्यर्थः ।
ननु तथापि किं बहुत्वेन त्रीण्येकान्येव त्रसरेणौ महत्त्वं जनयन्ति-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्रसरेणोरप्यणुत्वेन सिद्धसाधनादिति भावः । सङ्ख्यापरिमाणयोरिति । यथा
ऽणुपरिमाणस्य महत्त्वजनकत्वं न दृष्टं तथाऽणुसङ्ख्याया अपि जन-
कत्वे वा न विनिगमकमित्यर्थः । तत्र विनिगमकमाह बहुत्वस्येति । नन्व-
णुत्वसमानाधिकरणबहुत्वस्यापि कारणत्वमन्यत्र न दृष्टं, यदि च ब-
हुत्वमात्रस्य तद्दृष्टम्, अणुत्वस्याऽपि परममहत्परिमाणातिरिक्क-
परिमाणस्य दृष्टमिति तुल्यम् । मैवम् । अणुकमहत्त्वं हि नपरिमाणजन्यं
सङ्ख्याप्रचयाजन्यमहत्त्वं प्रत्यवयवमहत्त्वेन कारणत्वात्, नत्ववयव-
परिमाणत्वेन परमाणुपरिमाणात् अणुके महत्त्वापत्तेः, नापि जन्याव-
यवपरिमाणत्वेन गौरवात्, नापि जन्याणुत्वेन तथाऽदर्शनात्, म-
हत्त्वविशेषस्यानियतहेतुकतापत्तेश्च, महत्त्वान्तरजातिकल्पने च गौ-
रवात्, बहुत्वकल्पनस्य च प्रामाणिकत्वात्, किन्त्ववयवबहुत्वं तज्ज-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मानसङ्ख्यापरिमाणारब्धस्यापि दृष्टान्ततेति ध्येयम् । अणुत्वस्यापीति ।
अणुकवृत्तिपरिमाणस्य परमाणुपरिमाणजन्यत्वे महत्त्वापत्तेरित्यर्थः ।
यद्वा अणुत्वस्य महत्त्वजनकपरिमाणत्वेन महत्त्वापत्तेरित्यर्थः । बहु-

न च नानैकत्वं जनकम्, एकहेतुकत्वोपपत्तौ नानाहेतुकत्वे कल्पनागौरवात् ॥

ननु संख्यापरिमाणादीनां न तावत्परिमाणं प्रति हेतुत्वम्, परिमाणमात्रेऽन्योन्यं व्यभिचारात् । नापि तद्व्यक्तिभेदं प्रति, आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां दूषितत्वात् । अतोऽवान्तरजातिस्वीकारे विरुद्धयोः समावेशानुपपत्तेः । दृश्यते चोभयहेतुकत्वं यथा स-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्यत आह नचेति । किञ्च त्रसरेणौ तदवयवबहुत्वं वा महत्त्वमारभ्यता-
मणुत्वमेव वेत्यत्र लाघवमपि बहुत्वे प्रमाणसहकारि, किञ्च त्रसरेणु-
परिमाणं नाणुपरिमाणजन्यं परमाणुत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

चतुर्विधमपि जन्यपरिमाणं संख्यापरिमाणप्रचयजन्यमिति मूल-
माक्षिपति नन्विति । परिमाणत्वावच्छेदेन कारणतायां परस्परं व्य-
भिचारान्न कारणताग्रह इत्यर्थः । ननु प्रत्येकजन्ये परिमाणेऽपि
वैजात्यमेव कल्पनीयमिति न व्यभिचार इति यदि, तदा द्वाभ्यामा-
रब्धे तदुभयजातिसाङ्कर्यमित्याह अत इति । ननु द्वाभ्यामारम्भ एव
नास्तीत्यत आह दृश्यते चेति । समपरिमाणावयवद्वयारब्धापेक्षयाऽ-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नकं परिमाणप्रचयाजन्यमहत्त्वे अवयवबहुत्वेन कारणत्वकल्पनात् ।
अणुकपरिमाणासमवायिकारणताग्राहकं प्रमाणं बहुत्वमेव विषयी-
करोति नाणुपरिमाणं तस्य प्रत्येकनिष्ठतया नानात्वेन गौरवादि-
त्येन्ये । एवं अणुकपरिमाणं नाणुपरिमाणजन्यं परिमाणत्वादित्यपि
द्रष्टव्यम् । तथापि वानैकत्वमेव परिमाणजनकमस्त्वित्यत आह
नानेति ।

विरुद्धयोरिति । सङ्ख्यापरिमाणाभ्यामुभाभ्यामारब्धे परिमाणे परस्पर-
रान्यताभावसमानाधिकरणयोः सङ्ख्यापरिमाणप्रयोज्यजात्योः सङ्कर-
स्यादित्यर्थः । न च तयोरसिद्धिरित्याह दृश्यते चेति । विलक्षणकार-
णव्यङ्ग्या उभयारब्धपरिमाणे विलक्षणैव जातिर्नतु प्रत्येककारणप्र-

न्यायलीलावतीप्रकाशविबुतिः

त्वकल्पनस्येति । बहुत्वे महत्त्वकारणताकल्पनस्येत्यर्थः । परिमाणप्रचयाज-
न्येति । भावमात्रेत्यर्थः । एवमिति । उक्ताधिपक्षबाधके सतीत्यर्थः ।

मपरिमाणौ भयारब्धादुत्कर्षवतस्त्रिभिरारब्धस्य परिहीनपरिमाण-
त्रितयारब्धादुत्कर्षस्योपलम्भात् । मैवम् । एकैकारभ्यमहत्त्वावान्तर-
जातेरन्यदेवं महत्त्वोत्कर्षरूपं सामान्यं प्रत्यसमवायिकारणसमु-
च्चयस्य हेतुत्वात् । प्रचये च नास्ति कारणत्वम्, तूलाद्यवयवि-
नामनारम्भकत्वात्, एकादिप्रत्ययस्य (१) पलालपुञ्जवदुपपत्तेः ।
मैवम् । घनद्रव्यस्य स्वाश्रयद्रव्यारम्भे पलालादावेकदेशाकर्षणेन

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

समपरिमाणत्रयारब्धे तावदुत्कर्षः प्रतीयते स्वल्पपरिमाणत्रितयार-
ब्धापेक्षयाऽप्युत्कर्षः प्रतीयते, तत्र महत्त्वं बहुत्वं च द्वयमपि कार-
णमित्यर्थः । एकैकेति । यथा प्रत्येकारब्धेऽपीति न समावेश इत्यर्थः ।
हेतुत्वादिति । प्रयोजकत्वादित्यर्थः । तूलादीति । तूलादिपिण्डानां पलाला-
दिजालवन्नावयवित्वमित्यर्थः । धारणाकर्षणेऽवयविलक्षणं तूलकपि-
ण्डे दृश्यते न तु पलालजालेऽपीति तत्रानारम्भकत्वप्रत्ययोऽत्र भ्रान्त
इत्याह—घनद्रव्यस्येति । ननु धारणाकर्षणे चेद्वयविलक्षणन्तदा

न्यायलीलावतीप्रकाशः

योज्येति नोक्तदोष इत्याह एकैकेति । असमवायिकारणसङ्ख्यापरि-
माणे तयोः समुच्चय इत्यर्थः । तूलेति । न च समवायिकारणं विना-
ऽसमवायिमात्रात्परिमाणोत्पत्तिरित्यर्थः । एकस्तूलकपिण्ड इत्यनु-
भवस्त्वभ्यथोपपन्न इत्याह एकैति । परिमाणस्य यावदाश्रयमनुवृत्तेः
पूर्वद्रव्याविनाशे परिमाणवति च परिमाणान्तरानुत्पत्तेः न तूलकादौ
प्रचयस्य परिमाणारम्भकत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । घनद्रव्यस्येति । पूर्व-
द्रव्यनाशे च स्पर्शवद्द्रव्याभिघातो हेतुः । यद्यपि घनद्रव्याकर्षणे
हस्तसंयुक्तावयवान्तरकर्म न वेगान्नाभिघाताच्च तस्य स्वविमुख-
कर्मजनकत्वनियमात्, न च नोदनात्, तस्य कर्मवद्द्रव्यसंयोगरूप-
त्वात्, न चात्र कर्मवता हस्तेन भागान्तरस्य संयोगोऽस्ति, तथापि
कर्मवद्वयवसंयोग एव नोदनं तच्चेतुः, इयं युक्तिः कर्षणप्रसङ्गक-
पेत्यर्थः ॥

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

हस्तसंयुक्तावयवान्तरेति । हस्तसंयुक्ताद्यवयवान्तरं तत्कर्मैत्यर्थः ।

समुदायार्कषणप्रसङ्गात् , अनारम्भे भ्रान्तत्वात्तूलादौ बाधका
भावात् । घनाघनसाधारणीयं युक्तिः किं न बाधिकेति चेत् ।
न । तोयाद्यवयविविच्छेदापत्तेरित्यास्ताम् ॥ इति परिमाणम् ॥

ननु द्वित्वद्विपृथक्त्वयोरपेक्षाबुद्धिः किं युगपदुत्पद्यते क्रमेण
वा ? नाद्यः । ज्ञानयौगपद्यनिषेधात् । द्वितीये तु द्वित्वापे-
क्षाबुद्धेरुत्पादे तदनन्तरं च द्विपृथक्त्वापेक्षाबुद्ध्या द्वि-
त्वजनकापेक्षाबुद्धिनाशे द्विपृथक्त्वद्वित्वसामान्यज्ञानयोरुत्पादे-
ऽपेक्षाबुद्धिनाशात् द्वित्वनाशे द्वित्वस्य विशेषणस्याभा-
वात्कथं तदुत्तरकालं द्वित्वविशिष्टपृथक्त्वप्रत्ययः । न च
द्विपृथक्त्वं नामापरं सामान्यमस्ति । अथ पूर्वं द्विपृथ-
क्त्वजनकापेक्षाबुद्ध्युत्पादः, तथासति द्विपृथक्त्वस्यैव नाशात्
द्वित्वविशिष्टप्रत्ययो न स्यादिति चेन्न । उभयैकत्वैकपृथ-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

यत्र तन्नास्ति तद्धनमघनं वा नावयवीत्येव किं न स्यादित्याह--
घनाघनेति । तर्हि तद्वलक्षणाभावत् तोयमवयवि न स्यात् नहि तत्र
धारणाकर्षणे इत्याह—तोयेति ।

ननु द्विपृथक्त्वे द्वाविमौ पृथगिति धीर्मानं, सा चानुपल-
ब्धेत्याह—नचेति । द्वावेकत्वे द्वे च पृथक्त्वे एकयैव समूहालम्बनधि-
या यद् गृह्यते तदा द्वित्वपृथक्त्वे द्वेऽपि उत्पद्येते इत्याह उभयैकत्वेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्विपृथक्त्वं व्यासज्यवृत्ति गुणान्तरमस्तीति, तत्रेमौ द्वौ पृथगिति
धीर्मानं सा च न सम्भवतीत्याह नन्विति । ननु द्विपृथक्त्ववृत्ति पृथ-
क्त्वत्वजातिव्याप्यं सामान्यमस्ति तत एव द्वित्वाभावेऽपि द्वौ पृथ-
गिति धीः स्यादित्यत आह नचेति । व्यासज्यवृत्तिगुणान्तरपक्षेऽपि
तत्र तादृशसामान्यानभ्युपगमादित्यर्थः । न चैवमेकपृथक्त्वस्यापे-
क्षाबुद्धिं विनाप्युत्पत्तेः क्व तस्याः कारणत्वमिति वाच्यम् । अन-
नुगतस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वात् तस्य व्याप्यत्वरूपत्वात् । उभये-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अननुगतस्यापीति । अवान्तरजातिस्वीकारपक्षेऽपि सकलसाधारण-

क्त्वसमुदायालम्बिज्ञानादुभयोत्पत्तौ सर्वस्योपपत्तेः ॥ इति
पृथक्त्वम् ॥

उभयकर्मजस्तु संयोगो न भिन्नः, एकत्वेनाध्यवसायात्
उभयदीपजबुद्धिवत् । अत एव नैकस्यान्यथासिद्धिः, सामा-
न्येन हेतुत्वावधारणात् । अजस्तु न संयोगोऽप्राप्तप्राप्तेरेव तदात्म-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ननु संयोगत्रैविध्यमनुपपन्नमजसंयोगसत्त्वादित्यत आह—
अजस्त्विति । अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगस्तादृशस्तु नाज इत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ति । नानैकत्वनानापृथक्त्वगोचरा समूहालम्बनरूपा एकैवापेक्षाबुद्धि-
रुभयजनिकेति न ह्यानयौगपद्यमित्यर्थः ॥

ननूभयवृत्तिकर्मभ्यां सम्भूयैकः संयोगो न जन्यते कर्मणो-
र्मिथोनैरपेक्षेण तज्जनकत्वात्, तथाच तत्र संयोगद्वयमुत्पद्यत इति
नोभयकर्मज एकः संयोगोऽत आह उभयेति । नन्वेकमेव कर्म संयो-
गजनकं न तु कर्मान्तरस्य सहकारित्वमत आह अत एवेति । सामान्ये-
नेति । कर्मत्वेनैव संयोगजनकत्वात् विनिगन्तुमशक्यत्वाच्चेत्यर्थः ।
तथापि न द्विविधः संयोगः, आत्मा आकाशसंयुक्तः द्रव्यत्वादित्यज-
न्यस्यापि तस्य सिद्धेरित्यत आह अजस्त्विति । अप्राप्तप्राप्तेरिति । प्राग-
भावप्रतियोगिन्याः प्राप्तेरित्यर्थः । ननु लाघवात् प्राप्तिरेव संयोगो न

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्यानुगतस्याभावादिति भावः । वस्तुतो व्यासज्यवृत्ति पृथक्त्वमेव
जन्यतावच्छेदकमित्यवधेयम् । नानैकत्वेति । इदं च समवायिसौकर्यात् ।
वस्तुतो द्विपृथक्त्वमेवावान्तरसामान्यं द्वे पृथगित्यनुगतप्रत्ययानुरो-
धात् । न च द्वित्वसामानाधिकरण्येनैव तदुपपत्तिः । साक्षात्स-
म्बद्धधर्मेणैवोपपत्तेरिति भावः ।

कर्मत्वेनैवेति । यद्यप्येवमप्युभयकर्मजसंयोगगतवैजात्ये माना-
भावात्त्रिविधत्वं संयोगस्य भग्नमेव, तथाप्येककर्मजन्यापेक्षयो-
भयकर्मजन्येनानुभवादुभयकर्मत्वेनापि कारणता मन्तव्येति भावः ।
उपाधिविशेष एवोभयकर्मजत्वादिर्विभाजक इत्यन्ये । द्रव्यत्वादिति ।
नचैवं विभागस्यापि तत एवानुमाने परस्परविरुद्धसंयोगविभागद्वय-
स्वीकारापत्तिः । विभागकालनाशसमानकालेषूपपन्नद्रव्ये कर्म विनैव

कत्वात् । अजस्य तु संयोगस्यायुतसिद्धसम्बन्धिनिष्ठत्वेन समवायाद्भेदानुपपत्तेः । अवयवावयविभावाभाव एव युत-
सिद्धिरिति चेन्न । गुणादेरसमवायित्वापत्तेः । तेषां स्वात-
न्त्र्येणाश्रयान्तरासमवायित्वमयुतसिद्धिरिति चेन्न । तुल्यत्वात् ॥
इति संयोगः ॥

ननु संयोगाभाव एव विभाग(१)व्यवहारोऽस्तु । मैवम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्रत्युत नित्या प्राप्तिः समवाय एवायं स्यादित्याह-अजस्य त्विति । नन्वयुत
सिद्धयोः सम्बन्धः संयोग एव स्यात् तयोरवयवावयविभावाभावादि-
त्यत आह-गुणादेरिति । ननु पृथगाश्रयाश्रितत्वं युतसिद्धिर्घटपटयोरिव,
गुणगुणिनोरवयववावयविनोश्च न पृथगाश्रयोभूतत्वमित्ययुतसिद्धि-
रेवेत्याशङ्कते तेषामिति । गुणगुणिनोरपि पृथगाश्रयाश्रितत्वमस्त्येष यतो
गुणस्य गुणो गुणिनस्तु स्वावयवा इत्यत आह-स्वातन्त्र्येणेति । परस्पर-
परीहारेणेत्यर्थः । नहि गुणिनं विहाय गुणस्याश्रय इति भावः ।
तुल्यत्वादिति । इयमयुतसिद्धिर्विभुनोरप्याश्रयाभावादेवेत्यर्थः ।

पदलवस्तु प्रक्रियायामिति यदुक्तं तत्राह नन्विति । संयोगध्वंसे
समानाधिकरणसंयोगासमानकालीने विभागव्यवहारोपपत्तौ किं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्वधिकमित्यत आह अजस्य त्विति । आश्रयान्तरासमवायित्वं द्वित्वा-
दौ नास्त्येत्यत उक्तं स्वातन्त्र्येणेति । तत्परित्यागेनाश्रयान्तरप्राप्तिः
स्वातन्त्र्यम् । तुल्यत्वादिति । आकाशात्मनोरप्याश्रयाभावादेवाश्रयान्त-
रासमवायाद्युतसिद्धिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

संयोगाभाव इति । संयोगध्वंस इत्यर्थः । स च संयोगासमानका-
लीनः संयोगत्वावच्छिन्नसामान्यभावो वा विवक्षितः, तेन संयुज्य

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

विनष्टे व्यभिचारेण द्रव्यत्वस्याकाशविभागासाधकत्वात् । न च
नित्यद्रव्यत्वेन तत्सिद्धिरप्रयोजकत्वादिति भावः ।

स च संयोगेति । तदुभयप्रतियोगिकसंयोगेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । सा-

संयोगविनाशानुपपत्तेः, विभागस्य संयोगविनाशहेतुत्वात् । क-
र्मैव तज्जनकमस्तु अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभागवदिति चेन्न ।
कर्मणोऽविरोधित्वेन व्यधिकरणस्य च तन्नाशकत्वायोगात्, तथाच
स्वीयस्वीयकर्मजन्यानामङ्गुलीतरुसंयोगादीनां(१) केवलेनाङ्गुली-
स्पन्देनानाशप्रसङ्गात् । न च संयोगनाशात्तन्नाश इति वाच्यम् ।
कर्मजसंयोगे संयोगस्याकारणत्वात्, अकारणनाशस्याकार्यनाशेऽ-
सामर्थ्यात् । व्यधिकरणमपि कर्मैव नाशकमस्तु, न चातिप्र-
सङ्गः, स्वाश्रयाश्रितपरम्परासंयोगस्यैव नाशकत्वात् । न, विरो-
धिनः समानाधिकरणस्यैव नाशकत्वमिति असति बाधके सङ्को-
चानुपपत्तेः । एवञ्च कारणनाशस्यैव कार्यनाशकत्वमित्यत्र

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

विभागेनेत्यर्थः । संयोगविनाशेति । सत्याश्रय समानाधिकरणविरोधि-
गुणस्य गुणनाशकत्वात् विभागाभावे संयोगनाशो न स्यादित्यर्थः ।
तज्जनकमिति । संयोगध्वंसजनकमित्यर्थः । अविरोधित्वेनेति । विरोधित्वे
वा उत्पन्नमात्रमेव कर्म संयोगं नाशयेदिति भावः । व्यधिकरणस्य चेति ।
यत्र स्वस्वकर्मणा ङ्गुलितरुहस्ततरुभुजतरुशरीरतरुसंयोगा उत्पन्ना
अङ्गुलीमात्रकर्मणा चाङ्गुलितरुविभागो जनितस्तत्र विभागपरम्परा
संयोगपरम्परां नाशयतीत्यभ्युपेयं कर्मणोऽनभ्युपेयत्वात् . अन्यथा
तत्संयोगनाशानुपपत्तेरित्यर्थः । एतदेवाह तथाचेति । संयोगनाशादिति ।
अङ्गुलितरुसंयोगनाशाद्धस्ततरुसंयोगनाश इत्यर्थः । कर्मजत्वादयं
यदि संयोगः संयोगजः स्यादित्याह कर्मजेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विभक्ते पुनः संयोगवति न प्रसङ्गः । संयोगनाशेति । सत्याश्रये गुणस्य
गुणनाशकत्वात्तदभावे संयोगनाशो न भवेत् । अविरोधित्वेन व्यधिकरण-
स्येति । नाशकत्वे वा यत्र क्वचिदुत्पन्नेन कर्मणा सर्वत्र संयो-
गनाशापत्तिरित्यर्थः । एवञ्चेति । उक्तनाशकापेक्षया कारणनाशस्य

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मान्याभावश्चायं चरमप्रतियोगिजन्य एवेत्यवधेयम् । गुणस्येति । स्थायिन
इति शेषस्तेन न द्वित्वादौ व्यभिचारः । उक्तनाशकेति । नाशस्य यत्र

बाधकाभावात् आश्रयाश्रितसंयोगमात्रनाशनाशयः संयोगः
स्यादिति निरस्तम् ॥

स्फुटद्वेषुशब्दाच्च विभागोऽवगम्यते । स हि न वंशदल-
द्वयसंयोगनाशापेक्षवंशदलाकाशसंयोगजन्मा, संयोगजस्य शब्दस्य
संयोगनिमित्तकारणतोपलम्भात् भेरीसंयोगजस्य शब्दस्य द-
ण्डसंयोगनिमित्ततावत् । अभिघातजः स्यादिति चेत् । न ।
भिन्नदिङ्मुखगतिदलयोस्तदभावात् । वायोः स्यादिति चेन्न ।
तस्य स्पर्शादिलिङ्गकस्य तदनुपलम्भेनैवासत्त्वावधारणात्(१),
अन्यथा सर्वत्रातीन्द्रियवायुसंयोगकारणताया अनिवारणमिति
सिद्धस्तावद्विभागः । स च विभागजः, यथा वंशदलपाटनानन्तरं

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्रमाणान्तरेण विभागं साधयति स्फुटदिति । परिशेषमाह सही-
ति । वंशदलाकाशसंयोगः पूर्व्वमप्यासीदत उक्तं दलद्वयसंयोगनाशापे-
क्षेति । दलाभिघातो निमित्तकारणं स्यादतो न नियमभङ्ग इत्याह—
अभिघातज इति । वायुदलाभिघातनिमित्तकः स्यादित्याह—वायोरिति ।
अभिघातज इत्यनुषज्यते । अन्यथेति । भेर्याकाशसंयोगजेऽपि शब्दे
भेरीवायुसंयोगो निमित्तकारणं न तु भेरीदण्डसंयोग इत्यपि स्या-
दित्यर्थः । स चेति । दलाकाशविभाग इत्यर्थः । शब्दासमवायि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

लघुत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

स्फुटदिति । त्रयोविंशतिगुणासमवायिकारणकत्वशून्यः स्फुटद्वे-
णुजन्यः शब्दो गुणासमवायिकारणक इत्यर्थः । अत्र पक्षविशे-
षणासिद्धिं निराकरोति स हीति । वंशदलाकाशसंयोगोऽसमवायि-
करणं निमित्तकारणं तु द्रव्यान्तरेणाभिघातः स्यादित्याह अभि-
घातज इति । वायोरिति । अभिघातज इत्यनुषज्यते । स चेति । शब्दास-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नाशकत्वं तत्र कारणनाशत्वेनैव समवायिनाशादौ तथा कल्पनादि-
ति भावः ।

स चेत्यनेन विभागमात्रपरामर्शे विवादाभावः कारणकारणा-
विभागजविभागस्य सर्वैः स्वीकारादतो विशेषपरतामाह शब्दासमवा-

क्रियया वंशदलयोऽ(१)र्विभागः, ततश्च नभोभागविभागः(२) ॥

ननु क्रमरूपनेयमनुपपन्ना, अबाधितस्य यौगपद्यस्य वेद-
नात् । या विभागद्वयजनिकाक्रिया सा द्रव्याविरोधिभागजनिकेति
बाधकमस्तीति चेन्न । विपरीतापत्तेः(३) । या विभागद्वयजनिका सा

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

कारणत्वे तस्यैव प्रस्तुतत्वात् ।

या विभागद्वयेति । अवयवविभागजनिका सती या क्रिया अवयवा-
काशविभागजनिका सा द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनं विभागं जनय-
तीति कमलक्रियायां दृष्टं तद्वदत्रापि द्रव्याविरोधिनं विभागं जनयेदि-
त्यर्थः । विपरीत्यापत्तेरिति । कर्मजत्वेनाभिमतः कमलदलाकाशविभागो
विभागजः स्यात् विभागजत्वेनाभिमतो वंशदलाकाशविभागः कर्म-
जः स्यादिति विपरीतमेव किञ्च स्यादित्यर्थः । तदेव स्फुटयति येति ।
वंशदलकर्म यदि द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनं दलाकाशविभागं ज-
नयेत् तदा द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनं दलद्वयविभागं न जनयेत्
कमलदलविभागे तथा दर्शनात्, जनयति विरोधिनं विभागम्;
तस्मान्नाविरोधिविभागजनकमिति दलाकाशविभागो विभागज एवे-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मवायिकारणं दलाकाशविभागो विभागसमवायिकारणक इत्यर्थः ।

विभागद्वयेति । या क्रिया अवयवान्तराद्विभागजनिका सती आ-
काशदेशादपि विभागं जनयति सा द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनमेव
विभागं जनयतीति कमलदलक्रियायां दर्शनादित्यर्थः । विपरीतापत्तेरि-
ति । कमलदलाकाशविभागः कर्मजो विभागजः स्फुटद्वेणुदलाकाश-
विभागश्च विभागजोपि कर्मजः स्याद्विपक्षे बाधकाभावेन व्याप्तौ वि-
निगमकाभावादित्यर्थः । तदेव स्फुटयति या विभागेति । न च मूर्त्तद्वय-
संयुक्ते मूर्त्ते कर्मोत्पत्तावेकं कर्म विरोधिविभागद्वयजनकमिति वा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

यिकारणमिति ।

उभयतन्तुसंयुक्तैकस्य तन्तोः कर्मणा यत्र तन्तुद्वयविभागस्तत्रो-
क्तनियमव्यभिचारमाशङ्क्यान्यथा नियममाह या क्रियाऽवयवान्तरा-

(१) दलक्रियानन्तरं वंशदलयोरिति प्रा० पु० पाठः ।

(२) आकाशविभाग इति प्रा० पु० पाठः । (३) वैपत्त्यापत्तेरिति प्रा० पु० पाठः ।

विरोधिविभागजनिकेति कमलदलोन्मीलनादौ विभागजविभागोत्पत्तौ विपरीतागत्तेः । यद्विरोधिविभागजनकं न तद्विरोधिविभागजनकं यथा पञ्चशाखाशाखाकर्म, इयमप्यविरोधिविभागजनिका यदि स्यात् विरोधिनं न जनयेदविशेषादिति तत्सिद्धिरिति चेन्न । नियमासिद्धेः । व्यभिचारानुपलम्भात् तत्सिद्धिरिति चेन्न । कर्मावान्तरजातिभेदस्योपाधित्वात्, व्यभिचारानुपलम्भेऽप्यप्रयोजकत्वात् ।

मैवम् । कर्मावान्तरवैचित्र्यस्यानुपलब्धेः । विरोधिवि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्याह यद्विरोधीति । अत्र विपक्षबाधकाभावमाह नेति । किञ्चित् कर्मजातीयं विरोध्यविरोधिविभागजनकं किञ्चित्त्वाविरोधिविभागमात्रजनकं स्यादित्याह कर्मावान्तरेति ।

उपाधेरनुपलम्भादव्याप्तिरेवेत्याह यद्विरोधिविभागजनकं न तद्विरोधिविभागजनकमिति व्याप्तौ विरोधिविभागजनककर्मगतजातिभेदाभाव उपाधिरित्याशङ्कते विरोधीति । सहकारिविशेषाधीनं कर्मणो विरोधिविभागजनकत्वं न तु वैजात्यं किञ्चिद्विहास्ति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

व्यम् । यद्धि मूर्त्तेनामूर्त्तेन च विभागजनकं तदेव (१) विरोधिविभागजनकमिति विवक्षितत्वात् । तत्सिद्धिरिति । यद्यप्यविरोधिविभागमात्रजनकत्वेनान्यथासिद्धेरेवमपि शब्दजनकदलाकाशविभागस्य विभागजत्वं न सिद्ध्यति, तथापि विभागजविभागसिद्धिमभ्युपेत्यैतदुक्तम् ॥

विरोधिविभागेति । विपर्ययानुमाने चायमुपाधि न च तत्र दृष्टा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दिति । तदेव परमित्यनेन समनियमो विवक्षितः । यद्यप्यविरोधिविभागेति । वंशदलकर्म दलविभागमेव जनयतु, दलद्वयविभागश्च विभागज इत्येतावताप्युक्तनियमोपपत्तौ शब्दसमवायिकारणविभागस्य विभागजत्वं न सिद्धमित्यर्थः । तथापीति । अन्यभूतविभागजाश्रयकारणद्वयपूर्वको विभागस्तथापि सिद्ध एवेत्यर्थः । विपर्ययानुमान इति । यद्ययं विरोधिविभागजनकः स्याद्विरोधिविभाग-

भागार्जनानुकूलकर्मवैचित्र्यनिवृत्तिरुपाधिरिति चेन्न । नोदन-
जन्यविशेषस्य व्यतिरेकेऽप्यभिघातात् विरोधिविभागदर्शनात् ।
एवमभिघातव्यतिरेकेऽपि नोदनात् उभयसाधारणस्यैकस्या-
सिद्धेः । समव्याप्तिकत्वाच्च, अविरोधिविभागजनकस्य वि-
रोधिविभागजननानुकूलवैचित्र्यव्यावृत्त्या सर्वत्राव्यभिचारोपल-
ब्धेः धूमार्द्रेन्धनवत् साधनाव्यापकत्वाभावात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

यन्निवृत्तिरुपाधिना स्यादिति परिहरति नोदनेति । नोदनजन्येऽभि-
घातजन्ये वा कर्मणि द्व्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वाव-
च्छेदकं वैजात्यमनुपलम्भबाधितमित्याह उभयेति । समेति । तर्कमूलभूत-
व्याप्तौ साधनोपाध्योरिति शेषः । तदेवाह--अविरोधीति । तर्कऽविरो-
धिविभागजनकत्वस्यापादकस्य विरोधिविभागानुकूलकर्मवैचित्र्यनि-
वृत्तिर्व्यापिका व्याप्या च । तथाच साधनव्यापकत्वान्नायमुपाधिरित्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्ताभावः, द्व्यारम्भकसंयोगविरोधिद्व्यणुकविभागजनकपरमाणुद्व्यणु-
कविभागस्य दृष्टान्तत्वात् । तथापि कर्मणा दलाकाशविभाग एव ज-
न्यतां तेन च दलद्वयविभागो जन्यतामित्येतावतापि शब्दजनकवि-
भागस्य न विभागजत्वसिद्धिः । मैवम् । अनारम्भकसंयोगविरोधि-
विभागस्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वात् कमलदलोन्मिलने
तथा कल्पनात् । नोदनजन्येति । ननु कर्मणो विभागविशेषजनकतावच्छे-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

जनको न स्यादित्यस्य यो विपर्ययस्तत्रेत्यर्थः । क्वचित्पाठ एव तथा ।
यद्यपि मूलोक्ततर्क एवायमुपाधिः सम्भवति, तथापि तर्कमूलकमनु-
मानमपि दूषणीयम् । तत्र चोक्ततर्कमूलकानुमानेऽयमुपाधिरसम्भ-
व्येवेति तर्कान्तरविपर्ययपरत्वं निरुक्तोपाधेः । यद्यपि प्रकाशोक्ततर्क-
विपर्ययो नाशङ्कितौ मूलकृतेति तत्रोपाध्याशङ्का तस्य न युक्ता,
तथापि विरोधिविभागाविरोधिविभागजनकत्वयोर्विरोधाभिधानेना-
र्थगत्या तावप्याशङ्कितवेवेति भावः । न च तत्रेति । यद्यप्ययं विरो-
धिविभागजनकः स्यादित्यत्र तर्क इत्यर्थः । द्व्यारम्भकेति । द्व्यणुकार-
म्भकसंयोगविरोधी यो द्व्यणुकविभागस्तज्जनको द्व्यणुकान्तरारम्भ-
कपरमाणुना द्व्यणुकान्तरस्य विभागस्तस्येत्यर्थः । अनारम्भकसंयोगेति ।

नन्वेवं यदजनकसंयोगजनकं न तज्जनकसंयोगजनकम् ,
यथाङ्गुल्याकाशसंयोगजनकं कर्म, एवञ्च तन्तुद्वयसंयोगजनकात्क-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

र्थः । साधनव्याप्यत्वाभिधानं सम्भवानुरोधात्, तेन यदि द्रव्यार-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दकः कर्मण्यवान्तरविशेषोऽवश्यं वाच्यः, अन्यथा सर्वस्मात्कर्मणो
द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधितद्विरोधिर्नोर्विभागयोरुत्पत्तिः स्याद्,
यथा कर्मणः कर्मत्वेन संयोगविभागजनकत्वात्सर्वस्मादेव कर्मणस्त-
योरुत्पत्तिः । अत्राहुः । विभागस्य द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वित्वे
यदवच्छेदेन संयोगोत्पत्तिस्तदवच्छेदेन विभागोत्पाद एव प्रयोजकः,
तत्र च सहकारिविशेष एव तन्त्रम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्रुतिः

यद्यप्यनुपदोक्तपरमाणुद्व्यणुकविभागस्य विरोधिविभागजनकत्वं दृष्टमे-
व, तथापि द्रव्यानारम्भकनिष्ठस्य संयोगस्य विरोधी यो विभाग-
स्तस्य न विभागजनकत्वमिति नियमोऽत्र द्रष्टव्यः ॥ केचित्तु परमा-
णुद्व्यणुकविभागस्यापि परम्परया द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधित्वमे-
वेति आरम्भकसंयोगाविरोधिविभागस्येत्येव नियम इत्याहुः । तथा-
सति दलाकाशविभागस्यापि तथात्वेन प्रकृतासङ्गतेः । अन्यथा सर्व-
स्मादिति । तथाच कमलदलविभागेऽपि द्रव्यनाशः स्यादिति भावः ।
एवञ्च जातिसङ्करभयेन नोदनजन्यतावच्छेदकजातेरेव नानात्वमु-
पेयमित्याभिसन्धिः । विभागस्येति । कर्मणः कर्मत्वेनैवोभयविभागं प्रति
स्वरूपयोग्यत्वेऽपि आरम्भकसंयोगाद्यवच्छेदकावच्छिन्नविभागो-
त्पादसहकारिवशात्तादृशविभागोत्पत्तौ द्रव्यनाशः, तच्च सहकारि
दृष्टमदृष्टं वा, जातिविशेषस्तु विभागे उपलभ्यमानो नास्त्येवारम्भ-
कसंयोगनाशलक्षणकार्यत्वमन्यथासिद्धमेवेति भावः । तथाप्यङ्गुल्या-
काशेति मूलस्यम् । यद्यप्येवं दलावयवाकाशविभागादेव दलाकाशवि-
भागोऽपि स्यादिति दलद्वयविभागजन्यत्वं तस्यासिद्धमेव । न च
परमाणुद्वयविभागेन परमाण्वाकाशविभागस्वीकारादेव समीहित-
सिद्धिरिति वाच्यम् । तथासति परमाणुद्वयसंयोगजपरमाण्वाका-
शसंयोगस्यापि स्वीकारापत्तेः । तथापि यदजनकेत्यादिव्याप्तावप्र-
योजकत्वमेव दूषणमिति भावः ।

मणस्तन्त्वाकाशसंयोगो न स्यादिति । अस्तु तथाप्यङ्गुल्याकाश-
संयोगाच्छरीरसंयोगवत् तन्त्ववयवसंयोगादेव तन्त्वाकाशसंयो-
गोपपत्तेः । यत्पुनरुक्तमत्र कौश्चित् — एककर्महेतुत्वे विभागस्य
द्रव्यविरोधित्वाविरोधित्वमनुपपन्नं कारणावैचित्र्ये कार्यवैचित्र्य-
स्याकस्मिकत्वप्रसङ्गादिति (?) । तन्न । एकस्यैव कर्मणः संयोगवि-
भागजनकत्वदर्शनात् । तथा कारणाकारणविभागजन्यविभागः
यथाङ्गुलीतरुविभागात् पाणितरुविभागः ।

नन्वत्र किं प्रमाणम् । विभक्तबुद्धिरिति चेन्न । तदसिद्धेः,
अन्यथा कर्मापि किं नाङ्गुलीकर्मजं स्यादिति भूषणः । तदसङ्ग-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

म्भकसंयोगविरोधिविभागजनकं वंशदलकर्म स्यात्तदा द्रव्यारम्भक-
संयोगविरोधिविभागजनकं न स्यादि (?) उपाधिरेवेति सिद्धः कारण-
द्वयविभागपूर्वककारणाकारणविभाग इति भावः ।

एवं सत्येकस्य कर्मणो द्रव्यजनकद्रव्याजनकसंयोगद्वयजन-
कतापि न स्यादित्याह—नन्वेवमिति । अभ्युपगम्याह अस्त्विति ।
तर्हि तन्त्वाकाशसंयोगो न स्यादेवेत्याह तन्त्ववयवेति । अंशुसंयो-
गादेव तन्त्वाकाशसंयोगसम्भवादित्यर्थः । ननु कर्मणि वैचित्र्यमन्त-
रेण किञ्चित्कर्म विरोधिनं किञ्चित्त्वाविरोधिनं विभागं जनयतीति
नियमो न सदित्यवश्यं वैचित्र्यमभ्युपेयमित्याह—एककर्मैति । यथा
वैचित्र्यमन्तरेणैव संयोगविभागलक्षणविरुद्धकार्यकारित्वं तथा प्र-
कृतेऽपि स्यादित्याह एकस्यैवेति । कारणद्वयविभागजं कारणाकारण-
विभागं प्रसाध्याभ्युपगमेन संयोगप्रतिबन्धि निराकृत्य संप्रति कार-
णाकारणविभागपूर्वकं कार्यकार्यविभागं साधयति तथेति ।

तदसिद्धेरिति । अङ्गुलितरुविभागादयं हस्ततरुविभाग इति प्रत्य-
यासिद्धेरित्यर्थः । कर्मापीति । अङ्गुलीकर्मणा हस्तकर्मैत्यपि स्यादि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अन्यथेति । यदि विभक्तबुद्धिं विनापि विभागस्तदाऽङ्गुलिकर्मणा
शरीरकर्मैव जन्यत इति किं न कल्प्यते तज्जनितविभागाच्छरीरतरु-

तम् । यथैकदेशसंयोगविभागाभ्यां देवदत्ते संयुक्तविभक्तबुद्धिः
न तथा अङ्गुली(१)कर्मणा देवदत्तचलतीति मतिरिति युक्तिसम्भ-
वात् । रथे चलति देवदत्तचलनाप्रतीतिवत् स्यादिति चेत् ।
न, रथेन गत इति प्रतीतेः सम्भवात्(२) । कर्मणश्च संयोगविभाग-
जनकत्वावधारणनियमात्, सजातीयारम्भकत्वानुपलम्भाच्च । अ-
वयवकर्मैव सर्वत्र विभागारम्भकमस्तु, अन्यथा अवयवसंयोगेऽप्य-
संयोगिना विभागेऽप्यविभागिना युतसिद्धिप्रसङ्गात् । मैवम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वर्थः । अङ्गुलीतरुविभागानन्तरं हस्ततरुविभागप्रत्ययस्तावत् सर्व-
सिद्धः स कारणविभागमेव स्वकारणमाक्षिपतीत्याह यथैकदेशेति ।
यथा संयोगविभागजनकत्वमुभयसिद्धं तथा कर्मजनकत्वं कर्मणो
न कस्यचित्सिद्धमित्याह कर्मणश्चेति । अङ्गुलीकर्म शरीरपर्यन्तं
विभागं जनयति विभागत्वं तस्य कुत इत्यत आह अवयवेति । असम्भ-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

संयोगनाशोत्पत्तेरित्यर्थः । यत्प्रमाणगम्यं यत् तदभावस्तदभावं गमय-
तीति स्थिते सत्याह यथैकदेशेति । चलतीतिप्रतीतिश्च प्रत्यक्षाया अभावे
ऽपि तत्र कारणाव्यभिचारिकार्येण लिङ्गेनानुमानिकी साऽस्त्येवेत्याह
कर्मणश्चेति । सजातीयेति । ननु यत्र नोदनेन कर्म जन्यते तत्र कर्मारम्भकं
क्रियावद्द्रव्यसंयोगविशेषस्य नोदनत्वात् । मैवम् । तत्र कर्मणः कर्मा-
समवायिकारणत्वाभावात्, तस्यैव चात्र निषेध्यत्वात् । युतसिद्धीति ।
वस्त्रोदकादौ तथा दर्शनादित्यर्थः । नन्वाङ्गुलीकर्मैव शरीरतरुविभा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः ।

यत्प्रमाणगम्यमिति । यदेकप्रमाणगम्यमित्यर्थः । कारणाव्यभिचारिकार्ये-
णेति । यद्यप्येवमङ्गुलीकर्मणोऽङ्गुलिसंयोगानुमाने शरीरसंयोगानुमानं,
तथापि प्रत्यक्षस्थले व्याप्तिग्रहे अङ्गुलीसंयोगेनैव तदनुमानमिति
भावः । ननु नोदनेति । विशिष्टस्य नुद्यकर्मजनकत्वे नोदनकर्मापि
जनकम् कर्मवद्द्रव्यसंयोगरूपत्वाद्नोदनस्येति भावः । नोदककर्म-
णोऽनुद्यकर्मनिमित्तत्वेऽपि न समवायित्वं तदेव चात्र निषेध्यमित्याह
तत्र कर्मण इति ।

(१) विभक्तप्रत्ययस्तथा नाङ्गुलीति प्रा० पु० पाठः ।

(२) प्रतीतिनियमात् इति प्रा० पु० पाठः ।

न हि तत्संयोगित्वेऽप्यसंयोगित्वं युतिसिद्धिः, अपि त्वसम्बद्धयोः सत्त्वम् । न च तन्नित्यसमवायपक्षे सम्भवति । न च कर्मवारम्भकम्, व्यधिकरणत्वात् ॥ इति विभागः ॥

द्विपृथक्त्ववत् द्विपरत्वमपि किं न स्यादिति चेन्न । उभयवृत्तीनां गुणानां विजातीयपरस्परावधिसापेक्षव्यवहारगोचरत्व-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अथोर्ध्वयोरपि विद्यमानत्वं युतिसिद्धिरतः सावयवावयवि(?), (१) किञ्च व्यधिकरणमङ्गुलीकर्म कथं हस्तादिविभागं जनयेदित्याह नचेति ।

द्वौ पराविति प्रत्ययदर्शनादाह द्विपृथक्त्ववदिति । उभयवृत्तिगुणानामिति । इतरनिरूपकानामुभयवृत्तीनां +गुणानामित्यर्थः । भवन्ति हि घटेन संयुक्तः पटः पटेन विभक्तो घटो घटाच्च विभक्तः पट इति परस्परावधिको व्यवहारः, द्वित्वादिकं च प्रतियोगिनिरूप्यमेव न +भवतीति भा +वः । द्विपृथक्त्वे यद्यपि पृथक्त्वावच्छेदेन न परस्परावधिकत्वं, तथापि तद्विजातीयं यदेकपृथक्त्वं तद्घटिनपरस्परावधिसापेक्षव्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

गारम्भकं स्यादत आह न चेति । सामानाधिकरण्येनैव तयोः कार्यकारणभावादित्यर्थः ॥

द्विपृथक्त्ववदिति । द्वौ पृथगिति पृथक्त्वस्य द्वित्वेनान्यूनानतिरिक्त्वतितयाऽनुभवात् यथा द्विपृथक्त्वं व्यासज्यवृत्ति गुणन्तरं तथा द्वौ परावित्यनुभवात् द्विपरत्वमङ्गीकार्यमित्यर्थः । उभयवृत्तीनामिति । उभयवृत्तीनां गुणानां स्वेतरविजातीयत्वं गुणत्वसाक्षाद्याप्यजात्या भवति यथा संयोगे । यद्यपि द्विपृथक्त्वेप्येकपृथक्त्वजातीयत्वमेव, तथापि तत्र परस्परापेक्षव्यवहारगोचरत्वमस्ति घटात् पटः पृथक् पटाच्च घटः पृथगिति प्रत्ययात्; तथाच यदि द्वित्वसमानाधिकरणेन पृथक्त्वेन द्वौ पृथगिति धीः स्यात् तदा घटात् पटाच्च घटपटौ

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दृष्टान्तबललभ्यां युक्तिमाह द्वौ पृथगिति । उभयवृत्तीनामितीति । यत्र स्वनिष्ठगुणत्वसाक्षाद्याप्यजात्या विजातीयमव्यासज्यवृत्ति गुणान्तरं तत्र व्यासज्यवृत्तेर्गुणस्य स्वीकारः यथा संयोगविभागयोः,

(१) मूलादर्शपुस्तकान्तिमपृष्ठद्वयैककोणभागस्यास्थान्तं शीर्णतया(?) एतच्चिद्वस्थलेषु सर्वत्र पाठः स्वयमेव विशद्विधेयथासंगति संयोज्यः, पठनीय स्थलविशेषेष्वस्माभिर्यथामति + एतच्चिद्वह्नाङ्कितो योजितस्तस्य युक्तत्वं सुधीर्भिर्भाषनीयम् ।

नियमात् । अत्र च तद्व्यावृत्तौ द्विपरत्वव्यवहारस्य द्वित्वैकार्थस-
मवायनिबन्धनत्वात् । अस्तु वा तदधीत्यलं विस्तरेण ॥ इति
परत्वापरत्वे ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

व्यवहारगोचरत्वम्, अत एव तत्र पर+त्वापरत्वव्यवहारो न तु
परापराविति । समदेशस्थयोरपि नाऽन्योन्यावधिकत्वमत एव
परत्वाभ्यामेव द्वित्वस मानाधिकरणाभ्यां द्वौ पराविति व्यवहारो
द्वौ रूपवन्तावितिवदिति भावः । सूत्रे द्विपरत्वं(?) द्वमिति तदभ्युपगमे-
ऽपि न सिद्धान्तश्चातिरित्याह अस्तुवेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्वौ पृथगित्यपि धीः स्यात्, अत्र त्वेकपरत्वाभ्यां द्वित्वसमानाधिक-
रणाभ्यामेव द्वौ पराविति प्रतीत्युपपत्तेरित्यतिरिक्तं गुणान्तरं न
कल्प्यते, न हि समानदेशस्थयोः संयुक्तसंयोगे विशेषोऽस्ति, न च
तद्व्यतिरेकेण भवतः, अपि च एतौ समानदेशस्थौ पराविति प्रती-
त्या अतिरिक्तं द्विपरत्वं न सिद्ध्यति, तावेव हि परत्वावधित्वाश्रयौ
भवतः याभ्यामन्तरावर्त्तिनि मध्यत्वं, न चात्र तथा समानदेश-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

यत्र वा सजातीयस्यैकवृत्तेः परस्पराश्रयावधिकव्यवहारजनकत्वं
यथा द्विपृथक्त्वादेः, यत्र वा प्रतीत्यनुपपत्तिर्यथा द्वित्वादेः, प्रकृते
त्वेकवृत्तिपरत्वस्यापि स्वीकाराच्च प्रथमं, समानदेशस्थयोः परस्परा-
पेक्षपरत्वादसमानदेशस्थयोश्च तथा प्रतीत्यभावाच्च द्वितीयं, द्वित्व-
समानाधिकरण्यमात्रेणैव प्रतीत्यनुपपत्तेश्च न तृतीयस्वीकारबीज-
मस्तीति वस्तुगतिः । एवञ्च प्रथमस्वीकारबीजप्रतिपादनार्थमुभय-
वृत्तिगुणानामित्यादि, तच्छात्र नास्त्येवेति भावः । तदभावेऽपि
द्विपृथक्त्वं स्वीक्रियत एवेति शङ्कां द्विपृथक्त्वेपीत्यादिनोत्थाप्य द्विती-
यबीजनिरासार्थं तथापीत्यादि, तृतीयबीजनिरासार्थमत्र त्वेकपर-
त्वाभ्यामित्यादीति । एवञ्च विजातीयपरत्वेन गुणत्वसाक्षाद्याप्य-
जात्यव्यासज्यवृत्तिविजातीयत्वेन परस्परावधिसापेक्षव्यवहारगोचर-
त्वेन वा एकवृत्तितज्जातीयगुणयोरुभयवृत्तीनां नियमात् । इदमुपल-
क्षणं प्रतीत्यनुरोधाच्च अत्र तु तदभावादिति मूलार्थ इति सर्वता-
त्पर्यम् । नहि समानदेशस्थयोरिति । तथाच संयुक्तसंयोगविशेषाभावादेव
नैकापेक्षयाऽपरत्वोत्पत्तिरिति न तथाप्रतीतिप्रसङ्गस्तत्रेति भावः ।
परत्वावध्याश्रयाविति । परत्वाश्रयोऽवधित्वाश्रयश्चेति भावः । समानदेश-

बुद्धिर्न ज्ञाततागम्या । तदभावेऽपि शशविषाणादिविकल्पो-
त्पत्तेः । सम्बन्धिद्वयसम्बन्धेषु प्रत्येकं सामान्यालम्बनमिति चेत् ।
न, तथासत्यवस्तुविषयतानुपपत्तेः । तथासति कथं घटस्य
ज्ञानमिति चेन्न । ज्ञाततापि कथमिति तुल्यत्वात् । आधाराधेय-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इदानीं भट्टाभिमतं ज्ञाततां प्रतिक्षिपति उद्धेरिति । शशविषाणादीत्य-
तीतानागतोपलक्षणम्, तत्राश्रयाभावे ज्ञातताधीनस्य(?) वाज्ञानानुमानं
न स्यादित्यर्थः । नन्वतीतादिस्थले यत्र सम्बन्धिद्वयं नष्टं तत्र तत्स-
भावेन विद्यमान एव ज्ञातताधीनं, यद्वा यत्र ज्ञानं शब्दादेव का(?)
विद्यमाने घटादावतीतेऽपि घटत्वादिसामान्यावलम्बनैव ज्ञात-
तेति शङ्कते सम्बन्धिद्वयेति । एवं सत्यन्यत्रादितया ज्ञाततयाऽन्यत्र
ज्ञातव्यवहारो न स्यादिति परिहृरिति नेति । न+नु यदि ज्ञातताख्यस-
म्बन्धोऽयमस्य ज्ञानेन सह न स्यात्तदा घटस्य ज्ञानमिति कथं स्या-
दित्याह तथासतीति । यथा ज्ञाततायाः स्वभाव एव सम्बन्धस्तथा ज्ञानं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्थयोः परस्परापेक्षया संयुक्तसंयोगबहुत्वाभावेन परत्वानुत्पत्तेश्च ।

ज्ञानमतीन्द्रियत्वाद्साधारणकार्यानुमेयमसाधारणं च कार्यं ज्ञा-
तताख्यं विषयवृत्तीति मतं निराकरोति बुद्धिरिति । शशविषाणादिवि-
त्यादिशब्देनातीतादिविषयकसविकल्पकसङ्ग्रहः । शशविषाणादिवि-
कल्पानामप्यनुभवोऽस्ति, न च तत्र तल्लिङ्गमिति किमनुमापकं स्या-
दित्यर्थः । सम्बन्धीति । शशो विषाणं समवायश्चेति त्रयं भासते तच्छ
विद्यमानमेवेति तन्निष्ठं तल्लिङ्गमनुमापकमित्यर्थः । तथासतीति । वि-
षयस्य सत्त्वात् बाधाभावे भ्रमत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । ननु विषयविष-
यिभावान्यथानुपपत्त्या ज्ञानेन विषये धर्मः कश्चिदाधीयत इति
कल्प्यत इत्याह तथासतीति । ज्ञाततायामसत्यामित्यर्थः । विषयाभा-
वात्तत्रैव फलं नान्यत्रेत्यस्यापि नियमस्यानुपपत्तिरित्याह ज्ञाततापी-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्थयोः परस्परापेक्षयेति । पूर्वमेकापेक्षपरत्वमपरत्वं वा नोत्पद्यत इत्युक्तम-
धुना त्वयापेक्षं परत्वं नोभयत्र येन तथाप्रत्ययप्रसङ्ग इत्युक्त्यत इति
न पौनरुक्त्यम् ।

न च तत्र तल्लिङ्गमिति । समवायिकारणाभावेन ज्ञाततानुत्पत्तेरित्यर्थः ।

भावादिति चेन्न । तस्यापि नियमानुपपत्तेः । स्वभावादिति चेत् ,
तुल्यम् । घटो ज्ञात इति चाक्षुषी प्रतीतिरनुपपन्नेति चेन्न । अयं रूढ-
स्तुष्टो दुःखितो हृष्ट इतिवदुपपत्तेः । फलानाधारत्वे घटं जानामी-
ति कर्मत्वानुपपत्तिरिति चेन्न । हानादिव्यवहारजननादेवोप-
पत्तेः । तस्यैव कथं तदाधारत्वमिति चेन्न । अभावादेवोपपत्तेः ।
ज्ञायते च मानसप्रत्यक्षात् । जिज्ञासापेक्षमनोजन्यत्वे वर्तमाना-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्यापीत्याह+तुल्यमिति । ज्ञाते घटे+ज्ञातताद्युपनिर्भानमिति दृष्टान्तेन
दर्शयति अयमिति । परसमवेतक्रियाफलशालित्वं कर्मत्वं करणव्यापार-
विषयत्वं वा कर्मत्वं ज्ञानफलज्ञातताभावे+कथं स्यादित्याह+फलेति ।
हानोपादानादिकमेव फलमुच्यते तद्धीनैव कर्मतेत्याह हानादीति ।
उपेक्षणीयेऽपि परम्परासम्बन्धः संस्कार एव फलं, तच्च तत्र नानु-
पपन्नमतीतादौ (?)येति भावः । ननु लिङ्गाभावे कथं ज्ञायतेत्याह
ज्ञायते चेति । ननु संयुक्तसमवायेन मनसा ज्ञानग्रहे ज्ञानधाराऽ-
निवृत्तिः, जिज्ञासापेक्षया च उभयाप्राप्त्यस्य नाशे जानामीति वर्त्त-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

ति । उपकारस्यापि नियतविषयोत्पादो ज्ञानस्वभावादेवेति यदि तदा
तत एव विषयतानियमोऽपीति शङ्कोत्तराभ्यामाह स्वभावादिति ।
एतच्चावश्यं वाच्यम् , अन्यथाऽतीतादिविषयत्वानुपपत्तेस्तत्रोपकारा
धानस्याशक्यत्वात् । न च तत्रापि तद्धर्मसामान्याधारं किञ्चित्क-
र्त्तव्यम् तेन तस्यैव विषयत्वप्राप्तेः । ननु ज्ञातो घट इत्यनुभवात् प्रत्य-
क्षमेव तत्र मानमित्याह घटो ज्ञात इति । ज्ञानाविशिष्टताप्रत्यय एवायं
ननु तदतिरिक्तविषयः, अन्यथातिप्रसङ्ग इत्याह अयमिति । ननु ज्ञा-
नादिक्रिया स्वकर्मणि फलजनिका क्रियात्वात् गमनवत् , अन्यथा
घटादेः कर्मत्वं न स्यात् परसमवेतक्रियाफलशालिनः कर्मत्वादि-
त्याह फलेति । व्यवहारोत्पत्तेः पूर्वं तस्यापि न नियामकत्वमित्याह
तस्यैवेति । हानादिव्यवहारस्यैवेत्यर्थः । नाप्यतीन्द्रियं ज्ञानं येन तद्व्य-
वहारानुपपत्त्या तत्कल्पनमित्याह ज्ञायते चेति । ननु यदि योग्यज्ञानं
तदा संयुक्तसमवायेन मनःप्रत्यासत्त्या ज्ञानपरम्परैव ज्ञेया न तु
विषयान्तरग्रहः स्यात्, ततो योग्यमपि जिज्ञासया ज्ञायत इति म-
न्तव्यं, तथा च जिज्ञासाकाले ज्ञानस्यातीतत्वात् वर्त्तमानाभासता

ऽवभासानुपपत्तेः । तदनपेक्षत्वे त्वनवस्थेति चेत् । न, अनुव्यव-
सायप्रतीतिसामग्रीप्रतिबन्धकसुखादिविरहविशिष्टस्यैव ज्ञानमनः-
संनिकर्षस्य प्रतीतिहेतुत्वात् ॥ इति बुद्धिः ॥

संस्कारश्च वेगात्मा आपतनादेको न भवति, उत्तरसंयो-
गविरोधित्वात् कर्मवत् । न चैतदासिद्धम्, अन्यथाऽनाशप्र-
सङ्गात् । दूरसंयोगस्तद्धेतुरिति चेन्न । अन्तिकेऽपि घनसंयोगेन
नाशात् । सोऽपीति चेन्न । अनियतहेतुकतापत्तेः । संयोगभेद
इति चेत् । न, संयोगिजातिवैचित्र्ययोरनुपपत्तेः ।

न्यायलीलावतकिष्ठाभरणम्

मानोल्लेखानुपपत्तेरिति शङ्कते जिज्ञासेति । अनुव्यवसायप्रतीतिरि-
त्यत्र षष्ठीसमासेन कर्मधारयेण वा(१) । सुखादिविरहेति । तीव्रसंवे-
गिसुखदुःखाद्यभावविशिष्टस्तत्सामान्यभावविशिष्टो वा मनःसन्नि-
+कर्षो वा हेतुरित्यर्थः ।

इष्वादिक+र्मणा जनितो वेगः पतनपर्यन्तमेक एवानुगत इति
मतमास्कन्दति संस्कार इति । न चैतदिति । उत्तरसंयोगनाशत्वमित्यर्थः ।
सोऽपीति । बन्दिरेव घनसंयोगो दूरसंयोगो(?) नुगमः स्यादित्यर्थः ।
संयोगभेदकृतः संयोगद्वाराजातिभेदकृतो वा न संयोगभेदोऽस्ति सं-
स्कारनाशकोऽनुगत इत्याह संयोगीति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ज्ञानस्य न स्यादित्याह जिज्ञासेति । वस्तुतो ज्ञानस्य जिज्ञासापेक्षाया-
मप्यनवस्थैव, जिज्ञासा हि धर्मिज्ञानपूर्विका तज्ज्ञानमपि जिज्ञासा-
जन्य सापि ज्ञानजन्यैव । अनुव्यवसायेति । तीव्रसंवेगिमनोग्राह्यगुणा-
न्तराभावो ज्ञानग्रहणकारणमित्यर्थः ।

इष्वादाद्युत्तरसंयोगेनाद्यकर्मनाशे तज्जनितो वेग आपतनमेक
एवोत्तरोत्तरकर्मजनक इति मतमाक्षिपति संस्कारश्चेति । अन्यथेति । य-
द्युत्तरसंयोगनाशो न वेगः स्यात् तदा तन्नाशकान्तराभावात् तेन
कर्मपरम्परा जन्येत्यर्थः । संयोगीति । संयोगविशेषो न संयोगिकृतो
न वा जातिकृत इत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविबुधिः

तीव्रसंवेगीति । फलबलेन सुखादिग्रहसामग्र्या ज्ञानग्रहप्रतिबन्धक-

मैवम् । अबाधितप्रत्यभिज्ञानसिद्धत्वात् , नाशस्य चोभयहे-
तुकत्वात् आश्रयविरोधिनाशोत्पादहेतुकगुणनाशवत् । न च क-
र्मणि तथात्वम् , दूरादूरघनाघनोत्तरसंयोगमात्रेण कर्मणो ना-
शदर्शनात् । न च वेगस्यैकत्वे कर्मसन्तत्यनुपरमः, वेगसन्तानो-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अबाधितेति । +वेगस्तावत् शरे +प्रथममुत्पन्नस्तेनैव गच्छति शर-
इत्यबाधितप्रत्यभिज्ञानबलादेक एव तत्र वेगश्च, किञ्च भावनाद्यसं-
स्कारत्वेन स्थिरत्वानुमानं मन्दतरत मादिव्यवहारस्तु वेगजनक-
कर्मजनननिबन्धनः । उभयहेतुकत्वादिति । (स्वस्तिक)घनसंयोगदूरसं-
योगहेतुकत्वमित्यर्थः । ननु तथाप्यनियतहेतुकत्वं न समाहितमतो
दृष्टान्तमाह आश्रयेति । यथा(?) नोत्पादः गुणनाशकोऽनुगम एव
तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । ननु कर्मापि स्थिरमस्तु कचिद्घनसंयोगः
क्वचिच्च दूरसंयोगोऽनुगत एव तन्नाशकः कल्प्यतामित्यत आह
नचेति । कर्मण +उत्तरसंयोगमानाद्यत्वा+नैव एव कल्पनेत्यर्थः ।
ननु बहि यावदिषुपतनमेक एव वेगोऽभ्युपेयस्तदा पातो न स्या-
देव वेगेनोत्तरोत्तरकर्मसन्तानजननसम्भवादित्यत आह नचेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अबाधितेति । कार्यसन्तानस्यैकेनैव वेगेनोपपत्तेरनेकत्वेमाना-
भावाद्वेगत्वव्याप्य(१)जातित्वेन स्थिरवृत्तित्वानुमाना रुचेत्यपि द्र-
ष्टव्यम् । न च प्रत्यभिज्ञानबलात्कर्मणोऽप्येक्यं सिद्धयेदिति वाच्यम् ।
कर्मण एकत्वेन विभागजननेऽनपेक्षतया स्वात्पत्यनन्तरमेव या-
वदुत्तरदेशविभागोत्पत्त्यापत्तेः । उभयेति । दूरसंयोगो घनसंयोग-
श्चेत्युभयम् । वेगसन्तानेति । ननु कर्मैव कर्म जनयतु किं वेगेन, नच
कर्मसन्तानानुपरमः यथा कश्चिदेव वेगः कर्मजनको न चरमस्तथा
कर्मापि किञ्चिदेव कर्मजनकं नान्त्यमित्युपगमात् । अत्राहुः । उत्तर-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वामिति भावः ॥

संस्कारत्वव्याप्येति । त्रिनश्यद्वयस्यद्रव्योत्पन्नवेगत्वे व्यभिचार-
इति जातिपदम् । कर्मण एकत्वेनेति । इदमापाततो, वस्तुतो वेग-
स्य उत्तरसंयोगमात्रनाशत्वे उत्तरकमोत्पत्तिर्न स्यादसम्भावि-
कारणस्य कार्यसमानकालतानियमादिति द्रष्टव्यम् । यथा कश्चिदेव वेग

परमवदुपपत्तेः ॥ इति संस्कारः ॥

इति श्रीमदाचार्यवल्लभकृता न्यायलीलावती समाप्ता ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नयथा भवन्मते वेगसन्तानोपरम+स्तथास्मन्मते कर्मसन्तानो-
परमसम्भवात्, वेगप्रत्यभिज्ञा त्वस्मन्मतेऽधिकेति भावः ।

इदमिह लीलावत्यामत्यासङ्गेन विदितभाषायाम् ।

श्रीशङ्करेण रचितं क+ण्ठाभरणं विराजतां लोके+ ॥(?)

स्वभ्रातुर्जीवनाथस्य व्याख्यामाख्यातवान् यतः ।

मत्पिता भवनाथो यान्तामिहालिखमुत्तमाम् ।

पित्रा यद् भवनाथेन व्याख्यातं तदिहालिखम् ॥

व्याख्यानगुणदे

(?)

इतिमहामहोपाध्यायश्रीभवनाथात्मजमहामहोपाध्याय-

श्रीशङ्कररचितं लीलावतीकण्ठाभरणं समाप्तम् ॥

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कर्म न कर्मजन्यं कर्मत्वात् आद्यकर्मवत् । नचैवमुत्तरकर्म न वेगजन्यं
कर्मत्वात् आद्यकर्मवदित्यपि स्यात्, वेगग्राहकमानबाधितत्वात्,
सोपपत्तिकस्य वेगेन गच्छतीतिप्रत्यक्षस्यानुपपत्तेः प्रतिकूलतर्कपरा-
हृतत्वाच्चेति ॥

यस्तर्कतन्त्रशतपत्रसहस्ररश्मिर्गङ्गेश्वरः सुकविकैरवकाननेन्दुः ॥

तस्यात्मजोऽतिगहनं कणभक्षशास्त्रं प्राकाशयत्कृतिमुदे बुधवर्धमानः

इति श्रीमहामहोपाध्यायगङ्गेश्वरसुतश्रीमन्महामहोपाध्याय-

श्रीवर्द्धमानकृतलीलावतीप्रकाशः समाप्तिमगात् ॥

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इति । इदं च वेगनानात्वाभ्युपगमेन । उत्तरकर्मेति । यद्यर्पादिमप्रयोजकं,
तथापि नानापुरुषसाधारणैकवृत्तिसजातीयधर्ममात्रस्य प्रतिबन्धक-
त्वकल्पनात् कर्मणोऽपि कर्मप्रतिबन्धकतया तदसमवायिकारणत्व-
मिति भावः । वेगेति । कर्मजनकत्वेनैव ततसिद्धेरिति भावः ।
सोपपत्तिकस्येति । वेगेन गच्छतीति प्रत्यक्षेण वेगैक्यसिद्धेः, कर्मणश्चा-
नेकत्वेन तस्यासमवायिकारणत्वे गौरवपराघाताच्चेति भावः ॥

इति । महामहोपाध्यायशङ्करभगीरथविरचिता लीलावती-

प्रकाशिका समाप्ता ॥

- ७१ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । चतुःसूत्र्यन्त पूर्णानन्दीय व्याख्या सहितया श्रीगोविन्दा-
नन्द प्रणीतया रत्नप्रमया समन्वितम् । सम्पूर्णम् । [वेदान्तविभागे १] रु० १—०
- ७२ सिद्धान्तशिरोमणिः । श्रीभास्कराचार्य विरचितः । वासनाभाष्य सहितः ज्योति-
षाचार्य म०म० श्री ६ मद्रापूर्देवशास्त्रिकृतटिप्पणी सहितः । "गणिताध्यायः" । रु० २—० ।
"गोलाध्यायः" । रु० २—० [ज्यो० वि० ४] सम्पूर्ण रु० ४—०
- ७३ काकचण्डीश्वरकल्पतन्त्रम् । पण्डित रामकृष्ण शर्मणा सम्पादितम् । पण्डित
बटुकनाथ शर्मा एम. ए. साहित्योपाध्याय इत्येतेन लिखितया प्रस्तावनया
सनाथीकृतम् । [आयुर्वेद शास्त्रविभागे १] रु० ०—८
- ७४ किरातार्जुनीयम् । श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम् मल्लिनाथसूरिकृतया
घण्टापथसमाख्यव्याख्यया तथा पं० श्रीगङ्गाधरशर्मणा कृतया सुधाऽऽख्यव्या-
ख्यया समलङ्कृतम् । [सर्गत्रयमात्रम्] । [काव्य वि० १०] रु० ०—१२
- ७५ चन्द्रालोकः । पीयूषवर्षश्रीजयदेवकवि प्रणीतः । श्रीमत्पञ्चानाभमिश्रापराभि-
धान प्रद्योतनमष्टाचार्यविरचितया चन्द्रालोकप्रकाशापराख्य 'शरदागम' टीकया
सङ्कुलितः । साहित्याचार्येण खिस्ते इत्युपाख्यनारायणशास्त्रिणा भूमिकादिभिः
सम्भूष्य सम्पादितः । [भलङ्कार वि० ३] रु० ०—१२
- ७६ किरातार्जुनीयम् । श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम् । मल्लिनाथसूरि-
कृतया घण्टापथसमाख्यया तथा पं० श्रीकनकलालशर्मणा कृतया भावार्थदीपिनी-
व्याख्यया समलङ्कृतम् । [सर्गत्रयमात्रम्] । [काव्य वि० ११] रु० ०—६
- ७७ शक्तिवादः, श्रीगङ्गाधरमष्टाचार्यप्रणीतः, पण्डितप्रवरश्रीहरिनाथतर्कसिद्धान्तमष्टा-
चार्यविरचितविवृतिसहितः । [न्यायविभागे १०] रु० ३—०
- ७८ माथुरीपञ्चलक्षणी । पं० श्रीडमानाथज्यालकृतव्याख्या सहिता तथा माथुरीसिंह-
व्याघ्रलक्षणम् । पं० श्रीहरिरामशुक्ल विरचितया व्याख्यया सहितं तथा पं०
श्रीहरिहरशास्त्रि सङ्कुलित माथुरीपञ्चलक्षणी क्रोडपत्रेण च । [न्याय वि० ११] रु० ०—६
- ७९ रसाध्यायः । टीकया संवलितः । [आयुर्वेदशास्त्र वि० २] रु० ०—१०
- ८० (१) पाणिनिव्याकरणे वादरत्नम् । न्यायव्याकरणाचार्य मीमांसक शिरोमणि पं०
सूर्यनारायणशुक्लेन विरचितम् । (तत्र च न्यास परिष्कारपरिशिष्टभेदेन प्रकरण
त्रयम् यत्र पञ्चन्यून सार्धशतसूत्रेषु १४५ महताटोपेन न्यासाविचारताः तत्र
प्रथमं प्रकरणं मुद्रितं प्रथमो भागः । [व्या० वि० १०] रु० १—८
- ८० (२) पाणिनीव्याकरणे वादरत्नम् । द्वितीयोभागः [न्या० वि०] रु० १—४
- ८१ गणितकौमुदी । [हिन्दीभाषाटीकासहिता] प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितगणित-
संग्रहपुस्तकम् । [गणितविभागे १] रु० ०—६
- ८२ छन्दः कौमुदी । [हिन्दीभाषाटीकासहिता] प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितछन्द-
संग्रहपुस्तकम् । [छन्दोविभागे ३] रु० ०—६
- ८३ योगदर्शनम् । महर्षिप्रवरपतञ्जलिप्रणीतम् । तत्र (१) सौजवृत्तिः, [२] भावा-
गणेशवृत्तिः, [३] नागोजीभट्टवृत्तिः, [४] मणिप्रभा, [५] योगचन्द्रिका,
[६] योगसुधाकराख्य टीका षट्कसमेतम् । सटिप्पण । [योग० विभागे १] रु० २—०
- ८४ रघुवंशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासविरचितम् । म० म० मल्लिनाथकृत
सञ्जीविनीटीका तथा परीक्षोपयोगि सुधाऽऽख्यव्याख्या सहितः । १ से ४ सर्गः
मूल्यम् रु० १—४—० तथा १ से ५ सर्गः रु० १—८ तथा ६ से १० सर्गः रु० १—८
- ८५ योगदर्शनम् । पं० श्रीबलदेवमिश्रकृत योगसूत्रप्रदीपिकाख्यव्याख्यया सहितम् ।
सटिप्पण । [योग वि० २] १—०
- ८६ काव्यमीमांसा । राजशेखरविरचिता । साहित्याचार्य पं० श्रीनारायणशास्त्रि
खिस्ते कृत काव्यमीमांसा—चन्द्रिका टीका सहित [१ से ५ अध्याय] प्रथमो-
भागः । [काव्यविभागे १३] रु० ०—८

- ८७ नागानन्दनाटकम् । श्रीहर्षदेवप्रणीतम् । काशीविश्वविद्यालयाध्यापकेन एम० ए० साहित्याचार्य पण्डित श्री बलदेव उपाध्यायेन स्वप्रणीतया भावार्थदीपिकाख्यया व्याख्यया समलङ्कृत्य बृहत् भूमिका हिन्दीभाषानुवादादिभिः सनाथीकृत्य सम्पादितम् । [नाटक विभागे १] ६० १--
- ८८ मेघदूतकाव्यम् । महाकवि श्रीकालीदास विरचितम् । मल्लिनाथकृत सञ्जीविन्या, चारित्रवर्द्धनाचार्य विरचित चारित्रवर्द्धिन्या तथा साहित्याचार्य पं० श्री नारायण शास्त्री खिस्तेकृत भावप्रबोधिनीव्याख्या टिप्पण्या च सहितम् । [काव्य० १४] ६००--
- ८९ जागदीशोपनिषदिकरणम् । न्यायाचार्यश्रीशिवदत्तमिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितम् । (न्यायविभागे १२) ६० २--
- ९० काव्यकल्पलतावृत्तिः । श्रीअमरचन्द्रयतिनिर्मिता अरिसिंहकृतसूत्रसहिता । (अलङ्कारविभागे ४) ६० १--
- ९१ वैयाकरणसिद्धान्तचन्द्रिका । श्रीरामाश्रमप्रणीता । श्रीसदानन्दकृत-सुबोधिण्या, श्रीलोकेशकरकृत-तत्त्वदीपिकया व्याख्यया च सहिता । पं० श्रीनवकिशोर-शास्त्रिणानिमित्तया चक्रधराख्य महत्या टिप्पण्या अव्ययार्थमालया लिङ्गानुशासनप्रक्रियया उणादिकोषेण च सहिता । (व्या० वि० ११) पूर्वाद्धम् । ६० २-- उत्तराद्धम् । ६० २--
- ९२ त्रिपुरारहस्यम् (महात्म्यखण्डम्) साङ्ख्ययोगशास्त्राचार्य श्रीमुकुन्दलाल शास्त्रिणा संशोधितम् । साहित्याचार्य खिस्ते-इत्युपाख्य पं० श्रीनारायणशास्त्रिणा निबद्धाभ्यां भूमिकाऽध्यायानुक्रमणिकाभ्यां च सहितम् । (पुराणेतिहास वि० १) ६० ५--
- ९३ आपस्तम्बधर्मसूत्रम् । श्रीमद्धरदत्तमिश्र विरचितया उज्ज्वलाख्यया वृत्त्या संवलितम् । (कर्मकाण्डविभागे ७) ६० ४--
- ९४ अवच्छेदकत्वनिरुक्तिः । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृताः । न्यायाचार्य श्रीशिवदत्त-मिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितः । (न्याय वि० १३) ६० १--
- ९५ संस्कारदीपकः । म० म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त पर्वतीयविरचितः । संपूणेः । (कर्मकाण्ड वि० ८) ६० ८--
- ९६ वर्षकृत्यदीपकः । कालनिर्णयत्रतोष्ठापनसहितः । म० म० पं० नित्यानन्दपन्त-पर्वतीय विरचितः । (कर्मकाण्ड वि० ९) ६० ३--
- ९७ औतसूत्रम् । श्रीमन्महर्षि-लाट्यायनप्रणीतमग्निष्टोमान्तम् । (कर्म० वि० १०) ६० २--
- ९८ नलचम्पूः अथवा दमयन्तीकथा । महाकविश्रीत्रिविक्रमभट्टविरचिता । विषमपद प्रकाशाख्यव्याख्यया सहिता । भावबोधिनी टिप्पणी सहिता । (का० वि० १६) ६० १
- ९९ श्रीब्रह्मसूत्रम् । श्रीभगवन्निम्बार्क महामुनीन्द्रविरचित वेदान्तपारिजात सौरभा-ख्यसूत्रवाक्याथेन श्रीश्रीनिवासाचार्यचरणप्रणीत श्रीवेदान्तकौस्तुभभाष्येन च सनाथीकृतम् । (श्रीनिम्बार्कभाष्यम्) (वेदान्त वि० १०) ६० ३--
- १०० वागवल्गुः । सर्वथाऽपि नवीनोऽपूर्वः प्रौढः परमोपयोगितया नियतमुपादेयतमदृष्ट-न्दोनिबन्धः, श्रीमता देवज्ञात्रेसरेणागममार्मिकेण कविपुङ्गवेन दुःरुभञ्जनविदुषा विरचितः, तत्सुतेन बहुशास्त्रपारगेण कविचक्रवर्तिना महामहोपाध्यायेन देवीप्रसाद-पण्डितप्रवरेण कृतया वरवर्णिन्या टीकयोपलङ्कितः । (छन्दः शास्त्र वि० ४) ६० २-
- १०१ सिद्धान्तलक्षणम् । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतम् । न्यायाचार्य श्रीशिवदत्तमिश्र-विरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितम् । (न्याय विभागे १४) ६० १-

